

Magyar Tudomány

10

TUDOMÁNY
ÉS POLITIKA
A MAGYAR
SZÁZADOKBAN:

Richard Plaschka, Szabadváry Ferenc,
Michel Durand-Delga, Romány Pál, Nagy
Miklós Mihály, Hajdú Zoltán, Bodri Ferenc,
Miskolczy Ambrus, N. Szabó József, Kürti
László és Valki László tanulmánya

99/8

Magyar Tudomány

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840

*CVI. kötet — Új folyam, XLIV. kötet, 8. szám
1999. augusztus*

Főszerkesztő

ENYEDI GYÖRGY

Szerkesztőbizottság

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CZELNAI RUDOLF, CSÁSZÁR ÁKOS, KÖPECZI BÉLA,
LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL, SAJÓ ANDRÁS, SOLYMOSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS,
STEFANOVITS PÁL, VAMOS TIBOR

Felelős szerkesztő

HERNÁDI MIKLÓS

Felelős szerkesztő-h.

SZENTGYÖRGYI ZSUZSA

Rovatszerkesztők:

CSATÓ ÉVA (könyvszemle), HALMOS TAMÁS (orvostudomány), KEMÉNY GÁBOR (nyelvtudomány),
MATSKÁSI ISTVÁN (élő természettudományok), PERECZ LÁSZLÓ (társadalomtudomány), SPERLÁGH
SÁNDOR (könyvtudomány, tudománypolitika), SZABADOS LÁSZLÓ (matematika, fizika), TÓTH PÁL,
PÉTER (szociológia, inzerjú), F. TÓTH TIBOR (szellemi értékek hasznosítása)

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor u. 7., tel./fax: 317-9524

E-mail: matud@helka.iif.hu

www.matud.iif.hu

Kiadja az Akadémiai Kiadó Rt.

1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19-35., tel.: 204-3976

www.akkt.hu

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóságánál (HELP). 1846 Budapest, Pf. 863. Példányonként megvásárolható a LIBRI Stúdium Könyvesboltban, V. Váci utca 22., a Helikon Könyvesházban, VI. Bajcsy-Zsilinszky út 37., az Írók Boltjában, VI. Andrásy út 45., a Fókusz Könyvtárházban, VII. Rákóczi út 14-16., a Pont Könyvesboltban, V. Nádor utca 8. és az Osiris Könyvesházban, V. Veres Pálné u. 4-6. szám alatt

Előfizetési díj egy évre: 3024,- Ft.

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők.

A folyóiratot a Soros Alapítvány támogatja.

TUDOMÁNY ÉS POLITIKA A MAGYAR SZÁZADOKBAN

Lehetetlen, s kivált lehetetlen havilapok esetében, egyetlen napra szűkíteni a magyar államiság ezer évéről való megemlékezést. Legalkalmasabbnak e célra az augusztusi hónap tetszett, államalapító királyunk, Szent István ünnepével, s még ez is korlátozást jelent, hisz' országszerte több évig zajlanak az ünnepségek.

Korlátozást jelent alább következő összeállításunk időzónája is: mi ezúttal az ezer év durván számított utolsó fertályából markolunk. Nem korlátoztuk azonban a felvonuló tudományterületek tarkaságát, végtére is a Magyar Tudomány az összes tudományág otthona óhajt lenni. És szigorúak voltunk: üres áradozás helyett csakis jelentős forrásértékű dolgozatokkal töltöttük ki lapszámunk tekintélyes részét.

Valamennyi dolgozatban érződik a történeti vizsgálódás eleven politikai beágyazottsága. Korabeli is, mai is. Miért tennénk úgy, mintha politikamentes korban élt volna bárki is Magyarországon a legutóbbi 250 évben? Plaschka professzor dolgozata nem kevesebbet kínál, mint az árulás meg a lázadás fogalmának átértékelését, pontosabban univerzalizálását a kelet-közép-európai régióban. Szabadváry Ferenc jegyzete csak sejteti, de ez is elegendő, hogy még a leíró természettudós is kora politikai viszonyainak foglya.

A frankhoni geológusok múlt századi magyarországi utazásai is számos későbbi analógiára ébresztenek, már ami a nemzetek tudományos összmunkáját illeti. Romány Pál pedig éppenséggel mai kikutatású hullámmásokat tár fel a századforduló Darányi Ignác miniszterségével fémjelzett agrárpolitikájában.

Múlt havi számunk bevezető tanulmányának szerzője, Nagy Miklós Mihály ezúttal a jelesebb magyar katonautazók beszámolóit lajstromozza fel, nem feledkezve meg a legfőbb tudományos feladatról: a földrajztudomány és a hadászat szempontjainak szétszálazásáról.

Rendkívül tanulságos Hajdú Zoltán dolgozata, hiszen a bósi viták előtörténetét is felrajzolja a magyar vízügy utóbbi százharminc évéről szólva. Bodri Ferenc irodalomtörténész hasonló revelációval szolgál, amikor felvillantja a méltatlanul elfeledett szerkesztő- és fordítónő, Bánócziné Balogh Vilma arcélét József Attila környezetéből.

Zolnai Bélának, az egyik iegkiválóbb magyar stilisztának nem elfeledés, hanem a tudományból való kitiltás lett a sorsa 1945 után, mint az kitűnik Miskolczy Ambrus forrásértékű dolgozatából. A magyar felsőoktatás megtisztogatása másokat is sújtott; hogy kiket, az kiderül N. Szabó József e tárgyú szemléjéből.

Kürti László az Egyesült Államokban élő magyarság néprajzi kutatásának fehér foltjait sorolja elő, Valki László összeállításunkat záró dolgozata pedig már az ezeréves állam jövőjében vizsgálódik, amikor felvázolja EU-csatlakozásunk és szuverenitásunk dilemmájának nemzetközi jogi feloldását.

Ünnepi összeállításunk tanulmányozásához valamennyi olvasónknak jó elmélyedést, sok örömet kívánunk.

Hernádi Miklós

Richard G. Plaschka

Árulás és lázadás Magyarországon és környezetében*

Kötelesség és lojalitás mint az egyéni felelősség tényezői

Az árulás a közvélemény értelmezésében elsődlegesen negatív tartalmú fogalom, amely olyan kategóriákhoz kapcsolódik, mint az őszinteség hiánya, az alattomoság és a bizalommal való visszaélés. A magyar kollégáknak azonban mindjárt az elején hangsúlyozni szeretném: a magyar és az osztrák történészek közötti viszonyt az árulással ellentétben — politikailag kritikus időszakokban is — a barátság, a kollegialitás, az őszinteség és a bizalom jellemezte.

Az első tapogatódzó kapcsolatfelvételre gondolok, az első látogatásokra. Az akkori osztrák oktatásügyi miniszter, Dr. Heinrich Drimmel az ötvenes évek végén az osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézettel szemben aláhúzta, hogy a tudományos párbeszédet — lehetőség szerint — a keleti határokon túl is fenn kell tartani, még akkor is, ha ez politikai szinten nem valósítható meg. Arra a felismerésre gondolok, hogy itt Budapesten az erősen meghatározó politikai és pártpolitikai minták messzemenő tiszteletbentartása ellenére a szakmában a tárgyszerűség, a kapcsolatokban pedig az ember maradt a középpontban. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete egyik hordozója volt ennek a kapcsolatalakításnak. Az a konstruktív magatartás, amelyről tudtuk, hogy eléri az adott lehetőségek határát, továbbá az a tény, hogy mi sem terhelhettük túl a kapcsolatokat, számunkra Bécsben sok erőt adott az együttműködés továbbfejlesztéséhez és — mind a mai napig — ennek fenntartásához. Engedjék meg, hogy ezért a támogatásért ezúton fejezzem ki köszönetemet.

De térjünk vissza az eredeti témához — az áruláshoz és a lázadáshoz. Engedjék meg, hogy két esetpéldával, két mozzanat összehasonlításával kezdjem el a probléma kibontását. Az események két helyszínen, egymástól 300 évnyi távolságban zajlottak: a csehországi Eger (ma: Cheb) várában és a Csepel-szigeten, 1634-ben, illetve 1956-ban.

* Az osztrák történésznek 1998. április 7-én, Pro Scientia emlékérmé átvételekor tartott előadása. Fordította: Kovács Attila.

Eger, 1634 — Csepel-sziget, 1956

1634: Wallenstein Pilsenből menekülve Eger erődítményébe érkezik. Február 25-én lakomára kerül sor Eger várában. Császárhű tisztek vacsorára invitálnak négy, Wallenstein kíséretéhez tartozó katonát. A négy tiszt abban reménykedett, hogy vendéglátóikat megnyerhetik Wallenstein számára. Már az édességet fogyasztják, amikor fegyveresek rontanak a terembe, a Butler-ezred dragonyosai: „Ki itt a császár igaz híve?” csattan fel a kiáltás. „Vivat Ferdinandus!” zúg a császárhű katonák válasza. Öldöklés veszi kezdetét. Még ugyanezen az éjszakán a városban lévő Pachelbel-palotában a generalisszimusszal is végeznek.¹

Csepel sziget, Tököl, 1956. november 3. A magyar felkelés időszaka. Szovjet tisztek, Malinyin hadseregtábornok vezetésével, a magyar katonai vezetőket a párbeszéd folytatását javasolva hívják meg főhadiszállásukra. A magyar vezérkar tisztjei elfogadják a meghívást, abban reménykedve, hogy rábírhadják vendéglátóikat a szovjet csapatok Magyarországról való kivonására. A fogadáskor géppisztolyos szovjet KGB-tiszt helyettesek rontanak a terembe; a „Moszkva!” kiáltás hallatszik. A támadókat Ivan Szerov vezérőrnagy vezeti; „Uraim, Önök a Vörös Hadsereg foglyai!” Maléter Pál vezérőrnagy élete máris veszélyben forog. Itt nem került sor — úgy, mint Egerben — mészárlásra. Az esemény sokkal simábban zajlott. Időbeli eltolódással. Malétert — Nagy Imréhez hasonlóan — egy per során halára ítélik és 1958. június 16-án kivégzik.²

Mindkét esetben párhuzamok fedezhetők fel: bizalomra appelláló meghívás, reménykedés a vendéglátók véleményének megváltoztatásában, végül orvátámadás és halál. A vendéglátók részéről mindkét esetben bizalommal való visszaélést és a vendégszeretet „átértelmezését” tapasztalhatjuk. De találkozunk másfajta érveléssel is. A vendéglátók így vághatnának vissza: a meghívottak voltak azok, akik árulást követtek el — a törvényes rend, az uralkodó rendszer, a császár elleni árulást az egyik esetben, Moszkva és a szocializmus elárulását a másikban. Hiszen a császár február 18-án kiadott proskripciós rendelete végső soron Wallenstein és hívei felségáruló összeesküvés és hűtlenségét ítélte el. A Nagy, Maléter és társaik ellen folytatott perben — legalábbis a később hatalomra került szocialista államvezetés értelmezésében — a június 15-i ítéletben áruló magatartást állapítottak meg, melyet halálbüntetéssel sújtottak.³

Mindkét esetben és mindkét szinten: az árulás vádja. De mi az árulás mint történeti kategória?

Az árulás a bizalommal való visszaélés, hűtlen magatartás egy személlyel vagy csoporttal szemben, akiknek az elkövetők hűségfogadalmat tettek. Felségsértésnek az állammal szemben elkövetett árulást tekintjük: a hűséggel való visszaélést az állammal szemben. Az árulás, a felségsértés, sőt a hazaárulás is — az idegen hatalom szolgálatában elkövetett árulás — tartalmában és az általános fogalmak szerint hagyományosan az előbbiekből következően negatív felhangot hordoz.

Az árulás, a felségsértés és a talajukon kibontakozó lázadás a történelemben azonban folyamat jellegű. Sokszor a történeti fejlődés kulcselemének tekinthető. Nem ritkán mélyreható politikai átalakulás kezdetét jelzi. Attól függetlenül, hogy a lázadó mérlegeli-e, hogy ünneplik és kitüntetik, vagy megszégyenítik

és kivégzik, hogy rendjel, vagy bitó vár majd rá: mindez pusztán a vállalkozás sikerétől függ.

A történész felelősségére van bízva az adott mozzanat tartalmi értékelése. Az árulás és a felségsértés folyományaként jelentkező lázadás társadalompolitikailag pozitív jel is lehet, ám ez nem törvénytörés minden esetben.

A szociális és nemzeti indítékok négy esetpéldája

A felkelések céljainak, vízióinak — és az ezekhez kapcsolódó felelősségnek a bemutatására a hadtörténet területéről választottam néhány jellemző példát. Azért erről a területről, mivel a hadseregek az általános hadkötelezettség miatt elsősorban a népre támaszkodnak, és mivel tükrözik annak szerkezeti sajátosságait és gondolkodásmódját. A választásban az is közrejátszott továbbá, hogy a katonai lázadások a lényegre figyelmeztetnek: arra, hogy ki tartja a kezében a fegyvereket, az adott fölé- és alárendeltségi viszonyok alapján ki adja ki a parancsokat, végül a katonai büntetőjog súlyára. Az esetpéldákat a közkatonák és a tisztek szintjeiről választottam. A színhely Kelet-Közép-, illetve Kelet-Európa.

1) A „Knyaz Patyomkin Tauricseszkij”-eset

1905. június 25-én egy torpedónaszád kíséretében elhagyta Szevasztopolt a Patyomkin páncéloshajó, északnyugati irányban a Tendra-öböl felé haladva. A zendülés lefolyása ismert: 27-én a fedélzeten a legénység demonstrációjára került sor a nyers, férgektől nyüzsgő hús miatt. A matrózok délben nem esznek a húsból készült céklalevesből. A tisztek fellépése, fenyegetése, majd lázadás. Egy kezdődő forradalom minimál-modellje. A körülzárt hajón kitört lázadás példaértékű. A kezdetkor: 15–20 főnyi „kemény mag”, 100 szimpatizáns, 600 az eseményekkel sodródó résztvevő.

Minimál-modell, nagy célokkal: az osztályharc átvitele a hadihajóra, a gyűlölt állami rendszer képviselőinek tekintett tisztek elleni küzdelem formájában. A vízió: a páncéloshajón kibontakozódó zendülés, amely az egész flottára áttérjedő lázadás — egy egész Dél-Oroszországra kiterjedő forradalom — kiindulópontja. A szevasztopoli haditörvényszék későbbi vádirata: árulás, felségsértés; az ítéletben kirótt büntetés: halál.⁴

2) Rumburg és Kragujevac példája

1918: Két lázadás-modell az Osztrák–Magyar Monarchiából. Május 21-én. Rumburgban a 7. lövészezred tartalékos zászlóaljánál, és június 2-án Kragujevacban a 71. gyalogezred tartalékos zászlóaljánál. Mindkét helyszínen az Oroszországból hazatérő, ám újra a frontra irányított katonák soraiban tört ki lázadás. Az első esetben túlnyomórészt csehek, a második esetben főleg szlovákok a résztvevők. Szintén kísérletértékű minimál-modellekkel állunk szemben: körülzárt laktanyák; kiindulási helyzet: kisebb csoportok. A kezdet hasonló: a fegyverszobák lerohanása, a szimpatizánsok és az ingadozók megnyerése, kitörés a város utcáira. Az első lépés ezúttal is a tisztek ártalmatlanná tétele — osztályharc-modell. Hasonlóan nagy célok: „a hátország kimerülésével vége a háborúnak...” továbbá: „...a front összeomlik egy belső forradalom következtében”; a háborúnak csupán az az értelme, „hogy a kapitalisták jól te-

letömjék a zsebeiket". A végkifejlet: a statáriális bíróságokként működő haditörvényszékek felségsértést állapítanak meg. Rumburg esetében 10, Kragujevac esetében 44 halálos ítélet végrehajtását rendelték el.⁵

3) A szerbek, horvátok és szlovének önkéntes hadteste az első világháborúban

Árulás és lázadás a front túloldalán. Frontváltásra kerül sor. Hadifoglyok állnak fogvatartóik oldalára, hogy fegyvereiket azon hadseregek ellen fordítsák, amelyek katonáiként eredetileg a háborúba vonultak. A délszlávok a királyi szerb többséggel Oroszországban hadtestet alakítanak. A hadifogolytáborokból érkező utánpótlás — szlovének, horvátok, szerbek és csehek is — nem mindig önkéntes alapon szerveződik, nemritkán külső kényszer hatására. Ernest Turk kényszersorozottokról („szilovoljci”) tesz említést. A hadtest első hadosztálya már 1916-ban, Dobrudzsában súlyos harcokban vesz részt. A hadtest 1917-ben már 43 ezer főt számlál. Az ideológiai-politikai orientáció — egy délszláv állam megalakításának csak körvonalalaiban meglévő terve — nem válik a kívánt mértékben meghatározóvá. A gyakran emlegetett nagyszerb érvelés — „a szerb vér egészséges cseppje” — inkább hatott. 1917 áprilisában és májusában sokan dezertáltak. 149 tiszt és 13 ezer közkatona hagyta el a hadtestet, többségük „szilovoljec”, tehát nem szabad akaratából érkezett katona.⁶

4) Zborov (Zborów) esete 1917-ben

A csehek is, a szlovákoknál ugyan kisebb számban, felállították Oroszországban (csakúgy, mint Olaszországban vagy Franciaországban) a maguk hadifogoly-egységeit. 1917-ben egy ezred alakult. A csehszlovákok, az orosz 11. hadsereg 59. hadtestének alegységeként, a finn negyedik és hatodik lövész-hadosztállyal karöltve támadóállást foglaltak el. A Lvov irányában tervezett támadás egy nagyobb offenzíva része volt. A Zloczów körzetében elfoglalt terület, amely július 2-án 12,5 km szélességű és 5 km mélységű volt az 59. hadtest szakaszán, operatív szempontból nem jelentett túlzottan nagy eredményt, még ha figyelembe vesszük is a csehszlovák ezred minden elismerést megérdemlő támadási lendületét. Rövid életű siker volt ez, hiszen a német és osztrák — magyar hadosztályok július 19-i ellencsapása nyomán — már június 29-én kész tényként kezelték a visszavágást — az orosz front újra áthúzódott ezekre és a Kerenszkij-offenzíva nyomán elfoglalt egyéb területekre, egészen a Prut—Zbrucz vonalig. Ennek ellenére a Zborov (Zborów) körzetében lezajlott támadás jelzésértékűnek tekinthető. Jelentősége abban rejlik, hogy az elkülönülés és az árulás perspektíváját vetíti elénk, mégpedig kétféle értelemben: „idegenlégiosok”, már épphogy csak „osztrákok”, „csehszlovákokként” a „szövetségesek” oldaláról indítanak támadást. Bécs és Budapest számára: árulók. Tomáš G. Masaryk az emigrációban az eseményt propagandacélokra használta fel; a dunai monarchia kezdődő széthullásának jeleként értékelte, és annak megerősítéseket, hogy Ausztria és az igazi huszita nemzetek között nem lehet szó béküléstről.⁷

Az 1905-ös, 1917-es és 1918-as események rövid összehasonlító elemzése

1) A lázadás bázisát a szocialista célmeghatározások eseteiben szinte csak altisztek és közkatonák alkotják, akikhez nemzeti célkitűzések megfogalmazódásával tisztek is csatlakoznak. Mindkét esetben meghatározó a tömegek meggyőzése és visszajelzése.

2) A felkelés az első esetben az egységeken belüli konspiráció útján bontakozott ki, az utolsó esetben a hadifogolytáborokból érkező utánpótlásnak köszönhetően, nem minden lelki nyomás mellőzésével, részben kedvező fel-emelkedési perspektívák felvillantásával zajlott.

3) A legénység szocialista színezetű lázadása eleinte — ellenséges csoport lévén — a tisztek ellen, a légióegységek felállítása pedig egy soknemzetiségű állam ellen irányult.

4) A szocialista felkelés a nemzet e csoportjának képviselőiben elvben nemzetközi alapon zajlott. A légióegység az egész nemzetet képviselve saját nemzetállam létrehozását tűzte ki célul.

5) Jogi következmények: az államok katonai törvényszékeik igénybevételével a dezertálást, az árulást, a felsegértést és a hazaárulást saját jogrendjük szerint büntették meg.

Röviden a fogalmakról

Az előzőekben említett árulás és lázadás eseteiben a katonai büntetőtörvények halálbüntetést helyeztek kilátásba. Halálos ítéletek születtek, a kivégzéseket végrehajtották. A kockázatos akciók jelentősége azonban — kivitelezőik gondolkodása szerint — nem csupán az árulással való megbélyegzés ódiumában merült ki; a társadalompolitikai átalakulás indikátorai és indító mozzanatai is egyben. A célul tűzött átalakulás egyebek mellett az irányadó lojalitási tényezők módosulásával is együtt járt.

Az „elkötelezettek” árulás- és az áruló-felfogása az évtizedek során, a Francia Forradalommal és a napóleoni háborúkkal kezdődően, Európában döntő változásokon ment át. A felsegértés, amely egykoron a császár, király, választófejedelem, tehát különösen magasrangú személyek ellen elkövetett árulást jelentett, így lényeges személyi kötöttségi viszonyokat érintett, a felségjogoknak az uralkodóról a népre, az államalkotó nemzetre való átruházásával új viszonyítási környezetbe került. Az egyénre vonatkoztatott árulás a csoport ellen elkövetett árulássá értelmeződött át. Az uralkodói felség elleni büntett Margret Boveri olvasatában a társadalom elleni bűn. Megkérdőjelezhető volt és marad azonban az állam és az államnemzet mint a lojalitás döntő fontosságú viszonyítási tényezője, illetve az is, hogy nemzeti és társadalmi alapon végbemenő átrendeződések az előbbiektől kárára elkövethető felsegértések hordozói-e egyben. A következmény: a különféle lojalitás-kötelek fokozódó túlfeszítése és az ezek között megállapítandó fontossági sorrend dilemmája, valamint az egymást „ütő” lojalitások versengése közepette a lojalitás és az ezzel összefüggésben jelentkező

árulás állandóan módosuló, különféleképp értelmezett, erősen szubjektív tényezők által meghatározott döntési kényszerhelyzetbe kerül.⁸

Az árulás és a lázadás mint szubjektív döntés az előbbieken vázolt körülmények ismeretében a tisztikar szintjén válik igazán világossá. A lázadások éle többnyire közvetlenül az állami felsővezetés ellen fordult.

Négy kísérlet a politikai hatalom átvételére

1) Szentpétervár, 1825. A dekabrista-felkelés

Kiindulópont: Közép- és Nyugat-Európa tapasztalatai a napóleoni háborúk időszakában. Szervezeti alap: titkos csoportok, összeesküvők titkos társaságai, összesen 200 aktív résztvevő, köztük olyan markáns személyiségek, mint Muravjov vagy Pesztyel. A kiváltó ok: I. Sándor cár halála után a Miklósnak, nem pedig Konsztantynnak, a legidősebb testvérnek tett hűségeskü. A kezdet: nyílt lázadás december 14-én a Szenátus téren. 1826. július 13-án a Péter-Pál-erőd udvarán felálított akasztófaikon kivégzik a felkelés öt vezetőjét. Emellett többekre száműzetés vár. Sokan a vesszőfutás okozta sérüléseikbe hálnak bele: néhányan tizenkétszer mennek végig az ezer katonából álló büntetőfolyosón. A vád: a cár elleni felségsértés.⁹

2) Alexandria, 1882: a fellah tisztek lázadása

A háttér: az egyiptomi nemzeti öntudat ébredése 1880 körül. A felkelés résztvevői: a hadsereg arab származású tisztjei, akik a kivételezett helyzetben lévő török-cserkesz tisztek, illetve a beavatkozó francia és brit katonák ellen fordulnak. Az ellenállás élén 1881-től: három ezredes, három Kairóban állomásozó ezred parancsnokai; a legkiemelkedőbb irányító közülük: Ahmed 'Arabi. Jelszava: „Egyiptomot az egyiptomiaknak!” A britek válasza: invázió. Az események lefolyása: Alexandria erődjének bombázása 1882 nyarán, brit csapatok partraszállása, Alexandria és a Szuezi-csatorna környékének elfoglalása. A bukás utáni helyzet: a hatalom Egyiptomban a brit főkonzul kezében összpontosul.¹⁰

3) Kelet-Poroszország, 1944: egy merénylet

A Führer „Wolfschanze”-ként emlegetett főhadiszállásán merényletet hajt végre egy fiatal ezredes, a berlini tartalékos hadsereg parancsnoki törzsének főnöke, gróf Claus Schenk von Stauffenberg. Fő indítéka: egy parancsnoki törzsben tevékenykedő katona idővel eljut arra a pontra, ahol már csak egyetlenegy számít: a „dolgok egészében való gondolkodás”. Stauffenberg többlépcsős folyamat eredményeként döntött — a végén azonban teljes meggyőződéssel — az ellenálláshoz való csatlakozás mellett. Még 1941 őszén tudtára adta Helmut James von Moltke grófnak, aki nála — egy esetleges ellenállás lehetőségeit mérlegelve az egyik unokaöcs közvetítésével puhatolódzott: „...először a háborút kell megnyernünk. A háború alatt nem szabad ilyesmit csinálni, kiváltképpen nem a bolsevikok ellen vezetett háború közepette. Újra hazatérve azonban felszámoljuk a barna pestist.” Stauffenberg akkori reményei szerint: a Wehrmacht a sorozatos győzelmek eredményeként „magához ragadja majd a kezdeményezést”. 1944-ben már csak egy utolsó kísérletről és elvhüségéről lehetett szó. Az 1944. július 20-i merénylet kudarcba fulladt. Stauffenbergét három

további tiszttel együtt még aznap éjszaka föbe lőttek. Népbíróági perek és kivégzések jelentették a folytatást.¹¹

4) Szlovákia, 1944: a Honi Hadsereg felkelése

A Közép-Szlovákiában állomásozó, kerek 14 ezer fős szlovák Honi Hadseregben 1944 augusztusában felkelés bontakozott ki. Augusztus 29-én új jelszót adtak ki: „Začnite s vyst'ahovaním”. A felkelés irányítója Besztercebányán: egy vezérkari tiszt, a Honi Hadsereg törzsfőnöke, Ján Golian vezérőrnagy. A rendszer: a helyőrségek tisztjei között szerveződő konspiratív sejtek. A terv: Kelet-Szlovákiában két szlovák lövészadosztálynak meg kell nyitnia a Kárpátok átjáróit a Vörös Hadsereg előtt; eközben a Honi Hadsereg feladata Közép-Szlovákia megtartása. A külső körülményekből adódó kényszer: a német Keleti Front nyugatra tolódása; belátható volt, hogy hamarosan Szlovákia is hadműveleti területté válik; a pozsonyi vezetés és a korábban Németországgal együtt létrehozott szövetségi partnerség a közvélemény előtt nyilvánvalóan elvesztette hitelét. Maga Golian ekkor még a Keleti Fronton harcoló szlovák „gyorshadosztály” törzsében tevékenykedett. Ebben az időben szovjet tisztek vezetése alatt álló kisebb partizánegységek szórványos akcióira került sor. A terv végrehajtása: a szlovák tábornoki kar ingadozott. A két kelet-szlovákiai hadosztályt a német „Heeresgruppe Südukraine” hátsó egységei szétverték, katonáit pedig javarészt internálták. A felkelés ezzel elvesztette a stratégiai súlyt biztosító legfontosabb tényezőjét. Közép-Szlovákia, a Honi Hadsereg állomáshelye lett a felkelés színtere. A felkelés kezdetekor Pozsonyban német teljhatalmú megbízottként működő von Hubicky tábornok osztrák nemzetiségű volt. A londoni csehszlovák emigráns kormánnyal karöltve kirobantott és irányított közép-szlovákiai felkelés két hónapig tartott. 360 ezer katona — ebből 24 ezer frontszolgálatos — és három ezer szovjet vezetés alatt álló partizán vett részt benne. A németek számára ez idő tájt már nem volt könnyű megfelelő erősségű csapatok ideirányítása. A felkelés csak októberre bukott el.¹²

Az 1825-ös, az 1882-es és a két 1944-es esemény rövid összehasonlítása

1) Motiváció és felelősség: a fennálló állammal szembeni korábbi elkötelezettség helyett a nemzettel szembeni és kornak megfelelő szabadságigényből táplálkozó felelősség kerül előtérbe.

2) Végrehajtás: az alapot konspiratív tiszt csoportok alkotják.

3) Vezetők: többnyire fiatalabb ezredek és tábornokok, második, harmadik generációs tisztek; a harcoló alakulatok bevonása: egyértelműen sikeres próbálkozások a csapattisztek megnyerésére, mely az egyiptomi példákra is áll.

4) A küzdelmek célja: tekintélyelvű, totalitárius és gyarmati uralkodó rendszerek elleni küzdelem.

5) Büntetőjogi következmények: egyértelművé vált, hogy az árulás és lázadás eseteiben a bírói székek képtelenek a lojalitásból adódó konfliktusok megfelelő rendezésére, valamint az is, hogy az „állami” jog kényszere szerint, csúsztatásokat alkalmazva járnak majd el. A „népbíróágok” a diktatúrák legfelsőbb törvényzékeiként működtek.

Az elkövetők felelősségének szubjektivitása

A felelősség szubjektivitása különösen az egyes kötelezettségek ütköztetése és a lojalitásból adódó válságok során jut kifejezésre; vonatkozik ez a lelkiismeretet és a lelkiismereti szabadságot érintő kérdésekre is. Négy jellemző példa, mely a felelősségtényező mélységére mutat rá: Magyarország 1848–49-ben, Szlovákia 1944–45-ben, fiatal tisztek dilemmája Németországban 1944-ben, végül ismét Magyarország a helyszín, ezúttal 1956-ban.

1) Magyarország 1848–49-ben

1852-től kezdve a budai várban hosszú időn át szobor állított emléket Heinrich Hentzi von Arthum tábornoknak. A korabeli hivatalos méltatás szerint „a császárért és hazáért áldozta életét”. A magyar kormányra felesküdtött császári tiszt lojalitásból adódó konfliktushelyzetben Pétervárad erődjét átadta az osztrákoknak, mely cselekedetért a magyarok haditörvényszék elé állították és bebörtönözték. Miután a császáriak kiszabadították, a budai vár parancsnokává nevezték ki. A vár védelmében esett el 1849. május 31-én. A császár iránti lojalitáshoz, melyet lázadó nemzete iránt érzett lojalitás elébe helyezett, haláláig ragaszkodott. A következmény: hosszantartó huzavona a budai várban felállítandó emlékmű körül.¹³

Motivációs ellenpontként: 1849. augusztus 13., Világos — a magyarok leteszik a fegyvert az oroszok előtt, akik kiszolgáltatják őket az osztrákoknak. 14 honvédtábornok aradi pere: 14 halálos ítélet, egy esetben életfogytiglani börtönre mérésével. Október 6-án 13 kivégzés végrehajtása: a magyarok mellett öt német, egy-egy horvát és szerb. Ugyanazonnap Pesten kivégzik gróf Battyány Lajost.¹⁴

Motivációs tényezők: mindkét fajta gondolkodásmód igazolására találunk legitim, valós, meggyőző okokat.

A magyar felkelők esetében: 1) a magyarokat magával ragadó nemzeti hűzőerő; 2) egy dinamikus, modern államiség, az ennek szellemében megkövetelt eskütétel; 3) az állammal szembeni elkötelezettségből következő anyagi kötöttségek; 4) egy újonnan megalakuló hadsereg által kínált kedvező felemelkedési lehetőségek; 5) a tisztek hagyományos szolgálati kötelei.

A császáriak esetében: 1) egy, a közép-európai nemzetek felett szerveződő hatalmi rend szívóhatása; 2) a császár mint e hatalom legmagasabb rangú képviselője, 3) egy olyan uralkodó, aki a haladás híve is egyben — alkotmány, polgári jogok, jobbgátyaszabadtatás; 4) szélsőséges csoportok, pl. a „scheiberlingek” és a „Mob” elutasítása; 5) A hatalom szolgálata, amely a háborúban szintén jó karrierépítési esélyeket kínált, és amely olyan jőnevű hadvezéreket tudhatott a maga oldalán, mint Windischgrätz, Jelačić, Radetzky — kezdetűik szerint: „WIR”, mely rövidítést több tiszt szabályjának hüvelyébe vésette.¹⁵ Az 1848-as prágai felkelés során a császári hadvezetés számára nem utolsósorban a magyar egységek is tökéletesen megbízhatónak bizonyultak.

2) Nyitra, 1944

A pozsonyi népbíróság első halálos ítéletét egy szlovák katonatisztre rója ki, aki nem volt más, mint Nyitra helyőrségének egykori parancsnoka, Ján Šmi-

govský őrnagy. Esküjére hivatkozva megtagadta a felkelőkkel való együttműködést, és helyőrsége tisztjei is hűek maradtak hozzá. A felkelés központja által kinevezett helyőrségparancsnok, egy egykori légiós bukása. 1945-ben az őrnagyot a felkelés elárulásának vádjával — „za zradu na povstání” — végzik ki.¹⁶

Válságszituációk, szélsőséges helyzetek, melyek éppen a fiatal tisztek felelősségtudatát tették különösen próbára...

3) Budapest 1956. A Zrínyi Katonai Akadémia esete

1956. július eleje. A Honvédelmi Minisztérium intézkedései a tisztek körében terjedő rendszerellenes nézetek terjedésének megfékezésére. A tisztikar tagjai egyenruhában vettek részt ellenzékinek nyilvánított rendezvényeken, így például a Petőfi Kör programjain. Maga a honvédelmi miniszter, Bata István vezérezredes is ellátogatott az akadémiára. Mondandóját a következő kirohanással kezdte: „Eltársak! Az akadémián veszélyes pártellenes jelenségek tapasztalhatók. Mi is tudjuk, hogy néhány tiszt külföldi imperialista adókat hallgat...” Ezután a fiatal tisztek is szólásra jelentkeztek. Egy utászőrnagy véleménye: „a demokráciáról tanulunk, a jogot emlegetjük, nem rendelkezünk azonban lelkiismereti szabadsággal.” Egy páncélostiszté: „Miért nem nyilváníthatjuk ki szabadon nézeteinket...?” Az egyik legjobb hallgató szerint meg kellene mondani az igazságot. Voltak az országban koncentrációs táborok. Mi történik a felelősökkel? A miniszter dühbe gurult. Az ellenség hangjáról beszélt, amely szerinte egyértelműen hallható az akadémián. Ez azonban mit sem változtatott a fiatal tisztek magatartásán: a királyi trónusokkal való határozott szembenálláson. Márpedig a Zrínyi Akadémia a tisztikar központi elemét jelentette. Az itteni vélemények az általános hangulatot tükrözték.¹⁷

4) Berlin, 1944. A merénylet kérdésköre

1944. január végén történt. Egy Ewald von Kleist nevű fiatal hadnagy, éppen sebesülése utáni szabadságát töltvén, válaszút elé került, hogy hajlandó-e végrehajtani a Hitler elleni merényletet — egy egyenruha-bemutató alkalmával elhelyezendő bomba segítségével, saját életét is kockára téve. Stauffenberg kereste meg, aki felvázolta a helyzetet, nem sürgetett, megkérdezte csupán, hogy a fiatal tiszt érez-e magában ilyen irányú indítást. Von Kleist, meg akarván hallgatni apja tanácsát, rövid, huszonnégy órnyi gondolkodási időt kért. Az öreg felelőssége teljes tudatában adott válasza: egy ilyen lehetőséget illik megragadni — mert aki ezt elszalasztja, azt egy életen át nem hagyja majd nyugodni a kudarc gondolata. És a fiú igent mondott Stauffenbergnek. Hogy azután a merényletre mégsem került sor, annak okai máshol keresendők.¹⁸

A történész felelőssége

Zárásul: a bemutatott események történeti jelentősége nemcsak abban rejlik, hogy bizonyos társadalompolitikai változásokat elindítottak, vagy elindítani szándékoztak, hanem abban is, hogy résztvevőik felelősségteljes magatartása példaszerűen függetlenül az adott vállalkozás sikerétől. Ezek a magatartásminták az európai identitás perspektivikus tényezőjévé váltak.

A történész felelőssége nem csekély az effajta, személyes elkötelezettséget vizsgáló kérdésekben. Éppen az itt bemutatott események és problémafelvetések

ismeretében arra kell rávilágítania, hogy mindannyian átalakulási folyamatok sodrásában — és az ezekből adódó kihívások közepette — élünk. De nem a gyakran alkalmazott apodiktikus kioktatás, hanem, úgy gondolom, sokkal inkább a rekonstruált élmény és a saját felismerés képes magatartásfejlődési irányok kritikus bemutatására és a mélyebben húzódó problémák elemzésére. Sőt: eme felismerés a számonkérhető felelősség mozgásterét is kirajzolja, melynek hatótávolsága egészen a jelenig nyúlhat.

A történész felelőssége a politikát is érinti: a történelem olyan terület, amely a vele szemben támasztott elvárások szerint emberek sokaságához szól. Saját ítélőképességgel és felelősséggel rendelkező partnerként őket is be kell vonni a múlttal folytatott párbeszédbe. A történésznek a politikussal ellentétben, aki nem mentes attól, hogy a múltban főleg saját cselekedeteinek igazolását keresse — szélesebb ívű és mélyebbre hatoló elemzést kell nyújtania. Ilyenformán a történelem politika-kiigazító tényezővé válhat társadalompolitikai és szellemi többletjelentőséget nyerve ezzel.

Két feltétel határozza meg a történész felelős cselekvését: 1) Senki sem mentheti fel a történészt kijelentéseinek felelőssége alól. Végző soron saját lelkiismeretét helyezi a mérleg serpenyőjébe; Johann Gottfried Herder szavaival, melyeket mintha csak a történésznek szentelt volna: „a jó és gonosz, az igaz és a hamis mérlegelése benne zajlik, ő az, aki kutathat, ő az, akinek döntenie kell!” 2) „A történésznek ki kell mondania — tudjuk, hogy milyen nehéz is lehet ez olykor — az igaznak ítélt felismerést. Kötelezi a szó ereje: „Nyilatkozz, hogy helyénvaló-e vagy nem!” — olyan elv ez, amely irányadó minden tudomány, nem utolsósorban a történettudomány hitelessége szempontjából.¹⁹

JEGYZETEK:

- 1 Polišenský, Josef, Kollmann, Josef: Valdtejn. Ani císa, ani král. Praha 1995. 207; Gordon-Relation. In: Srbik, Heinrich Ritter von: Wallensteins Ende. Salzburg 1952. 319, 315, 326, továbbá 180—187; Janáček, Josef: Valdtejn a jeho doba. Praha 1978. 121
- 2 Horváth, Miklós; Maléter Pál. Budapest 1995. 171—183. 357—360; Litván György, Bak, János M. (szerk.): Die Ungarische Revolution 1956. Wien 1994. 1. Osf., 127. 153—156; Maléter Judith, Maléter Pál özvegyének közlése. Budapest, 9. IV. 1997; Gosztonyi, Peter: Die politischen Säuberungen der ungarischen Armee 1945—1963. II: 1956—1963; die sowjetische Militärintervention in Ungarn 1956. Mindkettő in: Österreichische militärische Zeitschrift. Wien 4. 1994. 386, 6. 1996. 660.
- 3 Srbik, Heinrich Ritter von: Wallensteins Ende. Salzburg 1952. 134—1370; Janáček, Josef: Valdtejn a jeho doba. Praha 1978. 496; Mann, Golo: Wallenstein. Frankfurt/M. 1971. 1085; Pekař, Josef: Wallenstein 1630—1634. Berlin 1937. 659 Horváth, Miklós; Maléter Pál. Budapest 1995. 346—362; Litván, György, Bak, János (szerk.): Die Ungarische Revolution 1956. Wien 1994. 154
- 4 Bogacev, P. M. (Rd.): Revolucionnoe dviženie v cernomorskom flote v 1905—1907. Vospominanija i pisma. Moskva 1956; Fel'dman, K.: Potemkinskoe vosztanie 14—25 Ijunja 1905. Leningrad 1927; Kirill: Unter der Flagge der Revolution. Wien 1908; Plaschka, Richard G.: Matrosen, Offiziere, Rebellen. Wien/Köln/Graz 1984.
- 5 Pichlík, Karel: Vzpoury navrátilců z ruského zajetí na jare 1918. Praha 1964; Stull, Bernhard: Vojna pobuna u Kragujevcu. Zagreb 1960; Plaschka R.G./Haselsteiner H./Suppan, A.: Innere Front I. Wien/München 1974.
- 6 Turk, E., Jeras, J., Paulin, R. (szerk.): Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912—1918. Ljubljana 1936; Popović, N. (szerk.): Jugoslovenski dobrovoljci u Rusiji 1914—1918. Beograd 1977; Turk, E.: Dobrovoljci proti Avstro-Ogrski med Prvo sveto Vho Vojno 1914—1918. Ljubljana 1978.
- 7 Kersnovskij, A. A.: Istoria ruszskoj armii. 1915/1917. Moskva 1994. IV. 280—299; Klecanda, Vladimír: Bitva u Zborova. Praha 1927; Steidler, Frant.V.: Zborov. Praha 1922; Pichlík, Karel/Klípa, Bohumír/Zabloudilová, Jitka: Českoslovenští legionáři. Praha 1996.
- 8 Berglar, P.: Was ist Verrat? In: Kaltenbrunner, G.K. (szerk.): Tragik der Abtrünnigen. München 1980. 14—47; Boveri, Margret: Der Verrat im 20. Jahrhundert. Hamburg 1956. I. 141., II. 96—99.

- 9 *Nečkina, M. V.*: Dviženie Dekabristov. Moskva 1955. I, II; *Mazour, Anatole G.*: The First Russian Revolution 1825. Stanford 1963; *Lemberg, Ilans*: Die nationale Gedankenwelt der Dekabristen. Köln/Graz 1963.
- 10 *Marlowe, John*: Anglo-Egyptian Relations 1800—1953. London 1954. 85—154; *Richmond, J.C.B.*: Egypt 1798—1952. London 1977. 97—131; *Mommsen, Wolfgang*: Imperialismus in Ägypten. München/Wien 1961. 60—86.
- 11 *Müller, Christian*: Oberst i.G. Stauffenberg. Düsseldorf o.J.; *Hoffmann, Peter*: Claus Schenk Graf von Stauffenberg und seine Brüder. Stuttgart 1992; *Schmäddeke, Jürgen, Steinbach, Peter* (szerk.): Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus. München/Zürich 1985. *Jacobsen, Hans-Adolf* (szerk.), Spiegelbild einer Verschwörung. Stuttgart 1984.
- 12 *Jablonický, Jozef*: Povstanie bez legend. Bratislava 1990; *Prečan, Viliam* (szerk.): Slovenské národné povstanie. Dokumenty. 1965, 1970; *Venohr, Wolfgang*: Aufstand in der Tatra. Königstein/Ts. 1979.
- 13 *Hanák, Péter*: Die Parallelaktion von 1898. In: Österreichische Osthefte 3.1985. 372.; *Niederhauser, Emil*: 1848 — Sturm im Habsburgerreich. Budapest/Wien 1990. 169. 14. *Niederhauser, Emil*: 1848 — Sturm im Habsburgerreich. Budapest/Wien 1990. 180; *Deák, István*: Die rechtmäßige Revolution. Wien/Köln/Graz 1989. 278.
- 15 *Deák, István*: Die rechtmäßige Revolution. Wien/Köln/Graz 1989. 144. 277—280; *Deák, István*: Der k. (u.) k. Offizier. 1848—1918. Wien/Köln/Weimar 1991. 54.
- 16 *Jablonický, Jozef*: Povstanie bez legend. Bratislava 1990 272.
- 17 *Decsi, János* nach *Gosztonyi, Peter* (szerk.): Der Ungarische Volksaufstand in Augenzeugenberichten. München 1981. 52—55; vgl. *Király, Béla K./Jónás Paul* (szerk.): The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect. Boulder 1978. 57—62.
- 18 *Hoffmann, Peter*: Claus Schenk Graf von Stauffenberg und seine Brüder. Stuttgart 1992. 378.
- 19 *Vö. Plaschka, Richard Georg*, in *Husitská teologická fakulta: Církev a společnost*. Praha 1992. 7—11, 21—26.

Az MTA Tudományos Osztályainak újronnan megválasztott elnökei és elnökhelyettesei

	Osztályelnök:	Oszt.elnök-h.:
Nyelv- és Irodalomtudományok (I. Osztály)	Kiefer Ferenc	Maróth Miklós
Filozófiai és Történettudományok (II. Osztály)	Pataki Ferenc	Szakály Ferenc
Matematikai Tudományok (III. Osztály)	Györy Kálmán	Révész Pál
Agrártudományok (IV. Osztály)	Dohy János	Solymosi Rezső
Orvosi Tudományok (V. Osztály)	Telegdy Gyula	Magyar Kálmán
Műszaki Tudományok (VI. Osztály)	Somlyódy László	Gyulai József
Kémiai Tudományok (VII. Osztály)	Görög Sándor	Orbán Miklós
Biológiai Tudományok (VIII. Osztály)	Friedrich Péter	Mahunka Sándor
Gazdasági és Jogtudományok (IX. Osztály)	Szentes Tamás	Lőrincz Lajos
Földtudományok (X. Osztály)	Pantó György	Ádám József
Fizikai Tudományok (XI. Osztály)	Bor Zsolt	Horváth Zalán

Szabadváry Ferenc

Természettudományok a magyar barokk korában*

Saját történelmét korokra osztotta fel az emberiség: ókor, középkor, újkor, legújabb kor, s ezeket dátumokhoz kötötte: a nyugatrómai birodalom bukása, Amerika felfedezése. Az újkor és legújabb kor határa azonban nincs még definiálva. Vannak viszont más beosztások is, amelyek nem kötődnek történelmi dátumokhoz, hanem stílusokhoz, elsősorban az építészeti stílusokhoz, amelyek időben szintén változnak, hosszabb időnként persze, mint a női divat, de jócskán drágábbak is azoknál. Beszélünk időben román, gótikus, reneszánsz, barokk, rokokó, klasszikus, szecesszió és így tovább korszakokról. És a műveltebb ember egy templomba lépven meg is ismeri, hogy az milyen stílusú, tehát milyen korszakban épült.

A barokk is egy korszak, amely mintegy 150 éven át tartott, a XVI. század végétől a XVIII. század közepéig. Úgy mondják a lexikonok, hogy a szó portugál eredetű: barokko, szó szerint egy szép, de nem szabályos, rendezetlen gyöngy neve. Szerintem lehet francia eredetű is e szó: baroque — nevetséges, különös, furcsa, sőt lehet olasz is — parocca: össze-vissza, kócos, zavaros, a mi paróka nevünk is ebből keletkezett. Mindenesetre megjelent egy új stílus az építészetben, amelyik mind közül a legfényesebb volt, nagyon diszitett, különösen a templomokon belül arany diszeztől, színes szobroktól zsúfolt. A barokk stílus nem korlátozódott az építészetre, áttért a festészetre, az irodalomra.

A barokk tulajdonképpen az ellenreformáció terméke — csillogni is akart, megmutatni gazdagságát és hatalmát. Érthető, hogy elsősorban a katolikus országokban terjedt el, így a Habsburg-birodalom országaiban, köztük Magyarországon is. A török után sok templomot kellett építeni, itthon eléggé tele is lettünk barokk templomokkal.

A barokk kor fénylésének évszázada a XVII. század, ez pedig egyúttal a természettudományok nagy százada volt. A reneszánsz kitört már, Kopernikusz és mások munkássága révén az ókori görögök, elsősorban Arisztotelész nézeteit dogmaként őrző, változtathatatlan tudományos korszakokból megszületett a tudomány új, észleléseken és kísérleteken alapuló kora. A XVII. században formálódtak a modern természettudomány szinte mindegyik ágának alapjai,

* Elhangzott a Barokk Utak konferencián, Esztergom, 1998. szeptember 10.

amelyekre aztán a világ tudományos megismerésének végtelen munkája épült. A barokk kor tele volt olyan nagy tudós személyekkel, akik mindörökkre beírták nevüket a halhatatlan tudósok névsorába. Ekkor élt *Gilbert* (1545–1603), a mágnesség első kutatója, *Galilei* (1564–1642), a mechanika, optika és asztrológia halhatatlanja, *Kepler* (1571–1630), aki megismertette a naprendszer mozgásával, *Descartes* (1596–1650), tudományfilozófus és matematikus, *Guericke* (1602–1686), a magdeburgi polgármester, aki a magdeburgi féltekékkel bizonyította a légköri nyomást, *Torricelli* (1608–1647), a vákuum létezésének bemutatója, *Huygens* (1629–1695), az optika nagyja, *Leibniz* (1646–1716), államférfi, politikus, az első számítógép egyik megalkotója, a differenciál- és integrálszámítás egyik feltalálója, *Pascal* (1623–1662), aki rövid élete során annyit alkotott, hogy nevét ma kisbetűkkel is írhatjuk, hiszen egy fizikai mértékegység is viseli nevét, *Halley* (1656–1742) nevét egy üstökös viseli, melynek járását ő számította ki, és végül a nagy *Newton*, akinek tételein máig is a fizika épületének jó része nyugszik. És ők csak a legnagyobbak, s más, sok akkori tudóst lehetne felsorolni, akinek neve kitörölhetetlen a tudomány történetéből.

Nagy európai tudományos fejlődés évszázada volt a XVII. század. Sajnos mindabból, amit ez a korszak nyugaton eredményezett, Magyarországra alig jutott el valami. A Magyar Királyság akkoriban egy keskeny sávból állt nyugati végeinken meg a Felvidékből. Erdélyben önálló fejedelemség működött, mely e században gyakran állt harcban a királysággal, köztük pedig a török hódoltság terült el, melynek urai hol erre, hol arra csaptak le. Nem volt itt béke még békét kötött időben sem, hiszen a végvárak körül, a határvidékeken szüntelenül folyt a háború, pusztulással, rablással, melyben mindegyik harcos fél egyformán rabolt, embert, állatot és minden mást, amit csak talált. Nagyon-nagyon keveset tudunk felmutatni ezért a természettudományok hazai eredményeiről a XVII. században, de azért művelni már művelték őket.

Mindazonáltal valami történt e korban hazánkban, ami hasznos volt. Ekkor formálódott ki Magyarországon az iskola-rendszer. Ez pedig elsősorban a vallásszakadásnak volt köszönhető. A reformáció kezdetben Magyarországon nagyon sikeres volt, a XVI. században az ország nagy része áttért a protestáns hitre, elsősorban a reformátusra. Ám vizsgált századunkban erőteljesen megindult a katolikus ellenreformáció. Megkezdődött a hitviták korszaka. Mégpedig másképpen, mint több másik országban. Nálunk nem lett belőle kegyetlen vallásháború, néhány kivételtől eltekintve nem ölték egymást a különböző vallások hívei, még az állam sem. Sőt mindkét oldalon jó szónokok és szenvedélyes írók a másik hit ellen könyveket írtak és prédikáltak. Többnyire magyar nyelven, nagyon goromba stílusban. Hiszen a népnek írtak és prédikáltak, az pedig latinul nem, csak anyanyelvén értett, ennek eredményeképpen kicsiszolódott a magyar nyelv és megjelentek a magyar nyelvű hitvita könyvek, nyomukban a kifejlődő magyar irodalom.

Mindkét fél felismerte azt is, hogy nézetei ismertetéséhez tanult emberek, következőképpen iskolák kellenek. Ebben a században számos középiskolát, s néhány főiskolát alapítottak mind a katolikusok, mind a protestánsok. Magyarországnak nem volt egyeteme akkor, bár háromszor alapítottak a közép-korban. Egyet Nagy Lajos király 1367-ben Pécsen, majd Zsigmond 1395-ben Budán, Mátyás meg 1465-ben Pozsonyban. De ezeknek már nyomuk sem akadt

1600-ban. Pázmány Péter bíboros 1635-ben alapította aztán Nagyszombaton az új egyetemet, amely azonban nem volt teljes egyetem, mert csak két kara volt: teológia és bölcsészeti. Lippai érsek két évtized múlva jogi karral nagyobbitotta, ám orvosi kart a pápa nem engedélyezett ezen a jezsuita egyetemen. Mária Terézia egészítette ki orvosi karral 150 évvel később. A természettudományok fejlődésében viszont igen nagy szerepet játszottak orvosok és orvos tanszékek, és ez is hiányzott nálunk.

A jezsuita iskolákban egész Európában egységesen kötött volt az oktatás. Az 1599-ben kiadott jezsuita *Ratio Studiorum* szerint a „Philosophia naturalis” területén bizony még mindig Arisztotelész négy-elem elméletét kellett oktatni. E kötöttségek csak a XVII. század végére lazultak fel, amikor megjelentek a piarista gimnáziumok, a jezsuitáknál jóval szabadabb szellemmel.

A református iskolákban és kollégiumokban főleg a holland egyetemeken képzett hazánkfiak tanítottak, ők közelebbről ismerték meg a nyugat-európai eredményeket. Itt már nem Arisztotelész, hanem Descartes nézetei, a karteziánus fizika uralkodott, de szintén más nézeteket kizáró alapon. E korban már feltámadt az elfelejtett görög atomizmus is. A Heidelbergben tanult Czabán Izsák (1632—1707) hirdette egyik könyvében (*Existentia Atomorum* 1667), amelyet viszont a református egyház minősített ateizmusnak.

Elég szép számban jelentek meg, többnyire latin nyelven írt és Philosophia naturalis címet viselő könyvek e században, melyeket természettudományi műveknek tekinthetünk, de mind elmaradva korától. Néhai Zemplén Jolán professzor A magyarországi fizika története 1711-ig című könyvében közel száz személyt, főleg e korban élt és működött tanár munkásságát ismerteti, amit példátlan szorgalommal állított össze, ám ezek közül legalább hetvennek nevét még a művelt emberek sem hallották.

Mindenesetre azzal kezdem a sort, akinek nevét legjobban ismerik, Apáczai Csere Jánossal. Rövid élete nagy részét Hollandiában töltötte különböző egyetemeken, ott is nősült. S ott írta meg 1653-ban megjelent Magyar Encyclopedia című, nagy tudományos lexikon jellegű művét, melyet magyar nyelven írt, kivéve a latin nyelvű bevezetőt. Utóbbiban viszont olvashatjuk a célkitűzést: „...nem halok meg addig, amíg a magyaroknak valamennyi tudományt nem közvetítettem”. 1953-ban tért haza művével, s a gyulafehérvári kollégiumban kapott tanári állást, de mert sokszor támadta egyházának beavatkozását az oktatásba, sok támadás érte. Átment inkább a kolozsvári kollégiumba. Sokat írt és harcolt az Erdélyben alapítandó egyetem érdekében, de tervében megakadályozta 34 éves korában bekövetkezett halála.

Matematikai, jobban mondva aritmetikai könyvek szép számmal jelentek meg. Akkor tanultunk meg arab számokkal számolni, összeadni, kivonni, szorozni, osztani, bár a Fuggerek már száz évvel korábban is így könyveltek. Az ún. Debreceni aritmetika az első ilyen magyar könyv, teljes címen: „Aritmetica, azaz a számvetésnek tudománya, mely a tudós Frisiusnak számvetéséből magyar nyelvre (ez tudományban gyönyörködőknek hasznára és hamarabb való értelmezésekre is móddal) fordíttatott.” 1577-ben Debrecenben jelent meg, szerzője ismeretlen. Több kiadást ért meg. Idézek a bevezetőből: „Ezt is penig meg kell tekinteni, hogy ez tudomány bőséges hasznot hoz azoknak, akik a fő és öreg tudományokra igyekeznek, főleg penig az Astronómiára, azaz amaz égi csillagoknak és planétáknak helyeknek, forgásoknak és mozgásoknak megtu-

dása, mely tudomány a Philosophiának fő része és tagja. Ugyanazon tudomány által érthetők meg a Geometrikáknak azaz a világnak, földnek és Országoknak részeiknek tudományát...”

Az asztronómia területéről meg kell említenem a Késmárkon született és Frankfurtban egyetemre járt *Fröhlich Dávidot* (1600—1648), aki aztán szülő-városába tért vissza. Ott naptárak szerkesztéséből és kiadásából élt. Csillagászati és földrajzi könyveket írt latin nyelven, számos fizikai résszel. Nem lehet e korban senkit csillagásznak vagy fizikusnak stb. nevezni, mert akkor az egyes természettudományok még nem váltak szét. Ő volt az első, aki megmászta a Tatra csúcsait. Legalábbis egyik könyvében ezt írja, bár valószínűtlen, hogy így lett volna, hiszen a Tatra nem Himalája. Megjegyezte könyvében, hogy a csúcson sokkal „vékonyabb levegőt” talált, mint lent a völgyben. *Pósházi János* (1628—1686) szintén Hollandiában tanult, majd a sárospataki kollégiumban tanított filozófiát. A kollégiumot Báthori Zsófia 1672-ben elűzte s az Gyulafehérvárral telepedett le. Pósházi vele ment. Fő műve a *Philosophia Naturalis*, a természettudományok egyik korabeli könyve. Később szenvedélyesen támadta Descartes filozófiáját, bár gondolom ezt Descartes ott fenn Stockholmban sosem tudta meg.

Simándi István (1675—1710) szintén Hollandiában tanult, s onnan számos, egyes feljegyzések szerint 57 darab fizikai eszközzel tért haza és Sárospatakon professzorkodott. Úgy tűnik, hogy ő volt az első hazánkban, aki fizikai előadásait kísérletekkel, bemutatóval összekötve tartotta. Rákóczi Ferenc napi tevékenységét „titkársága” feljegyezte, ebben olvasható „Szüntelen való írásaiiban ő Felsege foglalatoskodván 12 óra felé az Öreg templomba ment s ott misét hallgatván a Praedication is ott maradt, onnan pedig visszajöven Méltóságos főgenerális úrral gróf idősbik Barkóczi Ferenczel és más szenátor urakkal Fejedelmi Asztalához leült, asztal után a Reformátusok professzorát, Simándit a maga instrumentáival a Várba híván egész estig szép discursusokban mulatta magát”. Simándit 35 évesen elvitte a pestis, könyveit és műszereit a kollégiumra hagyta, ahol máig is néhány található belőlük.

Megemlítem még *Szentiványi Mártont* (1633—1705), a nagyszombati egyetem sokoldalú jezsuita professzorát, aki „különféle tudományokból érdekes válogatások” című háromkötetes, 1689—1702 között megjelent latin művében megpróbált a legkülönbözőbb természettudományok akkori állásáról összefoglalást adni, nagyon ügyelve ugyan a jezsuita előírások betartására, de ugyanakkor, ahol lehetséges volt, maga is tevékenykedett például csillagászatban, botanikában és számos technikai újdonságról (ingaóra, távcső, iránytű stb.) szintén beszámolt.

E két utolsó tudóssal már át is léptünk a XVIII. századba, a magyar történelem egyik legnyugodtabb évszázadába. Ebben a században, a kezdeti kuruc-labanc háborúságot leszámítva, nem lépett ellenség a most három részből újra egyesült Magyarországba, s ennek megfelelően minden területen nagy fellendülés mutatkozott. A tudományok területén is, akárcsak az oktatásban, jelentős előrelépés történt. E században már születtek a magyarországi tudományban is önálló eredmények. Nem egy olyan, amelyik európai jelentőségű volt.

A legnevezetesebb a Pozsonyban született *Segner János András* (1704—1777). Tanulmányait a debreceni kollégiumban kezdte, majd Jénában szerzett

orvosi diplomát. Pozsonyban kezdte praxisát, majd Debrecenben lett városi orvos, onnan hívta meg a jénai egyetem, aztán a göttingai, legvégül a hallei egyetemen tanított. Igen sokféle tárgyat: fizikát, matematikát, kémiát, asztrológiát adott elő. Jelentős eredményeit a folyadékok mechanikája területén érte el, legfontosabb találmánya a turbina-elv felfedezése, amelyet 1740-ben, illetve 1755-ben megjelent „Programa quo theoriám mechanicae cuiusdam hydraulicae praemittit”, illetve „Specimen theoriae turbinum” című műveiben tett közzé. A londoni, berlini és pétervári tudományos akadémia tagjának választotta.

Mikoviny Sámuel (1700—1750) Bécsben és Jénában tanult, szintén sokoldalú ismeretekre tett szert. A matematika, geodézia mellett bányakohászattal, régészettel, vízépítéssel és térképészettel foglalkozott. Először Esterházy gróf tatai uradalmában dolgozott, majd Pozsony megye mérnöke lett. 1735-ben jelentős dolog történt a magyar oktatásban. III. Károly rendeletével megalakult Selmezbányán egy bányatisztképző állami iskola. Ez volt az első műszaki oktatási intézmény hazánkban. Az alapított iskolának még nem volt főiskolai rangja. Mikoviny Sámuel annak tanárává nevezték ki. A felsorolt tantárgyakat mind ő oktatta, ugyanakkor jelentős iskolán kívüli szakmai tevékenységet is kifejtett. Selmezbányán nagyszerű víztároló rendszert szerkesztett. A csallóközi Duna-szakaszok árvédelmi töltései is neki voltak köszönhetőek. Számos térképet készített Magyarország megyéiről. Fiatalon meghalván nem érte meg, hogy az általa vezetett bányatisztiskola Bányászati Akadémiává alakuljon s mint ilyen a XVIII. század folyamán Európa leghíresebb műszaki főiskolájává váljon.

Még számos magyarországi tudományos eredmény született a XVIII. század második felében. Külföldi szaklapokban több magyar szerző számolt be munkájáról. Az ország belépett a nemzetközi tudományba, tudományos alkotásba. Ám ez már nem a barokk kora volt, hanem a felvilágosodásé.

Michel Durand-Delga

Francia—magyar geológiai kapcsolatok a 19. században*

Francia geológusok utazásai Magyarországon a földtudományok hajnalán

Bevezetés

A geológia fiatal tudomány, mai formájában mintegy két évszázadra tekinthet vissza. Ez előtt a földtudományok művelői tisztán elméleti elképzeléseket foglalmaztak meg a Föld múltjáról, vagy az érctelepek gyakorlati tanulmányozásával foglalkoztak. A konkrét, a terepi megfigyeléseken alapuló geológia a bányákban született meg, nagyjából a 18. és a 19. század határán.

A történelmi Magyarország híres volt arany, ezüst, réz és más érc bányászatáról. Az eredetileg Németországból származó bányaművelési ismeretek a középkor óta híressé tették az országot. Nem véletlen ezért, hogy 1735-ben Selmecbányán Bányászati Akadémia alakult, amely rövid idő alatt híressé vált. Az Akadémiát számos külföldi látogatta meg, közöttük franciák is voltak (Csiky, Dudich 1981–82).

A francia és a magyar tudósok között a 19. század első felében, a napóleoni kalandok lecsengése után alakultak ki az első érdemi kapcsolatok a földtudományok terén. Ennek során a francia geológia kiemelkedő személyiségei hosszú szakmai utazásokat tettek Közép-Európában. A kialakult tudományos kapcsolatok szorosságát jelzi, hogy több francia geológust a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választott.

Ebben az időszakban még az elméletek uralkodtak a közvetlen földtani megfigyelések felett. Két földtani iskola vívott egymással elkeseredett elméleti csatákat: a *neptunisták* számára a víz, a *plutonisták* számára viszont a tűz volt a kőzeteket kialakító, meghatározó erőforrás. Werner, a freibergeri bányászati egyetem megalapítója, a neptunisták fő szószólója volt. Számára még a bazalt és a gránit is tengeri üledék volt. Fő ellenlábasa, a skót Hutton, a plutonizmust hirdette, amely szerint a kőzetek a föld mélyében levő olvadék kihüléséből

* A szerző a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjaként 1998. október 26-án tartott székfoglaló előadásának szerkesztett változata. A fordítás Bárdossy György akadémikus munkája — A szerk.

származnak. Számos kőzetre ez igaznak bizonyult. Így *Jean Francois d'Aubuisson de Voisins*, korábban Werner követője, felismerte, hogy az Auvergne-ben (Franciaország) található bazaltok egykori vulkánokból származtak.

Magyarország sem kerülhette el ezt a vitát: 1780 és 1800 között két német geológus vitatta a magyarországi kőzetek eredetét. *Esmarck*, Werner követője szerint minden magyarországi kőzet üledékes eredetű, ugyanakkor *Fichtel* szerint vulkáni és mélységi kőzetek találhatók az ország területén. Erről a vitáról írta *Alexander von Humboldt*, hogy ez a két kutató mindent összekevert. Ez a vita volt húsz évvel később az egyik oka *Sulpice François Beudant* magyarországi utazásának.

Beudant útja Magyarországra 1818-ban

Beudant személyét a magyar földtan művelői mindig megkülönböztetett tisztelettel övezték. Ez a francia geológus alkotta meg a történelmi Magyarország első földtani térképét, amihez egy igen részletes földtani leírást is mellékel. E megbecsülés szép példája a Beudant-ról a közelmúltban megjelent tanulmány (Ferenc Károly 1998).

1. ábra

Ki volt Beudant? Már maga az a tény is, hogy 1833-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választotta, figyelmet érdemel. Életútját és eredményeit *A. Lacroix* (1931) ismertette. Külső megjelenését a mellékelt metszet (1. ábra) szemlélteti. A kép a Francia Akadémia díszruhájában ábrázolja, mellén a Francia Becsületrend és az Akadémiai Pálma kitüntetéssel.

Sulpice François Beudant
(1787—1850)

Beudant 1787. szeptember 5-én született, Franciaország északi részén, az Ardenneknben. Hatéves volt, amikor apja XVI. Lajos kivégzésének napján elűnt. A család Németországba emigrált, és ez a körülmény megmagyarázza Beudant későbbi rojalista beállítottságát. A viharos idők elmúltával Beudant a párizsi Bányászati Egyetemen (*École des Mines*) a könyvtárat és a gyűjteményeket tanulmányozta, majd a hírneves *École Normale Supérieure* intézményében folytatta tanulmányait. 1810-ben az avignoni liceumban már matematikát oktat, ahonnan Marseille-be kerül egy másik liceumba, a fizika oktatójaként.

Napoleon első száműzetése alatt megbízást kap arra, hogy Londonból hozza haza Franciaországba Jacques-Louis de Bournon híres ásványtani gyűjteményét. Érdemes megjegyezni, hogy Bournont, aki kiváló mineralógus volt, a Royal Society tagjává választotta és 1808-ban résztvett a londoni Földtani Társaság megalapításában. Beudant tehát egészen 1816-ig Párizsban ezzel az ásványtani gyűjteménnyel foglalkozott, amelyet XVIII. Lajos Bournontól megvásárolt. Ekkor történt, hogy Pradel gróf, királyi főtisztviselő megbízta Beudant, hogy utazzon Magyarországra az ásványgyűjtemény kiegészítése céljából.

1824-ben XVIII. Lajos elhunyt és utódja, X. Károly megszüntette a királyi ásványgyűjteményt, melynek egyik részét a Francia Természettudományi Múzeum, mások részét pedig a Collège de France kapta meg. Ez az intézkedés

egyben Beudant járandóságainak megszűnésével járt. Beudant szerencsére még 1822-ben a Párizsi Egyetem Ásványtan és Geológia tanszékének vezetésére kapott kinevezést, a világhírű mineralógus, *René Just Haüy* utódaként. Érdekes, hogy ez a nemzetközi tekintéllyel járó tisztség évi 3 000 frank fizetéssel járt, amiből csak nagyon szegényesen lehetett megélni. Csak 1830-ban, Lajos-Fülöp trónra kerülése után emelték meg fizetését évi 5 000 frankra!

Ezzel a helyzettel magyarázható, hogy a kor tudományos kutatói másodállások betöltésére kényszerültek. Így Beudant 1824-ben a Collège de France-ban (a legnevesebb francia felsőoktatási intézményben) az általános fizika oktatását vállalta el. Később ezt az állását Beudant a fizika világhírű kutatójának, Ampère-nek adta át. Ugyanebben az évben Beudant-t egyhangú szavazással a Francia Tudományos Akadémia tagjává választották. Jelölésének alapjául magyarországi tanulmányútjáról szóló műve szolgált.

1821-ben megházasodott, a Quercyből származó Mlle Cardaillacot vette feleségül. Házasságukból hat gyermek született, ami további pénzforrások keresésére készítette. Így született meg Ásványtan kézikönyve 1824-ben, amit 1830-ban egy újabb kiadás követett. 1841-ben megjelent Ásványtan és Földtan tankönyve 17 kiadást ért meg, az utolsót 1886-ban adták ki. Ezenkívül még francia és latin nyelvű könyveket is írt.

Anyagi kényszerből 1839-ben lemondott egyetemi állásáról és az Oktatási Minisztériumban foglalt el jóvedelmezőbb állást. 1850-ben hunyt el, visszavonultan az akkor pezsgő párizsi egyetemi földtani kutatásoktól. Tudományos életművének vitathatatlanul kimagasló pontja a magyarországi utazását feldolgozó munka. Fiatalabb éveiben édesvízi molluszkákkal folytatott kísérleteket, továbbá a kristályképződés körülményeit vizsgálta. Igazi kutatói tevékenysége mintegy tizenöt évre terjedt ki.

A magyarországi utazás értékelése

Beudant harmincéves volt, amikor a magyarországi útra megbízást kapott. Utazását gondosan előkészítette. Németül tudott, így mindent elolvasott Magyarországról, amihez csak hozzáférhetett. I. Ferenc császár párizsi nagykövetségén báró *Podmaniczky*tól kapott különösen sok segítséget, aki még ajánlólevelet is írt kiterjedt családja tagjainak Beudant munkálkodásának támogatására. Beudant szerint ezek az ajánlólevelek igen nagy segítségére voltak útja során.

1818 tavaszán kezdte meg útját. Előbb Bécsbe utazott, hogy ott az utazásához szükséges engedélyeket megszerezze. A napóleoni háborúk következtében az osztrák hatóságok nagyon gyanakodóak voltak minden franciával szemben. Ezt szemlélte Beudant alábbi mondatai: „1818. május 28-án hagytam el Bécset. A határon egy osztrák vámőr állította meg kocsimat és számtalan kérdést tett fel arról, hogy honnan jövök, hová megyek és mi utazásom célja. Az osztrákok oly rossz véleménnyel vannak a magyarokról, hogy egyszerűen nem tudták megérteni, miért akarok Magyarországra utazni, számukra ez Szibériának felelt meg.”

Beudant előbb Pozsonyot érintette, majd a felvidéki bányavárosokat látogatta meg. E területről külön földtani térképet készített 1:100 000 méretarányban. Selmezbányán a Bányászati Akadémiát is meglátogatta és sajnálattal tapasztalta, hogy anyagi nehézségek miatt igen rossz állapotban van. Innen továbbutazva a Cserhát és a Mátra hegységeket járta be, majd az Eperjes—Tokaji

hegységet tekintette meg. Ungvárra és Beregszászra is ellátogatott. Innen nyugatra fordult és egészen a Tátraig utazott, majd útját délkelet felé folytatta egészen Debrecenig. Ezt követően vizsgálta az Alföld szikes tavait, majd Budapestre érkezett, ahol a Duna két partjának földtani képződményeit írta le. Innen délnyugat felé utazott tovább és különösen a Bakony hegység és a Balaton környékének földtani felépítését tanulmányozta részletesen. Erről a területről is készített egy 1:100 000 méretarányú földtani térképet. Ezután felkereste a pécsi szénbányákat, majd a Sopron melletti Brennbergbányát. Innen tért vissza Bécsbe. Útja befejező részeként 1818 végén Freibergbe és Berlinbe utazott. 1819 januárjában tért vissza Párizsba.

Ez a hosszú utazás kimerítő volt, de Beudant igen jó egészségnek örvendett és szervezete minden fáradságot és megpróbáltatást legyőzött. Mielőtt az út földtudományi tapasztalatait ismertetném, szeretnék néhány személyes benyomásról beszámolni. Így Beudant több helyen is említette magyar vendéglátói vendégszeretetét. Arról is írt, hogy számos igen művelt, több idegen nyelvet beszélő honfitársunkkal is találkozott. Többen jól beszéltek franciául, amelyet általában társasági nyelvnek tekintettek. A parasztokat igen jóindulatú embereként írta le, kiemelve, hogy fogadtatását általában az határozta meg, miként mutatkozott előttük.

Beudant szerint a magyarok eleven, vidám természetű emberek, de hirtelen haragúak is. Őszinték egészen a modortalanságig, igen vendégszeretők és segítségnyújtásra készek. Egyik helyen az írja, hogy „a magyarok derűje, vidámsága, bizonyos mértékű állhatalansága véleményem szerint igen közel áll a franciák fő jellemtulajdonságaihoz”. Másutt arra a következtetésre jut, hogy „Magyarországon találkoztam azzal a nemes őszinteséggel, nyíltsággal, patriarkális vendégszeretettel, az erkölcsök tisztaságával, amely más országokban eltűnően van”. Azt írja, hogy amikor a határt átlépte, szomorúság töltötte el, mert egy olyan országot kellett elhagynia, ahol megbecsülték emberi méltóságát és barátoknak tekintették, olyan barátokra tett szert, akiktől fájt megválnia.

Utazásának főbb tudományos eredményei

Beudant földtani eredményeit két időpontban is részletesen értékelték. Az első alkalommal 1822-ben a Francia Tudományos Akadémia számára készített művéről jelentést 1822-ben *Alexander von Humboldt*, *Brochant de Villiers* és *Lelievre*. Ezt a jelentést Beudant munkájának első kötetéhez csatolták. A bírálók kiemelték a munka nagy tudományos értékét. Véleményük szerint tartalma, terjedelme és változatossága alapján hosszú idő óta ez a legjelentősebb munka, amely a földtan terén megjelent.

A második kritikai értékelésre 1931-ben került sor, *Alfred Lacroix* tollából. A nagy francia mineralógus valóban a leghitelesebb személyiség volt Beudant művének tudományos értékelésére. Lacroix különösen a magyarországi vulkáni képződmények leírását tekintette úttörő jelentőségűnek. De nemcsak a franciák, hanem a magyar szakemberek is nagyra értékelték Beudant munkáját, akik közül *Szabó Józsefet*, id. *Lóczy Lajost*, *Vitális Istvánt*, *Papp Károlyt* és *Vadász Elemért* kell kiemelni.

Beudant munkájának első két kötete egy bevezetésből áll, amit az ország földrajzi és politikai leírása követ. Különösen az utóbbinak van kiemelt történelmi értéke. Ezután Beudant részletes útleírást ad, melyben az útvonalat, az utazás körülményeit és az útközben tett földtani megfigyeléseit közli. Ahogy

Lacroix helyesen megállapította, itt találhatók a harmadik kötet szintetizáló megállapításainak közvetlen bizonyítékai. A harmadik kötetnek Magyarország földtani felépítése címet is adhatnánk. A negyedik kötetben földtörténeti sorrendben írja le az ország földtani képződményeit az alábbi felosztás szerint: „primitív képződmények”, „első-időszaki képződmények” (vagy átmeneti képződmények). Itt említem meg, hogy Beudant ismerte fel elsőnek a serpentinitek és az ún. euphotidok (gabbrók *von Buch* elnevezése szerint) genetikai összefüggését és azt is felismerte, hogy ezek a képződmények az ország területén nem gyakoriak. Beudant sok tekintetben megsejtette ezeknek a — mai terminológia szerint ofiolit sorozatoknak nevezett — képződményeknek a földtani jelentőségét.

A „másodkorinak” nevezett képződmények között felismerte és leírta a triász mészköveket és dolomitokat („magnéziumos mészkő”), a jura kagylós mészköveket és a kréta korú képződményeket. Felismerte a ma felső permbe sorolt homokköveket, sőt a kősó-üledékekről is említést tesz. Feltételezte, hogy a Wielickai és Bochniai kősótelepek a másod- és a harmadidőszak határán jöttek létre. Azóta ez a feltevése tévesnek bizonyult, mert ezek a képződmények a harmadkor végén jöttek létre, amit *Ami Boué* már 1833-ban felismert.

Bár Beudant is plutonista volt, mégis kellő figyelmet fordított a földtani képződmények térbeli megjelenésére. Ennek alapján jutott arra a korában teljesen újszerű felismerésre, hogy a szenes homokkövek üledékes eredetűek. A „harmadkori képződmények” gyakori fácies-változásai őt is meglepték. Tengeri mészkövek édesvízi faunával jellemzett rétegekkel váltakoztak. Nehéz elhinni, írta Beudant, hogy kis távolságon belül ilyen sűrűn következhetnek egymásra tengeri és édesvízi rétegek. Ezek a megfigyelések a „Párizsi-medence” harmadkori réteg-összetételére is jellemzőek és nagy vitákat váltottak ki az akkori geológusok körében. Beudant-t, úgy látszik, fiatalkori tapasztalatai is befolyásolták, amikor édesvízi Gastropodák folytatódását tételezte fel sósvízü környezetben. Beudant ezenkívül a feketeköszén, barnaköszén és lignit medencéket is tanulmányozta Magyarországon, ahogy erre *Faller J.* 1933-ban megjelent munkájában rámutatott.

Mindezekon felül azonban Beudant-t legfőképpen a vulkáni képződmények érdekelték. Külön írta le a trahitos kőzeteket (5. fejezet) és a bazaltokat (6. fejezet). Jóval a polarizációs mikroszkóp felfedezése előtt Beudant szellemes megoldást talált a kőzetek optikai tanulmányozására: vékony szilánkokat tört le a kőzetdarabról, amelyeket aztán erős fényben kézilupéval tanulmányozott. E módszerrel meglepő biztonsággal tudta meghatározni a vulkáni kőzetekben található ásványokat.

Részletesen leírta a magyarországi harmadkori vulkáni képződményeket, melyek krátereit az erózió többé-kevésbé elpusztította. Különösen részletesen ismertette a Balaton környéki bazalt vulkánokat, leírta a bazalt lávát, a vulkáni bombákat és a vulkáni tufákat. Külön érdeme a Nagy-Alföldet észak felől szegélyező nagyterjedésű „trachitos” vulkáni képződmények leírása. A kráterek nagyfokú lepusztulása ellenére felismerte e képződmények vulkáni eredetét. Rájött arra, hogy ez a viszkózus láva alig tudott folyni. E feltevést később ékesen bizonyította a Mont Pelée kitörése Martinique szigetén 1902-ben, ahol Lacroix részletes vizsgálatai szerint viszkózus láva explóziós kitörésére került sor.

A fent említett „trahitokat” piroklasztikus breccsa kíséri, melyek felépítése hasonló a Lacroix által leírt „tűzes felhőkhöz”, melyeket ma *ignimbriteknek* nevez a szakirodalom. Beudant Magyarországon négyféle trahitot különböztetett meg, amelyeket a mai nevezéktan, kovasavtartalmuktól függően, *riolitoknak*, valódi *trahitoknak*, *dácitoknak* és *andeziteknek* nevez. A lemeztektonika új felismerései nyomán feltételezhető, hogy ez a „trahitos” vulkáni öv az európai és az afrikai kontinenslemezek, illetve azok mozaikjainak ütközési zónájában jött létre.

Bár Beudant munkájának fő érdeme a vulkáni képződmények leírása, osztályozása és genetikai értékelése volt, nem kevésbé értékes az a földtani térkép, amelyet 1:1 000 000 méretarányban a történelmi Magyarország szinte teljes területéről készített. Ezen a térképen 16 földtani képződményt különböztetett meg. Korszerű ábrázolási módjának egyik példája az, hogy a képződményeket nemcsak színnel, de számkóddal is megjelölte a félreértések kizárása érdekében. Említést érdemel még, hogy maga a nyomtatás fekete-fehérben történt és a nyomtatott példányokat kézi úton utólag festették ki. Tudjuk, hogy a színes nyomtatás csak 1845 után jelent meg a gyakorlatban. A térképet hét, ugyancsak színes áttekintő szelvény egészítette ki.

Beudant munkáját a legnagyobb dicséretben Ami Boué részesítette (1830), az a geológus, aki nem sokkal később szintén beutazta Magyarországot. Boué szerint csak Beudant hallatlan energiájának és munkaképességének volt köszönhető, hogy ilyen rövid idő alatt ilyen nagy területről tudott földtani áttekintést és részletes leírásokat adni. Kiemelte, hogy bár Beudant nem jutott el Erdélybe, földtani térképének idevágó részei mégis meglepően pontosak. A kritikus beállítottságú Ami Boué részéről ez a vélemény különösen értékes.

Beudant munkáját 1822-ben jelentették meg és már 1825-ben németre fordították. Mai szemmel egész Közép-Európa korszerű szemléletű földtani megismerésének alapját képezte, ugyanakkor Beudant fő életművének tekinthető.

Ami Boué földtani utazásai 1821 és 1838 között

Ami Boué (1798—1881) igazi európai polgár és geológus volt. Hamburgban született olyan francia család gyermekeként, amely a híres Nantes-i Ediktum (1685) visszavonása következtében hagyta el szülőföldjét, Aquitániát. A Boué család leszármazottjai Napóleon császársága idején térhettek vissza Franciaországba. Ami Boué iskoláit előbb Svájcban, majd Párizsban végezte. A skóciai Edinburgh egyetemén szerzett doktorátust orvostudományból. Földtani érdeklődését jelzi, hogy ottléte során tanulmányozta Skóciai földtani felépítését. 1815-ben tért vissza Párizsba, ahol 1835-ig maradt. Jelentős szerepet játszott a francia geológiai körökben és egyik kezdeményezője volt a Francia Földtani Társaság 1830-ban történt megalapításának. Családja gazdasági érdekeit követve Boué Bécsbe költözött, ott házasodott meg és osztrák állampolgárságot vett fel. Ausztriában megbecsülték tudását és munkáját, amit az is kifejez, hogy az Osztrák Birodalmi Akadémia tagjává választották, sőt 1860-ban a Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé fogadta. A liberális-köztársasági gondolkodású Ami Boué az osztrák császárság lojális polgára lett (2. ábra).

Amig Beudant fő szakterülete az ásványtan és a közettan volt, addig Boué „általános” geológusnak nevezhetjük. Ezen túlmenően az összekötő kapocs szerepét töltötte be Európa különböző geológiai közösségei között, amit széles

Ami Boué (1789—1881)

2. ábra körü nyelvismerete tett lehetővé. Rendkívül nagyszámú publikációja jelent meg, főként francia és német nyelven. Ezek a kontinens szinte minden országára kiterjedtek. Ez tette lehetővé, hogy 1829-ben elkészíthette Európa első földtani térképét, amit 1843-ban a világ első földtani térképe követett. Az utóbbi térképét Párizsban adták ki.

1821 és 1833 között számos földtani utazást tett Magyarországra és a szomszédos országokba. Legnagyobb elismerését a Törökországról szóló 2247 oldalas munkájáért kapta. Ide 1836 és 1838 között három expedíciót vezetett, melyek mindegyike több hónapon át tartott. Ma a balkáni országok földtani megismerésének megalapozóját látják benne, de nem kisebbek az érdemei Közép-Európa földtani megismerését illetően.

1821-ben a Kárpátok felépítését tanulmányozta. Eközben Besztercebányán A. K. Zipserrel kötött barátságot. Felkereste Pestet, ahol Sadler professzort ismerte meg, aki az eocén nummuliteszes rétegeket mutatta meg neki. Ekkor ismerkedett meg az akkor fiatal Szabó Józseffel is. 1822-ben Beudant művének megjelenése arra ösztönözte, hogy újabb utazást tegyen, ezúttal Erdélybe és a Bánátba, ahová mint tudjuk, Beudant nem jutott el. 1824-ben Boué újra visszatért Erdélybe: Nagyváradot érintve Kolozsvárra utazott. Az utak olyan rossz állapotúak voltak, hogy többnyire csak ökrösszekérrel tudott utazni. Így jutott el előbb Nagybánya híres bányaüzemeibe, majd Máramaroszigetre. Visszafelé Brassót érinti, végigjárja a Déli Kárpátok északi lejtőit és a Maroson tutajjal ereszkedik le. Dévánál, naplója szerint, egyik szolgálja megpróbálta megmérgezni, ezért sietve és betegen Bécsbe tért vissza.

1829-ben Bécsből az akkor osztrák fennhatóság alatt álló Galiciába utazott. Ennek az útnak a során ismerkedett meg Karl Lill de Lilienbach salzburgi osztrák bányamérnökkel, aki 1823 és 1827 között bécsi megbízással a Kárpátok északi lejtőit tanulmányozta. Lill 1831-ben fiatalon meghalt és az Erdély területén végzett tudományos megfigyeléseit Ami Boué publikálta. Erdély területéről egy értékes földtani térkép is született. Ami Boué volt az, aki az Alpok és a Kárpátok tektonikai folytonosságát felismerte. Ugyancsak tektonikai erőknak tudta be a Kárpátok íves meghajlását. Ez a felismerés tette lehetővé Elie de Baumont korábban már említett tektonikai elméletének elvetését a hegységek irányáról.

Nem sokkal 1881-ben bekövetkezett halála előtt önéletrajzot írt „barátai számára”, amely már csak halála után jelent meg. Sok humorral, de helyenként epésen írt kortársairól. Külön kiemelte magyarországi utazásainak jelentőségét és megemlítette, hogy egyedül a Bakonyban, a Mátrában és Pécs környékén nem járt, továbbá a Felvidéken Késmárkon és Eperjesen. Ez a lista is bizonyítja, hogy az ország területének legnagyobb részét megismerte és földtanilag vizsgálta. Ezt a körülményt értékelte a Magyarhoni Földtani Társulat, amikor 1874-ben 75. születésnapja alkalmából levélben felköszöntötte.

A 19. század második felének francia—magyar geológiai kapcsolatai

Ami Boué közép-európai utazásai után politikailag igen mozgalmas idők következtek. Számos európai fővárosban forradalmak törtek ki 1848-ban. Mindenki ismeri Magyarország tragikusan végződött szabadságharcát 1848–49-ben. Ezek az események érthető módon akadályozták a tudományok fejlődését az országban. Annál meglepőbb, hogy 1848-ban megszületett a Magyarhoni Földtani Társulat, Anglia és Franciaország után a harmadikként a világon. Szinte hihetetlen, hogy ez a tudományos társaság csakhamar több mint 500 tagot számlált.

Amíg a 19. század első felében francia geológusok magyarországi tanulmányútjairól számolhattunk be, addig a század második felében egyre több magyar geológus utazott Franciaországba és alakított ki hasznos együttműködést francia kutatókkal. Ezt a hirtelen megnövekedett aktivitást és érdeklődést, véleményem szerint, két magyar tudósra köszönhetjük, akik egyrészt az ásvány- és a közettan, másrészt az őslény- és rétegtan területén tevékenykedtek.

Az egyik *Szabó József* volt (1822–1894), akit 1850-ben neveztek ki a Budapesti Egyetem Földtan—Ásványtan—Közetan tanszékének élére. Szabó József 1853-tól kezdve több utazást tett Franciaországba. Tudományos elismertségét jelzi, hogy több tanulmánya jelent meg francia szaklapokban és különféle francia tudományos kitüntetésekben is részesült. Így megkapta az Akadémiai Pálmák kitüntetést és a Francia Ásványtani Társaság tiszteleti tagjául választotta. Igen szoros tudományos kapcsolatot alakított ki több neves francia tudóssal és sikerrel szorgalmazta, hogy a Magyar Tudományos Akadémia francia tudósokat válasszon tagjai sorába.

Így 1875-ben *Alfred Legrand des Cloizeaux* (1819–1897), a Francia Akadémia tagja lett a Magyar Tudományos Akadémia külföldi tiszteleti tagja. Hogy ez a választás nem volt alaptalan, bizonyítja az a körülmény, hogy des Cloizeaux-t nem sokkal később a Francia Ásványtani Társaság elnökéül választotta. 1879-ben *Fernand Fouqué* (1828–1904) választotta a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába. Fouqué neves vulkanológus volt, a College de France professzora és a Francia Tudományos Akadémia tagja. 1875-ben Szabó Józseffel közösen tanulmányozták az Égei-tengeren levő Santorin szigetét, az ottani működő vulkánt.

Fouqué 1879-ben részletes tanulmányban számolt be vulkanológiai megfigyeléseiről. Végül *Henri Sainte-Claire-Deville* (1818–1881) nevét kell megemlíteni, akit szintén Szabó József kezdeményezésére választott a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagul. Az utóbbi elsősorban vegyész volt, de a Francia Akadémia ásványtani szekciójában is tevékenykedett.

A másik kiemelkedő magyar kutató, akiről szólnom kell, *Hantken Miksa* (1821–1893). Ő is kiemelkedő szerepet játszott a francia—magyar geológiai kapcsolatok fejlesztésében, elsősorban az őslénytan és a rétegtan területén. 1882-ben nevezték ki az újonnan létesített Őslénytan tanszék élére a Budapesti Egyetemen. Előzőleg — 1869-ben történt megalakítása óta — a Magyar Állami Földtani Intézetet vezette. Az őslénytan professzoraként csakhamar nagy nemzetközi tekintélyre tett szert, különösen az Ammoniták és a Foraminiferák

öslénytani vizsgálatában. Hantken különösen szoros kapcsolatokat alakított ki a párizsi Sorbonne tanszékeivel. Az 1878-ban Párizsban tartott első nemzetközi Geológiai Kongresszus alkalmából Hantken nemcsak a kongresszuson vett részt, hanem meglátogatta a Párizsi-medence földtani képződményeit, felkérésre több vidéki egyetemet, pl. Lyonban stb.).

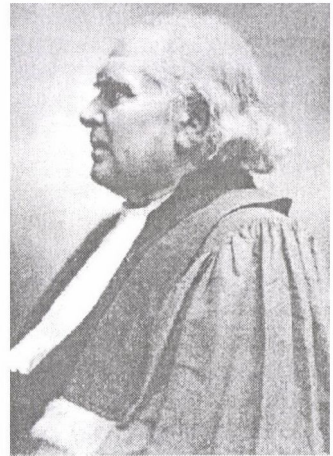
Egészen a 19. század közepéig a francia geológia fellendülését néhány kiemelkedő személyiségnek köszönhetette, mint *Ami Boué*, *Alcide d'Orbigny*, *Edouard de Verneuil* stb. Számos megállapításuk elméleti megfontolásokon alapult, mint pl. Léonce Élie de Baumont hegységképződési elmélete. A század közepén ennek ellenhatásaként egy új irányzat kapott lábra, *Marcel Bertrand* vezetésével, amely a tények tiszteletét tűzte célul az elméletekkel szemben. Ennek az irányzatnak köszönhető a rétegtan gyors fejlődése a század második felében.

A nemzetközileg is követhető, összehasonlítható rétegtani és litostratigráfiai egységek kijelölésével egy rendkívül gazdag, leíró jellegű fejlődési szakasz vette kezdetét. Franciaországban két tudós állt e tevékenység élén: *Edmond Hébert* és *Ernest Munier-Chalmas*. Ez a két tudós 1876-ban újabb földtani utazást tett Magyarországon.

Edmond Hébert (1812—1890) földműves szülők gyermekeként a Párizstól délkeletre fekvő Auxerre-ből származott. Kivételes képességeit hamar felismerték. 1857-ben a Párizsi-medence harmadidőszaki képződményeiről írt disszertációjával doktori címet szerzett és nem sokkal utána a Párizsi Egyetem Geológia tanszékének vezetésével bízták meg. A francia rétegtan mindenki által elismert mestereként országos befolyásra tett szert és elérte, hogy tanítványai kerültek a vidéki egyetemek földtani tanszékeinek élére. Ellentmondást nem tűrő és óriási munkabírási ember volt (3. ábra). A Párizsi-medence eocén és oligocén rétegeire vonatkozó megállapításait hosszú időn át nemzetközi etalonként tekintették. 1877-ben a Francia Akadémia tagjává választották és a következő évben ő lett az első Nemzetközi Geológiai Kongresszus elnöke. A Magyarhoni Földtani Társulat 1886-ban tiszteleti taggá választotta. Említést érdemel, hogy ugyanebben az évben a Társulat még egy francia kutatót választott tiszteleti taggá: *Auguste Daubrée*-t, a kiváló mineralógust.

Hébert sohasem érhetette volna el nemzetközi hírérdményeit Ernest Munier-Chalmas (1843—1903) nélkül, aki hosszú évekig segítőtársa, majd utóda lett. Különös alakja a francia földtannak ez az autodidakta kutató (4. ábra). Elszegényedett polgári családból származott Bourgogne-ből. Édesapját hamar elvesztette és anyagi gondok miatt csak az elemi iskolát tudta elvégezni. Technikusként kereste kenyerét. Rendszeresen eljárta a Sorbonne és a Természettudományi Múzeum által szervezett földtani kirándulásokra. Ezeken figyelt fel rá Hébert és csakhamar preparátorként alkalmazta a tanszékén. A kivételes ügyességgel megáldott fiatalember rövid időn belül Hébert nélkülözhetetlen munkatársává vált. Kiváló szellemi képességeinek köszönhetően a paleontológia

3. ábra

Edmond Hébert
(1812—1890)

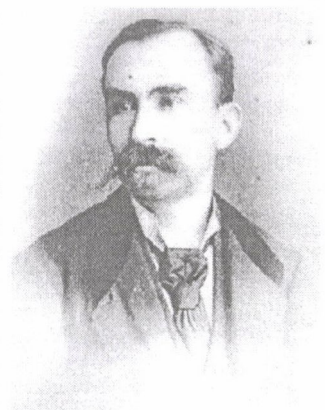
terén káprázatos ismeretekre tett szert. Hébert, aki-
vel gyakran viharos vitákat folytatott, egyre több fran-
cia és külföldi tanítványának vezetését bízta rá.

Munier-Chalmas elsősorban megfigyelni és meg-
hallgatni szeretett, kevés szakirodalmat olvasott és
lehetőség szerint minél rövidebb cikkeket írt. Mind-
azonáltal számos cikke jelent meg, ezek többsége
néhány oldalas. Ugyanakkor ezek a cikkek alapvető
öslénytani felfedezéseket tartalmaztak és egészen
új irányzatokat indítottak el. Így például ő mutatta
ki *Schlumbergerrel* közösen az ammoniteszek sze-
xuális bimorfizmusát. Hantkenhez hasonlóan bizo-
nyos foraminiferáknál, így például a nummulite-
szek és a miliolinák esetében is szexuális bimor-
fizmust észlelt. Nagyszámban írt le új öslénytani
fajokat, elsősorban a gerinctelenek köréből.

Amikor Hébert 1890-ben elhunyt, Munier-Chal-
mas volt az egyetlen Franciaországban, aki utód-
ként szóba jöhetett. De, mint tudjuk, nem volt felsőfokú végzettsége. Így az
Oktatási Minisztérium érettségi bizonyítványt adományozott neki, és elrendelte,
hogy az egyetlen oklevéllel lássa el. Ezt egyetlen nap alatt megkapta, miután
tanítványainak lediktálta disszertációját. 1891-ben egy ragyogó védés keretében
kapta meg tudományos minősítését. Így történt, hogy Munier-Chalmas a földtan
tanszék vezetője lett és az egész francia geológia elismert tudósaként 1903-ban
a Francia Tudományos Akadémia is tagjává választotta. Sajnos nem sokáig
örvendhetett elismeréseinek, mert még ugyanabban az évben elhunyt.

Hébert már 1867-óta foglalkozott azzal a tervvel, hogy Magyarországot meg-
látogatja. A párizsi világkiállítás során számos magyar és osztrák geológus
hívta meg. Hébert-t elsősorban az érdekelte, hogy összevethetők-e a Párizsi-
medence eocén rétegei Észak-Olaszország és Közép-Európa hasonló korú ré-
tegeivel. Ehhez azonban szüksége volt arra, hogy útjára Munier-Chalmas is
elkísérje, akinek részletes öslénytani ismereteit nem nélkülözhetette. Az utazásra
végül 1876-ban került sor Hantken meghívására, amin Hébert, felesége és
Munier-Chalmas vettek részt. Hivatalosan a budapesti antropológiai és régészeti
kongresszusra jöttek, de igazi úticéljuk öslénytani jellegű volt. Bécsen keresztül
érkeztek Budapestre, ahol Hébert leírása szerint igen meleg, baráti fogadta-
tásban volt részük. Hantken személyesen vezette vendégeit a Dunántúli-kö-
zéphegység eocén korú feltárásaiba. Több mint egy hónap után a francia ven-
dégek az olaszországi Alpok irányába utaztak el, ahol folytatták öslénytani és
régéztani megfigyeléseiket.

Az utazás eredményeit Munier-Chalmas két tanulmányban foglalta össze,
melyekben a Hantken által meghatározott rétegsorrendet vette alapul. Muni-
er-Chalmas a nummuliteszek alapján öt rétegsoportot tudott megkülönböztet-
ni: legalul a felső krétára települő alsó eocén transzgresszív rétegsort, amely
folyóvízi, tavi és elegyesvízi rétegekből állt. Erre következett a középső eocén
négy nummuliteszes rétegsoportja. A priabóniai emeletbe sorolta a cyrenás
agyagot és az *Anthracotherium magnum*ot tartalmazó szenes agyagot. A legfelül
található és tengeri faunát tartalmazó homok pedig szerinte a Fontainebleau

Ernest Munier-Chalmas
(1843—1903)

térségi homokkal párhuzamosítható és így az alsó oligocén stampi emeletének felel meg. Megjegyzem, hogy ezeket a rétegeket korábban tévesen alsó miocénnek tartották.

A következő évben Hantken látogatta meg a párizsi medencét. Ennek az útnak a nyomán jelentette meg 1879-ben Budapesten Hébert és Munier-Chalmas tanulmányainak német fordítását, amelyekhez hosszú kiegészítést írt. Ez a cikk a magyarországi eocén egyik alapvető tanulmánya lett. Ezekben a kölcsönös látogatásokban és az ezek nyomán született cikkekben a nemzetközi földtani együttműködés olyan példáját látom, amely korát messze megelőzte és eredményességében is példamutató volt.

A magyar geológusok nemzetközi szereplésének növekedése

1870 körül ébredt rá a nemzetközi geológiai társadalom arra, hogy az addig kissé anarchikus módon kialakított különböző helyi nevezéktanok között rendet kellene teremteni. A végső lökést erre 1876-ban egy amerikai nemzetközi tudományos konferencia szolgáltatta, melynek során felkérték a Francia Földtani Társaságot az első Nemzetközi Geológiai Kongresszus megrendezésére. Párizsban. A kongresszusra 1878-ban került sor, a Világkiállítás rendezvényeihez kapcsolódóan. A kongresszusnak 300 résztvevője volt, közöttük Szabó József és Hantken Miksa. A világkiállításon a Magyar Állami Földtani Intézet bemutatta Magyarország természeti kincseit és földtani térképét, amelyért aranyéremben részesült. Ez akkoriban olyan nagy kitüntetés volt, hogy Ferenc József császár levélben gratulált az Intézetnek.

Hantken és Szabó a soron következő geológiai kongresszusokon is részt vett, így 1881-ben Bolognában, 1884-ben Berlinben és 1888-ban Londonban. Rajtuk kívül számos más magyar geológus is részt vett e kongresszusok munkájában és érdemi szerepet játszottak a kongresszusok vitáiban és határozataiban.

Sajnálatos módon a két világháború, valamint az azt követő politikai események megszakították azt a gyors fejlődést, amit a francia–magyar geológiai kapcsolatokban a 19. század során megfigyelhettünk. A kapcsolat és együttműködés utolsó jelentős eseménye az ún. Coquand-gyűjtemény megvásárlása volt.

A Marseille-ből származó *Henri Coquand* (1811–1881) szintén nagy utazó volt. 1846-ban első francia geológusként beutazta az addig ismeretlen Marokkót, majd a Földközi-tenger térségének több más országát járta be, egészen Albániáig. 1852-ben a Besanconi egyetem professzora lett, majd Marseille helyezték át. Innen vonult nyugdíjba 1863-ban, hogy a továbbiakban az ásványi nyersanyagok kutatásában tevékenykedhessen. Jelentős szerepe volt a krétaidőszak rétegtani tagolásában, a legtöbb emelet neve tőle származik (5. ábra).

Az évek során rendkívül gazdag őslénytani gyűjteményt hozott létre, melynek példányai Algériától Spanyolországig terjednek. A gyűjtemény mintegy 30 000

5. ábra

Henri Coquand
(1811–1881)

példányt foglalt magában, közöttük számos prototípust. Az 1878-ban Coquand és Szabó József között folytatott tárgyalások eredményeként a teljes gyűjtemény Magyarországra került. A *Kecskeméti Tibor és Vitális György* szerkesztésében 1991-ben megjelent kötetben *Bácskay E.* részletesen beszámolt a gyűjtemény megvásárlásának és Magyarországra szállításának minden részletéről, amire csak Coquand halála után kerülhetett sor 1882-ben. Az is ismert, hogy a gyűjtemény megvásárlását a nagy magyar mecénás, *Semsey Andor* pénzügyi támogatása tette lehetővé. A gyűjtemény, melyet jelenleg a Magyar Állami Földtani Intézet és a Magyar Természettudományi Múzeum őriz, napjainkig megőrizte nemzetközi tudományos jelentőségét.

Befejező gondolatok

A fentiekből az alábbi fő következtetéseket vonhatjuk le: az első, hogy a 19. században a geológusoknak megállapításaikat túlnyomórészt felszíni megfigyelésekre kellett alapozniuk. A napjainkban oly gyakorivá vált mélyfúrások és geofizikai mérések hiánya még nem tette lehetővé a föld mélyének közvetlen megismerését. Csak csodálni lehet elődeink tudását és szellemi kapacitását, hogy ilyen korlátok mellett ennyi időálló eredményt értek el. Talán a szerkezeti földtan, a tektonika volt az, amely az általános fejlődéstől kissé elmaradt. A 19. század elején *Leopold von Buch* és *Léonce Élie de Baumont* által kialakított tektonikai elképzelések túlzottan is elméleti szülemények voltak. A terepen dolgozó geológusok helyszíni megfigyelései nem erősítették meg ezeket az elméleti megfontolásokat. Tulajdonképpen csak a 19. század végén, 1884-ben jelent meg a máig ható új, mobilista tektonika, *Marcel Bertrand* tanulmányával, aki a svájci Glaris takaró nagyméretű vízszintes elmozdulását, az áttolt takarót elsőnek felismerte. Ez volt az első lépés *Alfred Wegener* zseniális új elmélete, a *lemeztektonika* felé, amely egész kontinensek vándorlásával számolt.

Igen fontos körülmény volt a 19. század során, hogy háborús eseményeket kivéve Európa tudósai, kutatói szabadon, korlátozásoktól mentesen utazhattak az egyik országból a másikba. Majd az első világháborút követően a határok egyre inkább bezárultak és a hidegháború évtizedei alatt szinte áthatolhatatlannak váltak. Ennek ellenére 1965-től kezdődően újra indultak a földtani és egyéb természettudományos kapcsolatok Franciaország és Magyarország között. Ennek egyik jeleként hat magyar tudóst választott azóta a Francia Tudományos Akadémia tagjai sorába. Ezek közül öt matematikus, a földtudományokat pedig a kiváló geodéta, *Tárczy-Hornoch Antal* képviselte.

Ma, az ezredforduló közeledtével Európa országai újra átjárhatóbbakká váltak és a tudományos kapcsolatok is egyre gyakoribbak. Magyarország és Franciaország között e kapcsolatok létesítése különösen könnyű, hiszen — ahogy azt Beudant már 1818-ban felismerte — e két nép nagyon hasonló jellem tulajdonságokkal rendelkezik.

Köszönetnyilvánítás: Hálás köszönettel tartozom *Mészáros Ernő* akadémikus, osztályelnök úrnak, aki székfoglalóm után e cikk megírására felkért. Megköszönöm *Bárdossy György* akadémikusnak cikkemnek magyarra való lefordítását. Végül *Dudich Endrének* és *Kecskeméti Tibornak* megköszönöm, hogy több idevágó cikk másolatát eljuttatták hozzám.

IRODALOM:

- Bácskay E., The Coquand Collection. In: *Vitális Gy. and Kecskeméti T.* 1991. Museums and Collections in the History of Mineralogy, Geology and Paleontology in Hungary. Annales Hist. Hung. Geol. Special Issue. Budapest. pp. 197–204.
- Beudant S.F. 1822. Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pendant l'année 1818. Paris. 4 tomes.
- Boué A. 1879. Autobiographie du Dr.médecin Ami Boué, membre de l'Académie impériale des Science de Vienne. („Mon autobiographie pour mes amis”). Vienne. impr. F. Ulrich 172 p.
- Csikó G., Dudich E., Póka T., Zsámboki L. 1981–82. French-Hungarian interrelations in the geological sciences before 1832. — Histoire et Nature. Paris. No.19–20. pp. 125–131.
- Faller J. 1933. Beudant francia geológus 1818. évi tanulmányútja Sárísáp, Vasas és Brennberghánya szénbányaiba. — Bányászati és Kohászati Lapok. 66. pp. 398–406.
- Ferenc K. 1998. Beudant, a király geológusa. Bazaltjaink francia szemmel. Élet és Tudomány. 43. pp. 1359–1362.
- Hantken M. 1879. Die Mittheilungen der Herren Hébert und Munier-Chalmas über die ungarischen alttertiären Bildungen. — Literarische Berichte aus Ungarn. Budapest. 3. Jg. pp. 687–719.
- Hébert E. et Munier-Chalmas E. 1877. Terrain tertiaire de la Hongrie. Comptes Rendus de l'Académie des Sciences. Paris. pp. 122–128 et 181–186.
- Lacroix A. 1931. Notice historique sur François-Sulpice Beudant et Alfred-Louis-Olivier Legrand des Cloiseaux. — Mémoires de l'Académie des Sciences. Paris. t. 60. pp 1–101.

A Magyar Tudományos Akadémia— Ryoichi Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund

PÁLYÁZATI FELHÍVÁSA

Az MTA RSYLFF alapítvány pályázatot hirdet diplomás fiataloknak — a magyar gazdaság és kultúra fejlődését szolgáló, ugyanakkor egyetemes, humanitárius szempontokat is érvényesítő — társadalomtudományi továbbképzési ösztöndíj elnyerésére, illetve külföldi konferenciákon való részvétel támogatására.

A továbbképzési ösztöndíj nyertesei 2000. január 1-jétől akadémiai kutatóintézetnél, illetve egyetemi kutatóhelyen, témavezető irányításával végzik tanulmányaikat. Pályázatot nyújthatnak be társadalomtudományi diplomával és nyelvvizsgával rendelkező 30 év alatti szakemberek. Az elnyerhető ösztöndíj max. időtartama 3 év. A két-, illetve hároméves ösztöndíjat elnyert pályázó vállalja, hogy az ösztöndíj leteltével tudományos fokozat megszerzésére irányuló disszertációt nyújt be. Az ösztöndíj havi összege 50 000 Ft. Az Alapítvány az ösztöndíjak odaitélésével munkaviszonyt nem létesít. Az Alapítvány által nyújtott összeg adómentes. A pályázó az ösztöndíj időtartama alatt egyéb munkaviszonyát szünetelteti. Benyújtási határidő: 1999. október 1.

A pályázatokat két nyelven, angolul és magyarul kell benyújtani. Az alapítványi támogatások odaitéléséről az MTA-RSYLFF Kuratóriuma — szakértői véleményekre támaszkodva — egyszerű szótöbbséggel hozott határozattal dönt. Az előzetes szakértői véleményeken alapuló szelekció után támogatásra javasolt pályázókat a Kuratórium novemberi ülésén személyesen is meghallgatja. A Kuratórium döntéséről a pályázók 1999. december 15-ig írásban értesítést kapnak. Pályázati űrlap az Alapítvány titkárságán (Tarnóczy Mariann alapítványi titkár, MTA Elnökség, 1051 Budapest, Roosevelt tér 9.) igényelhető.

Romány Pál

Agrárpolitika a századfordulón

„Nekem az egész magyar gazdatársadalomra szükségem van...
A magyar gazdának ne ellenségeket teremtsünk, hanem
a magyar gazdáknak új barátokat igyekezzünk szerezni.”

Darányi Ignác

A millenniumi években (1895–1903), majd a század első éveiben (1906–1910 között) *Darányi Ignác* állt az agrártárca élén. Születésekor, 1849. január 15-én, Ferenc József császár csapatai uralják az országot. Képviselő, amikor Kossuth Lajost — 45 évi emigráció után — temetik Pesten. A gyászszertartáson a magyar kormány nem, de Darányi Ignác képviselő részt vesz. Ferenc József király új földművelésügyi minisztert nevez ki 1895. november 2-án. Neve, a jószágkormányzó apának adott nemesség révén: pusztaszentgyörgyi és tetétleni Darányi Ignác. A képviselőház alelnöke ekkor, korábban az országgyűlési naplóban közlekedési, folyamszabályozási, ármentesítési ügyek vitáiban olvasható a neve. Miniszterként törvényjavaslatok sorának az előadója, interpellációk megválaszolója. Többször kellett az „alföldi munkásmozgalom tárgyában” is helytállnia.

A földmunkás köröket a kormány már előbb felosztatja. A hódmezővásárhelyi bíróság *Szántó Kovács Jánost* öt évi börtönre ítéli, mint a „zendülők vezérét” 1895 tavaszán. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület az ügyvezető titkárát, Rubinek Gyulát bízta meg az áldozatokat követelő, súlyos helyzet vizsgálatára. *Paraszt szocializmus* című könyve — azaz beszámolója — már közkezen forog, amikor az új miniszter leteszi az esküt. Fogyóban van a kubikus munka, növekszik a kivándorlás és az elégedetlenség. Mit vállalt tehát Darányi Ignác? És mit tudott tenni 12 évi (8+4) mezőgazdasági minisztersége alatt? Azaz: miért kapott szobrot és az hová lett az 1945 után?

Milyen az ország?

Magyarország nemzeti jövedelmének több mint 60%-a a korabeli őstermelésből származott ebben az időben. A szántóterület 22,5 millió kh., 4 millióval (!) több, mint a folyamszabályozás—vizrendezés előtt. A területnek mindössze 5,8%-át művelte a gazdaságok 54%-a (az 5 kh-nál kisebb „gazdaságokat” számolták ebbe a csoportba), azaz 1,3 millió törpebirtokos. Az egyenként ezer

kh-nál nagyobb gazdaságok száma csak 3 768 volt, de a terület 32,3%-án gazdálkodtak. Az 1895. VIII. t.c. alapján megejtett statisztikai összeírás alapján a Dunántúlon és a Tisza jobb partján 40%-os volt az említett birtoknagyság aránya.

A Magyar Birodalom népessége — a korabeli megnevezés szerint — 20 millió 886 ezer volt az 1910-es népszámláláskor. A 6 éven felüli számbavett népesség *egyharmada analfabéta*. (A városok között az írástudók arányát tekintve az első: Sopron.) Továbbá: a Birodalom lakosságának 51,9%-a nem magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A románok vezettek 2,9 millióval (14,1%), a németek következtek 2,03 millióval (9,8%), majd a szlovákok 1,967 millióval (9,4%), továbbá a horvát, a szerb, a rutén és más nemzetiségek következtek.

A sajátos berendezkedésű Monarchia számos további jellegzetességétől itt el lehet tekinteni, de az ország néhány, főleg agrárjellegű vonásának említését nem mulaszthatjuk el. Darányi szerepe, kiegyenlítő törekvése, útja a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagságáig nem jellemezhető másképpen. Mégis, csak a legfontosabbakra, a szakirodalom egy részére utalhatunk. (1)

A mezőgazdasági tárca (földművelésügyi minisztérium néven) csak 1889-ben vált le, viták közepette, az ipari és kereskedelmi minisztériumról. Az egymást gyorsan váltó kormánytagok sorában Darányi az ötödik volt az FM élén. Több kormányban, néhány év megszakítással. Kétszer vagy többször mások is voltak azóta is mezőgazdasági miniszterek (pl. Erdei Ferenc, Dobi István) de sokkal rövidebb időt töltve beosztásukban. Az agrártermelés és az agrártársadalom állapotát akkor sem lehetett kiegyensúlyozottnak, nyugalmasnak minősíteni. A gazdasági növekedés, az ágazatok közötti átrendeződés, a kereskedelmi forgalom, vám és értékesítési gondok több hasonlóságot is mutatnak mostani gondjainkkal. A foglalkoztatási és jövedelmi-megélhetési terhek, valamint az évek és a területek közötti eltérések különösen nagyok voltak. Hamis volna természetesen párhuzamot keresni, hiszen alapvetően más körülményekkel kellett akkor, és másokkal szükséges most számolni. Az eltelt száz év sem „átlagos” évszázad volt Magyarország és az agrártársadalom életében. Az agrárpolitikai tematika áttekintése mégis kínál egybevetési lehetőségeket, s elősegítheti azoknak a különbségeknek a jobb felismerését is, amelyek Darányi Ignác tevékenységének, illetve értékelésének hátterében meghúzódnak. Mert végül is a döntő kérdés az, hogy milyen volt és milyen lett a falu, a hazai mezőgazdaság ebben az időszakban? Mit tudott változtatni Darányi minisztériuma, és a falu tudott-e hatással lenni Darányi politikájára?

Falu és mezőgazdaság a századfordulón

Már utaltunk rá, hogy a termelési ágazatok között átrendeződés ment végbe. Gazdasági kényszer, elemi érdek parancsolta az alkalmazkodást. A hazainál jobb termelési módszerek, fajták megismerése, bevezetése és alkalmazása égetően sürgőssé vált. Nyugat-Európa, Skandinávia országaiban, valamint az Amerikai Egyesült Államokban már új eljárások, „ördögös gépek”, vegyszerek stb. segítették a földművest (a farmert) a munkájában. Ezen a tájon a megátalkodott őstermelés divott a birtokos parasztság és a gazdasági cselédség, a majorsági gazdálkodók körében egyaránt. A hitbizományok száma gyorsabban szaporodott a kiegyezés után, mint ahogyan a korszak szántógépei, új tenyésztési és ter-

mesztési eljárásai teret nyertek. Ahol mégis — szigetként — ez utóbbiak megtalálhatók voltak, gyakran váltak a gyanakvás, a gúnyolódás céltábláivá. (Előfordult, hogy okkal, mert akadt az újítók között „gyakorlatiasság nélküli ábrándozó” is.)

A primitív, csaknem kizárólag hagyományos eszköz- és fajtahasználat, az extenzív termelési szerkezet hasonló viszonyokat jelentett az életmódban, az agrárcivilizáció egészében is. És útját állta a nyugati országokból érkező technikai-élelmiszeripari terjeszkedésnek is. A vasút pedig további új lehetőségeket tárt fel az áruszállításban, bankok is alakultak a finanszírozásra. A közlekedési utak és a folyók találkozásánál épülni kezd a mezőgazdasági árufeldolgozás és -raktározás több új bázisa. *A századfordulóra már Európa legnagyobb malomipari központja Budapest. (2)*

A gazdaság és a társadalom előzőekben jelzett polarizáltsága nyilvánvalóan feszültségeket hordozott, sőt társadalmi konfliktusokat váltott ki már a millennium előtti években is. Az alföldi megyék sorára kiterjedő földmunkás és szegényparaszt mozgalmak, majd az ismétlődő aratósztrájkok éles ellentétben voltak a millenniumi ünnepségek pompájával, a „minden nagyon jó” uralkodói szemlélettel. Az ellentétek elkerülhetetlenül vezettek a földmunkás mozgalom pártosodásához, az ún. agrárszocialista erők fellépéséhez, követeléseik megfogalmazásához. (3)

„Darányi nem volt ellensége sem az iparnak, sem a kereskedelemnek — irta róla a jeles gazdaságtörténész — de szembehelyezkedett minden egyoldalúsággal, a meglévő értékek feláldozásával és szétrombolásával. Éles szeme meglátta, hogy a nagytőke és a szabad vállalkozás a dinamikus sikerrel kecsegtető iparfejlesztéssel teljesen összeszövődött, az agrártársadalom szövetkezeti segítsége pedig gyermekcipőben jár... szakít tehát a be nem avatkozás elvével és megszervezi az állami támogatás agrárrendszerét”. (4)

Ennek a rendszernek a kialakításánál ama bizonyos 52%-kal, a nem magyar anyanyelvűek arányával, illetve következményeivel is számolnia kellett. Az Alföld némely körzetében, továbbá *az ország peremvidékein az agrártársadalomban a nemzetiségiék túlsúlya volt a jellemző.* A velük való párbeszédet nem csak a nézetek, hanem az elfogadás és a nyelvtudás különbözősége is nehezítette. Képviselőházi felszólalásában nem véletlenül beszélt erről Achim András. „Tény az — mondotta a békéscsabai képviselő — hogy ebben a hazában nem vagyunk mindnyájan magyar származású polgárok. Több nyelvű és több nemzetiségű polgárok lakjuk, szolgáljuk pénzzel és vérrel egyaránt ezt a hazát. Jó magam sem dicsekedhetem azzal, hogy magyar származású vagyok, mert mint több lap gúnyosan állítja, alföldi származású paraszt, tót gazda vagyok... De mivel Magyarországon lakom, igyekszem a magyar hazafiak közt az elsők között lenni.” (5) És első volt Achim — *Ady Endre* barátja — abban is, hogy tételes földreform-javaslatot terjesztett az országgyűlés elé. Nem számolt azzal, hogy szelet vet...

Mit tehetett Darányi?

I. Ferenc József miniszterének, azaz Darányi Ignácnak is, számolnia kellett azzal, hogy „aki szelet vet, vihart arat”. Alkata sem, felelőssége sem volt Achiméval egybevethető. Mindenekelőtt a közeggel, a közállapotokkal kellett szá-

molnia. A fogadtatással. Amikor — miniszterségének utolsó harmadában — előáll második nagy érdemi telepítési (azaz nem földosztási, csak parcellázási, kisbérleti) javaslatával, megkapja, hogy „még eddig nagyobb merényletet nem kísérelt meg törvénytervező a földtulajdon ellen a magyar gazdaközösség (azaz a nagybirtokosok — R.P.) rovására... Remélem — folytatta a szélsőkonzervatívok vezére —, hogy az állami mindenbe beavatkozási viszketeg, az állami szocializmus e szörnyszülötte végleg lekerül a napirendről”. (6) Zelenski Róbert gróf reménye majdnem teljesült. Igazi földosztás, a hitbizományi földek parcellázása — korrekcióktól eltekintve — nem került többé napirendre a magyar országgyűlésben. Egészen 1945-ig.

Mit tehetett, mit tett tehát egy évszázaddal ezelőtt Darányi Ignác? Sokat tett, az ország javát szolgálta, a kor korlátai között, lehetőségeit kitöltve. Váltakozó sikerrel, változó harcmezőkön. Viselve a kibontakozó hazai munkásmozgalom, az új pártok megbélyegző bírálatát is, meg a „merkantilisták”, továbbá a Zelenski-félék elfogult támadásait is. Közben még Bécsre is figyelnie kellett, hiszen sokféle hazai folyamat forrásvidéke ott volt található.

Darányi agrárpolitikai koncepciója természetesen formálódott a 12 év alatt — a kormányfők, a feltételek is változtak —, de legalább hat olyan témakör kiemelhető, amelyek kísérték, jelen voltak valamilyen mértékben egész tevékenységében. Mégpedig úgy, hogy működésüket, eredményeiket később is számba lehetett venni, sőt kedvező voltak még napjainkban is mérhető. Egy fontos témakör, a birtokstruktúra kivételével, ahol a legnagyobb maradt a deficit. Ám menjünk sorjában!

(1) Elsőnek kellett hozzálátnia a földművelésügyi szakigazgatás megerősítéséhez, pontosabban: kiegészítéséhez. Szervezetre, létszámra, s főleg: felkészült, rátermett munkatársakra volt szüksége Darányinak. Sikerének egyik titka, hogy kiváló szakértőket nyert meg az ügynek. (Nem felejtendő az sem, hogy a minisztériumi létszám emeléséhez királyi jóváhagyás kellett!) A mezőgazdasági akadémiák hírneves tanárait — akár időleges szolgálatra — bevonta a minisztérium munkájába, vagy eseti megbízatásokkal látta el.

A nemzeti szervezeti rend kiépítéséhez tartozott a gazdasági tudósítók hálózatának országos megszervezése, tőlük az információk (termésbecslés, növényegészségügy stb.) rendszeres összegyűjtése és — tájékoztatásuk által — az információk eljuttatása a termelőkhöz. (A tudósítók névsorát, címét a minisztérium évente — más tudnivalókkal együtt — könyvben is kiadta.) Mondhatnánk, hogy a gazdajegyzői — falugazdasági hálózat elődjét Darányi építette ki. A helyközi ügyintézészt más összefüggésben is fontosnak tartotta. Amikor Kárpátalján, majd Erdélyben különleges feladatú regionális fejlesztési akciót indít, mindkét alközpontban kirendeltséget létesít, kormánybiztost állít a helyben való intézkedés elősegítése végett. Így vált lehetségessé, hogy pl. a székely kiscsapatok angolai sertéseket kaptak, hogy a szövetkezeti tejfeldolgozás melléktermékeit jól hasznosíthassák.

A tényleges helyzetfelmérést nagyban segítette az a mezőgazdasági statisztikai összeírás, amit — a még Darányi elődei által előkészített — 1895. évi VIII. t.c. alapján megejtettek. Az ágazat javára igyekszik fordítani azt is, hogy évente jelentést ad (írásban) a minisztérium munkájáról az Országgyűlésnek.

(2) Darányi jól látta, hogy az agrárcivilizáció emelése, a szakoktatás és mezőgazdasági ismeretterjesztés érdemi javítása nélkül semmi új alkalmazása

nem remélhető az agrártermelésben. A gazdasági érdekképviselőktől is elvárta, hogy tanulmányozzák a korszerű eljárásokat és vezessék be a hasznosíthatókat saját gyakorlatukban. A tekintélyes óvári professzorokat miniszteri megbízással küldi Európa országaiba s beszámoló jelentéseiket kiadatja, terjeszti. Újhelyi Imre jelentését a nyugat-erurópai szarvasmarha-tenyésztés, tejtermelés és szövetkezeti feldolgozás módszereiről diszes kötésben küldeti szét az országba. Az OMGE képviselőit Skandinávia országainak tanulmányozására ösztönzi. Úgy tűnik, hogy Darányi egyébként is *bízik a tudás, a betű erejében*. Vezetése idején több száz könyv, füzet kiadását fedezi a minisztérium, sőt szaklapot is ad ki. A könyveket is több nyelven, de a minisztériumi „újságot” valamennyi nemzetiség nyelvén megjelenteti. A falvakba népkönyvtárakat telepít. Új főiskolákat, és földművesiskolákat alapít és elkezdődik az ún. ismétlő iskolák, s hozzá a gazdasági szaktanárképzés kiépítése, hogy a falusi iskolák a falusiak megélhetését jobban segíthessék.

Az oktatói-ismeretterjesztési körbe sorolható a *Magyar Mezőgazdasági Múzeum* megalapítása, felépítése a Városligetben.

(3) A harmadik témakör az első kettőből építkezhetett. A mezőgazdasági kísérletügy országos megalkotásáról, tucatnyi kutató állomás, fejlesztő, tanácsadó, esetenként ellenőrző telep létesítéséről kell szólni. Nem túlzás ezért a megalkotásról beszélni. Az állami oktatási intézmények, a ménesbirtokok, a gödöllői koronauradalom és más vállalkozó gazdaságok mind befogadóivá, majd kibocsátóivá válnak az új fajtáknak, az új eljárások kipróbálásának, az új eszközök, technológiák bemutatásának és terjesztésének. Sokféle fenntartást kellett viasszaszoritania és sokat küzdenie azért, hogy évről évre több költségvetési támogatást kapjon a tárca e célok szolgálatára. És kapott is. (7)

A korszerűsítés jól felismert követelményén túlmenően több más ok is szerepet játszott abban, hogy a tudomány és az oktatás prioritást élvezett Darányi agrárpolitikájában. Az egyik a növény- és állategészségügyi helyzet. A szőlő-kultúrában a filoxéra pusztított, kiterjedt hegyvidékek lakossága maradt bevétel, megélhetési lehetőség nélkül. A rezisztencia megoldása, elterjesztése országos, nagy kampányt kívánt. Az állategészségügy szerepét — a járványos megbetegedések elhárításán kívül — megnövelte az intenzív, istállózott tartásmódot követelő állatfajták tenyésztésbevétele, a drága import védelme és szaporítása is. Darányi olyan különleges figyelmet tanúsított az állatorvosképzés iránt, hogy — már visszavonulása idején — a Főiskola az állatorvos-tudomány tiszteletbeli doktorává fogadta.

A tudomány, a technika legújabb eredményeinek alkalmazására volt szükség a Darányi által szorgalmazott regionális fejlesztési témák megoldásához is. Az ún. rutén, majd a székely akció, a havasi gazdálkodás a kor színvonalát meghaladó természetvédelmi feladatokat is jelentett. Hasonlóan megelőzte korát az a — jórészt idegenforgalmi fejlesztés—beruházás, amit a Magas-Tátra kiemelt körzeteiben, a Csorba-tónál, a *Déli-Kárpátokban*, majd a Balaton-felvidéken indított el Darányi. (Ez utóbbira Tihanyban egy obeliszk is emlékeztet.)

(4) Egy agrárország, egyáltalán az árutermelés számára mindig elsőrangú kérdés a biztonságos piac, különösen pedig akkor, amikor olyan versenytársak jelennek meg — azonos áruval, azaz gabonával — mint az amerikaiak és az oroszok. A hazai termelési színvonal emelkedése, de a Monarchián belüli *vám*-

jogi viták, s egyéb, közgazdasági okok miatt is előtérbe került a piac, az agrárkereskedelem és -hitelezés ügye.

Darányi Ignác küld először gazdasági tudósítókat (mezőgazdasági attasékat) Magyarország fontos külföldi partnereihez. Így pl. Berlinbe, New York-ba, Szentpétervárra és — Bukarestbe. Jogosan kérdezhetette egy beszédében Darányi: „Ki tagadná, hogy tárcám a pénzügyi és a kereskedelmi tárcának számos kérdésével van kapcsolatban? A *mezőgazdaság minisztériuma*...lassan, észrevétlenül, a viszonyok súlya alatt *átalakult közgazdasági minisztériummá*” (8 — kiemelés: R.P.) És ez nem volt Darányi ellenére.

Ami elkerülhetetlennek bizonyult

(5) A jogszabályok, a törvénytervezetek számát tekintve elmondhatta volna Darányi azt is, hogy igazságügyi minisztériummá alakult a mezőgazdasági tárca. A legtöbb vitát, sőt, támadást a *jogalkotás* váltotta ki. Nyilvánvaló, hogy a különféle szervezeti, érdekképviseleti stb. megoldások jogi szabályozást követeltek. A jogszabály-tervezetek egy része — a parlamenti rendnek megfelelően — a képviselőház elé került. Érthető, ha az ötödik nagy témakörnek e feladatok ellátását jelöljük meg. Darányi 1881-től volt országgyűlési képviselő, ismerte tehát a Ház mechanizmusát, ám a több, mint ötven jogszabály előterjesztése mégsem lehetett könnyű feladat. A legnagyobb vitát — a korra jellemzően — a szociálpolitikát, a munkásbiztosítást, valamint a mezőgazdasági munkaadó és munkavállaló viszonyát szabályozó törvények váltották ki. Aratósztrájkok, agrárszocialista megmozdulások idején, feszült politikai légkörben csak a kiegyensúlyozás különleges képességével voltak megalkothatók ezek a törvények. Mivel ez utóbbiak megítélésében térnek el leginkább az álláspontok Darányi tevékenységének értékelésében, kissé részletesebben foglalkozunk velük.

Főlössleges hangsúlyozni, hogy *éles érdekellentétek voltak a munkavállalók* (summások, kubikusok, napszámosok) *és a munkaadók* (uradalmak, nagygazdák) között. Az előbbieket nyomorúságát — és elkeseredését — növelte a mind rövidebb időre szóló és kicsi részesedéssel kecsegtető szezonmunka s a munkavállalói túlkínálat, valamint a munkaadóknál előforduló visszaélések, túlkapások és a megállapodások helyett a karhatalom és sztrájktilorók igénybevétele. Az utóbbiakat a piaci áresés a túlkínálat nyomasztotta. Az új mezőgazdasági munkástörvény előírta, hogy jogvédelem csak akkor illeti meg a feleket, ha a munkavállalói szerződést *írásban kötötték* a község jegyzőjének és az előljáráóság egyik tagjának a jelenlétében. Megtiltja az elszerződést és kötelezi a munkaadót is vállalt kötelezettségeinek teljesítésére.

A földmunkás mozgalom elítélte az új, 1898. évi II. törvénycikket főleg a sztrájkba lépés büntetése, és a munkára kötelezés lehetősége miatt. Nevezték ezért rabszolgatörvénynek is. A közigazgatás, a szolgabírók pedig az őket terhelő feladatok miatt, a nagybirtok képviselői az előírt kedvezmények, a bérminimum és a garanciák stb. szabályozása miatt bírálták. Vagyis: egyensúlyozva, a radikális és a konzervatív igények között lépett előre Darányi minisztériuma. Mondhatnánk: Nyugat és Kelet mezsgyéjén egyensúlyozva, kiutakat, ösvényeket keresve, polgárit is, feudálisat is járva. Hátszélben alig, jórészt ellenszélben...

Egy másik törvényben is sikerült — az 1899. XLI. t.c.-ben — a szerződések kötelező tartalmát előírni, beleértve pl. a munkavállalók utazási költségeinek

megtérítését és munkába állás utáni kifizetését. A távoli földmunkára (kubikolásra) és az erdőgazdasági munkára szerződő, utazó munkavállalóknál ez nem volt elhanyagolható igény. Más kérdés, hogy a másik oldal nemegyszer igyekezett kibújni kötelezettségei alól és a hatóságok gyakran — érdekösszefonódások által is — a birtokosok, a munkaadók mellett álltak ki.

Nagy lépést jelentett az Országos Gazdasági Munkás- és Cseléd-segélypénztárról szóló 1900. évi törvény megalkotása. Bevezették a gazdasági cselédek baleset elleni kötelező biztosítását. A munkaadó — büntetés terhe mellett — nem hárihatta át a biztosítási díjat a kedvezményezettre. Csoda-e, hogy ezt is megpróbálták kijátszani, lehetőleg nem fizetni?

A legtöbbet emlegetett, az aratósztrájkok elmúlását is messze túlélő Darányi-törvény volt az 1907. évi LXI. t.c., röviden nevezve: a cselédtörvény. Még a két háború közötti időben is mérvadónak kellett tekinteni, hogy „gazdasági (külső) cseléd az, aki szerződéssel kötelezi magát, hogy valamely gazdaságban személyes és folytonos szolgáltatásokat bérért teljesít legalább is egy hónapon át”. Továbbá: „Minden gazdasági cselédnek szolgálati cselédkönyvvvel kell bírnia” és azt köteles a gazdának megőrzésre átadni. (9) Részletes előírást tartalmazott a törvény szinte az egész munkarendre, a munkaszüneti napokra, a cseléd és családtagjai betegellátására, a gyermekek iskoláztatására, a szegődményes föld kiadására, továbbá sok más kétoldalú kötelezettségre. Kimondja pl. azt, hogy „Tilos és semmis a cselédet arra kötelezni, utasítani, hogy a cseléd bármit is a gazdánál, vagy az általa megjelölt embernél, cégnél vásároljon”. Am kimondja a törvény azt is — az egyik legtöbbet bírált szakaszban —, hogy „a kiskorú cseléd 18 éves koráig a gazda házi fegyelme alatt áll”. Ez utóbbi tételre is utaltak bírálói, agrárszocialista ellenfelei, amikor „deres-törvény”-ként apasztrofálták ezt a jogszabályt. A törvény egyébként a feudális maradványok sorát törölte el, pontosabban iktatta ki a jogrendből. A mindennapi gyakorlatból sajnos nem, ám ez már nem a törvény betűjével és elveivel, hanem közállapotaink egészével volt (és van) kapcsolatban. A törvény nem tudott mindig a gyengébb fél védelmére kelni, legfeljebb végső menedéket jelenthetett.

(6) Hatodiknak — utolsónak — a legfontosabb, minden agrárpolitika koronája, a *tulajdon- és birtokstruktúra* említendő. Azaz: a földkérdés, akár csupa nagybetűvel. Ez az, amiben Magyarországra a legkevésbé tört be a Nyugat és így leginkább (és később kitűnt, hogy legtovább) maradt fenn a termelési kultúrában az a Kelet, amely gazdasági rendjében, nyomásos gazdálkodásában, társadalmi és gazdasági filozófiájában a tegnapot védte, az elmaradottságot, a latifundiumot konzerválta.

Polgári fejlődésnek utat nyitó („amerikai utas”) földparcellázásról szó sem volt. (Achim javaslata is a 10 ezer holdat meghaladó nagybirtokokkal foglalkozott.) Darányi egyik elődje, gróf Bethlen András is csak a kötött forgalmú földek felparcellázásáról értekezett 1893-ban és a magyar farmrendszert egyenként 300 holdas tagokban (és a hozzá tartozó épületekkel, kerttel) vizionálta. (10) Darányi első telepítési javaslata egy már létező telepítési törvényhez — az 1894. évi V. t.c.-hez — csatlakozott, amely csekély eredménnyel járt. Új javaslatot dolgozott tehát ki, de ez a parlamenti tárgyalásig sem jutott el. A következő kabinetben — Tisza István gróf kormányában — azután nem kell földművelésügyi miniszternek Darányi (1903-ban), de Tiszának nem kell telepítési akció sem. Programjából is kimarad, nem áldoz rá a költségvetés sem.

Ellenez mindenféle földosztást. „A világrenden nem változtathatunk” — szögezte le Tisza. (11)

Amikor (1906-ban) ismét a kormányba (Wekerle S. koalíciós kormányába) kerül Darányi, már országos az igény a *tervszerű birtokpolitikai akció* kidolgozására. Kossuth Ferenc, a függetlenségek vezére, Darányi minisztertársa, a hitbizomány teljes megszüntetését követelte, s felhasználásukat birtokpolitikai célokra, azaz telepesfalvak kialakítására.

A bér munka alkalmazását alacsony hatékonyságúnak minősítik az elmélet emberei is. „A mezőgazdasági technika haladása a földművelés olyan szervezetét hozza létre — írják 1908-ban —, amelynek keretében a munkás nem munkaerejét, hanem munkatermékeit bocsátja áruba. Egyenlőre a kisgazdaságban és ennek szövetkezeteiben találjuk fel ezt a szervezetet”. (12)

Elkészül — sajnos csak 1909-re — Darányi második, valóban nagy, telepítési javaslata. A törvényjavaslat vallja, hogy *„a föld annyira alapja az állami és a társadalmi életnek és a földbirtok megosztása annyira befolyásolja az állami és társadalmi élet fejlődési irányát, hogy a népesség és a földbirtok arányos megosztását lehetővé tenni: az államnak elvitázhatatlan kötelessége”*. (13) Még a külföldről visszatelepülő magyarokra is volt gondja a javaslatnak. Kitért a szövetkezésekre, a haszonbérlető társulatokra, a „közös haszonra való gazdálkodás” lehetőségére (pl. gyümölcsös telepítések esetében) és sok új módozatra.

Kartácstűzet zúditott rá — a hosszú egyeztetés ellenére — a konzervatív nagybirtok. A javaslatot Darányi „népszerűséghajhászat”-ának bélyegezték, s — ahogyan utaltunk már rá — világvége hangulatot keltettek körülötte. Céljukat elérték: a törvényjavaslat a parlament fiókjában maradt. Évtizedekre. Darányi azt érezhette, amit később az egykori antináci arisztokrata, aki braziliai emigrációjában így sóhajtott fel: *„Oh, magyar Gironde, milyen szomorú a sorsod, konzervatív vagy a forradalmárnak, s forradalmár a konzervatív”*. (14) Szerette volna száműzni a pártpolitikát az agrárkérdés rendezéséből, de ez nem sikerült, nem sikerülhetett. Tudta persze, hogy politikai ellenfelein kívül számosak a szövetségesei, támogatói. Ezért is tette gyakorlattá, hogy a minisztérium tanácsadófüzetei a „lelkészeknek, tanítóknak és községi jegyzőknek ingyen küldetik meg” ha levélben azt kéri. Darányi egyéniségére jellemző az is, ahogyan sokévi teljesítményét minősítette. Azt vallotta, hogy *„a mezőgazdaság terén elért eredményeket az egész magyar gazdaosztállyal kifejtett közös munkásság által értük el”*. Így írt miniszterként, a szakemberekhez fordulva. (15)

A Wekerle-kormányt 1910. január 17-én felmenti a király. Darányi Ignác másodszer — és végleg — *elbúcsúzik a mezőgazdasági tárcától, munkatársaitól 1910. január 21-én*.

Az első világháború utáni „utódállamokban” átalakul, törvények által megszűnik a nagybirtok, s polgárosodásnak indul a falu. A Magyar Királyságban, agrártársadalmában *tovább él a 19. század*. Tovább, mert „Magyarországon — írta Veres Péter — ugyanakkor, amikor ránkjött a kapitalizmus, nem ment el a feudalizmus sem”. (16) Maradt a földbirtokviszonyokban s így maradt — főleg — az agrártársadalomban, falvainkban.

Darányi Ignác a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja 1909-től. A Dumamelléki Református Egyházkerület főgondnoka, majd a Magyar Gaz-

daszövetség elnöke. A napi politikától felmentése után visszavonul. Amikor a Felsőház tagja lesz 1927. január 1-től, a főrendek életében már nem vesz részt. Ugyanennek az évnek áprilisában a tassi református temető fogadja örökös lakójává. Sírját a Darányiak sírkertjében Tass Református Gyülekezete gondozza. Szobra 1931-től a Városligetben állt, jelenlegi helye ismeretlen.

IRODALOM:

- 1 A hazai feldolgozások között v.ö.: *Kerék Mihály* (1939): A magyar földkérdés. *Nagy Imre* (1950): Agrárpolitikai tanulmányok. A parasztság Magyarországon... 1848—1914. I—II., Szerk.: *Szabó István* (1972). *Hanák Péter* (1964): A Monarchia alkonya. 1890—1918. In: Magyarország története II. szerk.: *Molnár Erik*, A magyarok krónikája. Szerk.: *Glatz Ferenc* (1995).
- 2 A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. *Gurist Péter* szerk.: (1998) Magyarország agrártörténete (1996). Szerk.: *Orosz I.—Fűr L.—Romány P.* A magyar élelmiszeripar története (1997). Szerk.: *Siki J.—dr. Tóth Zs. I.*
- 3 *Simon Péter* (1953): A századforduló földmunkás- és szegényparaszt mozgalmai 1891—1907. *Farkas József* (1989): „Ne legyen többé se úr, se szolga!”
- 4 *Czettler Jenő* (1940): Előszó. In: *Kendi—Finály I.*: A magyar földért 4. o.
- 5 *Molnár M. Eszter* (1997): *Achim L. András emlékezete* 9. o.
- 6 *Kerék Mihály* i.m. 111. o.
- 7 *Bernát István* (1931): *Darányi Ignác t. tag emlékezete.* A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXI. kötet. 5. sz.
- 8 *Kendi—Finály I.* (1940): A magyar földért (Darányi Ignác élete és munkássága). 222. p. Idézi beszédeit, országgyűlési felszólalásait, a minisztérium költségvetési adatait
- 9 *Gyakorlati Gazdalexikon* (1927). Szerk.: *Mille Géza*; I—II. 406—407. o.
- 10 *Bethlen András gróf* (1893): Magyar Farm-rendszer. M. Kir. FM kiadása..
- 11 *Pölöskei Ferenc* (1985): *Tisza István* 40—44. o.
- 12 *Solt Katalin* (1993): Egy agrárközgazdász a század elejéről: *Dániel Arnold*. In: Ünnepi dolgozatok Mátyás Antal... Szerk.: *Halász Géza—Mihalik István*. Aula Kiadó, BKE. 69—70. o.
- 13 Idézi *Kerék M.*: A magyar földkérdés 95. old.
- 14 *Dessewffy Gyula* (1987): Tanuvallomás. Bp. 1997. Agroinform XII. o.
- 15 *Darányi Ignác* (1903): Útmutató a gazdasági tudósítók számára. Pallas Rt. Bp. 402. 4. o.
- 16 *Veres Péter* (1948): A paraszti jövcendő. Sarló, 256 o.

Nagy Miklós Mihály

Újkori magyar katonautazók

Több mint egy évszázad telt el azóta, hogy a századforduló fiatalon elhunyt tudósa, Szamota István két önálló kötetben — *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054—1717* (1891), valamint *Régi magyar utazók Európában 1532—1770* (1892) — hívta fel a magyar szellemi élet figyelmét a nemzetközi és magyar utazási irodalom kultúr-, valamint tudománytörténeti értékeire. „...A régi útleírások elsőrangú föld- és néprajzi kútforrások, de nem csekélyebb fontossággal bírnak művelődéstörténeti szempontból is...” — írta Szamota a Magyarországon járt utazókat bemutató könyvének előszavában. A ma embere e régi útleírásokból tudja meg, hogy elődeink mit ismertek a világból, hogyan látták földrajzi környezetüket, nem utolsósorban pedig ezek lapjairól tárul elénk a Föld valamikori képe.

Nemzetünk történelme utazással kezdődik, és a világlátás élménye nyomja rá bélyegét a magyarság ősi mondáira is. Szamota egyik kortársa, a századforduló nagy magyar történésze, Márki Sándor 1914-ben megjelent tanulmánykötetében — *Magyar Középkor* — a magyar utazástörténetet egyenesen *Magor* és *Hunor* mondájától eredezteti, ezzel is érzékeltetendő, hogy népünk történelmét az utazás élménye végigkíséri. Mert a magyar történelmen valóban nyomon követhető a világlátás, a távoli tájak, majd később a messzi kontinensek megismerésének vágya. Ám jöllehet e törekvés a magyar történelem kezdeteitől jelen volt a kultúránkban, mégsem mondhatjuk, hogy őseink csakis a világ megismeréséért, a geográfiai tudás gyarapításáért utaztak volna. Hiszen világlátó elődeink többsége rendre diplomáciai, kereskedelmi, katonai céllal utazott, ugyanakkor a pusztán tudományos célú utazások már az újkor termékei. Következésként a magyar utazástörténeti irodalom — nemzeti kultúránk e kincse — annak megfelelően, hogy mely világjárónk milyen célból tett utazást valamely távoli vidéken, igen sokrétű, igen színes. Hiszen a diplomáciai követ másként látta a világot, mint a hadifogságba vagy éppen rabszolgaságba hurcolt honfitársa, a távoli kontinensre vetődött orvost más érdekelte, mint a tudományos problémák megoldásáért világot járó utazót. Utazási irodalmunk sajátos színtfoltját világjáró katonáink útleírásai jelentik. Azzá teszi azokat szerzőjük egyedi, katonai látásmódja, de azzá teszi az a kettősség is, ahogy e művekben egyszerre jelenik meg a történelmi eseményt jelentő háború és a világ megismerésének élménye.

Elfeledett katonautazók

A földrajzi felfedezések története nem választható el a háborúk, a hadjáratok történetétől. Hiszen ha kezünkbe vesszük az európai irodalom kezdeteit jelentő homéroszi műveket — az *Iliászt* és az *Odüsszeiát* —, akkor azt látjuk, hogy már ezekben is egyszerre van jelen a háború és az utazás, egyidőben jelenik meg a háborús események elbeszélése és a világ megismerése, együtt szerepelnek a harcosok és az utazók, akiknek főbb jegyei végül egyetlen személyben, Odüsszeusz alakjában öltének testet. Homérosz műveiből nemcsak azt tudjuk meg, hogy mely hőssel mi történt, hanem azt a világot is látjuk, amely az eseményeknek helyet adott. „...Igazi „hős”-költemény: tárgya nagy háború, királyokkal, csatákkal, párbajokkal; de a „Hinterland”-ban élénk táruul az emberi világ egész gazdagsága...” — írta Szerb Antal az *Iliász*ról. Mint ahogy ugyanez mondható el bármely katonai útleírásról is, hiszen e kettősség különbözteti meg a memoáriródmalmat és az utazási irodmalmat is. Míg az előbbi esetében a szerző csak azt beszéli el, hogy mi történt, legfőképpen pedig azt, hogy ő mit tett és miként látta az eseményeket, az utóbbi annyiban lép túl mindezen, hogy itt már látja és láttatja azt a világot, azt a földrajzi helyet is, ahol az események történtek.

A hadakozás és a Föld megismerése a későbbi évszázadokban is összefonódott. Hiszen keresztes háborúkról nem beszélhetünk a földrajzi ismeretek fejlődésére gyakorolt hatásuk nélkül, Amerika felfedezéséről és feltárásáról nem szólhatunk Cortez, Pizarro és Balboa hadjáratai nélkül, Egyiptom és Szíria geográfiai megismerésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül Napóleon hadjáratát. Ez az oka annak, hogy a nagy geográfiatörténeti összefoglalásokban mindig jelen van a hadtörténelem is, a nagy földrajzi felfedezők neve pedig gyakorta idegen országokat meghódító katonákéval együtt jelenik meg. A nagy geográfiatörténetek rendre foglalkoznak katonai eseménytörténettel is; a múlt század második felének elsősorban földrajztörténeti és geomorfológiai munkái alapján híressé vált német professzora, Oscar Peschel felfedezéstörténete — *Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen* (1858) — ugyan elsősorban a földrajzi ismeretek bővülésének történetét tárgyalja, de mégsem kerülheti meg azokat a hadjáratokat, amelyek a geográfia fejlődését eredményezték. A katonai elem a geográfia történetírásában csak akkor szorul háttérbe, amikor már kevésbé a földrajzi megismerés eseménytörténete, mint inkább a geográfiai szemléletnek az emberi gondolkodásban való térhódítása válik tudománytörténeti problémává. Ám teljesen akkor sem tűnik el, hiszen a hadügy mint földrajzilag determinált társadalmi tevékenység, ugyanúgy meghatározza az emberiség szellemi fejlődését, mint maga a geográfia. A magyar geográfiatörténet eddigi, minden bizonnyal legjelentősebb alkotásán, Teleki Pál *A földrajzi gondolat története* (1917) című művén figyelhetjük ezt meg, hiszen itt már nem az a fontos, hogy mely hadjárat, mely világhódító hadvezér mennyiben járult hozzá a geográfia fejlődéséhez, hanem az, hogy a háború, a hadügy mennyiben segítette elő a földrajzi elem térhódítását az emberi gondolkodásban, a tájfogalom kialakulásában. De ugyanezt tapasztaljuk századunk nagy német geográfusának földrajztörténeti és földrajzelméleti monográfiájában is, nevezetesen Alfred Hettner: *Die Geographie*,

ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden (1927) címmel megjelent alapművében.

A magyar geográfia- és utazástörténet megfélelmezett világlátó katonáinkról. Szakirodalmunk jellemzője, hogy rendszerint — főleg emigráns katonáink személyeit ismételve — megelégszik néhány közismert név említésével; az amerikai polgárháborúban hírnevet szerzett *Asbóth Sándor*, *Zágonyi Károly*, *Számwald-Stahel Gyula*, az Argentínában komoly geográfiai sikereket elért *Czetz János*, a risorgimento harcaiban magát kitüntetett *Türr István* bemutatásával. A múlt század második felének nagy magyar katonautazói közül pedig legtöbbször nem lép túl az Északi-sarkvidéken járt *Kepes Gyula*, a hatalmas szakírói tevékenységet végző *Gáspár Ferenc* és *Bozóky Dezső* írásainak idézésén, de *Almásy László*, a huszadik évszázad egyik legnagyobb sivatagkutatójának esetében már szót sem szól arról, hogy ő a második világháború időszakában egy személyben volt nemcsak utazó, hanem olyan katona is, akinek háborús szereplését egyértelműen geográfiai ismeretei határozták meg.

Pedig lenne miről beszélnünk. Katonai utazási irodalmunk gazdagságára már tulajdonképpen jó száz évvel ezelőtt fel kellett volna figyelni a magyar szellemi életben, azokban az évtizedekben, amikor a magyar bibliográfia valószínű fénykorát élte. Az akkori bibliográfiai szakirodalomból itt most csak négy olyan művet említünk meg, amelyekben már akkor összegyűjtötték a magyar katonai utazási szakirodalmat. Elsőként *Szinnyei József*nek, a korszak nagy bibliográfusának, *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium*a című gyűjteményét kell megemlítenünk, amelynek első kötete — *Hazai folyóiratok, évkönyvek, naptárak és iskolai értesítvények repertórium*a 1778—1873 — 1874-ben, a második kötet első része — *Hírlapok 1731—1880* — 1885-ben jelent meg. Geográfiai szempontból pedig egy szintén akkoriban készült, ám mára szinte teljesen elfeledett repertóriumra kell felhívni a figyelmet: *Havass Rezső Magyar földrajzi könyvtár* (1893) című gyűjteményére. E két nagy bibliográfiának pedig nagyon jó kiegészítését jelenti *Kacziány Géza A magyar mémoire-irodalom 1848-tól 1914-ig* (1917) című műve, amely már tartalmi ismertetővel ellátva gyűjtötte össze a magyar emlékiratokat, közöttük azokat, amelyek bátran megfélemlenek a katonai útleírás követelményeinek is. Ám nem szabad megfélelkeznünk a korszak talán legnagyobb bibliográfiai vállalkozásáról sem, *Szinnyei József* nagy művéről, vagyis a *Magyar írók élete és munkái* I—XIV. kötetéről, amely 1891 és 1914 között jelent meg Budapesten.

Világlátó magyar katonák

A 17—18. évszázad fordulóján, amikor az egyetemes hadügy legfontosabb jellemzője minden bizonnyal az állandó hadseregek kialakulása, vagyis a hadakozás mesterségének végső elkülönülése volt, amikor a háborúzás immár végérvényesen a kizárólag arra felkészült szakemberek dolgává lett, ettől az időponttól beszélhetünk valódi katonautazókról. A magyar hadtörténelemre is ez érvényes. A Rákóczi-szabadságharc után, amikor az európai nagyhatalmak hadseregeiben — magyar minta alapján — megjelenik a lovassági fegyvernem egyik sajátos ága, a huszárság, hirtelen nagy keletje lett mindenhol a magyar katonának. Az újkori történelemnek ez az a pillanata, amikor hazánk fiai tömegesen fordulnak meg szinte minden európai ország hadseregeiben, szolgál-

latuk letelte után pedig, amikor hazatérnek, hozzák magukkal az eddig nem is hallott, nem is ismert tájak, országok híreit. Mert a magyar katona, mint ahogy az utóbbi két évtizedben ezt főleg Zachar József műveiből tudhattuk meg — *Idegen hadakban* (1984), *Franciaország magyar marsallja Bercsényi László* (1987), *Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse* (Póka-Pivny Aladár, 1982) — ebben a korban a világ minden hadszínterén, jelentősebb háborújában megfordult.

Am ezeket az évtizedeket jellemzi az utazás népszerűsödése is, amely minden bizonnyal a távoli, az ismeretlen világok irányában megnőtt érdeklődéssel, a közlekedés feltételeinek javulásával, a felvilágosodás új eszméinek terjedésével is kapcsolatban van. Jóllehet Európa egyszerű polgára számára, főleg a nincstelen, a kontinens országújtjain egyedül és elsősorban gyalog közlekedő parasztok számára — a kor közbiztonságából adódóan — az utazás még nagyon veszélyes vállalkozás volt. A magyar szakirodalomban az e témával foglalkozó máig egyetlen mű, Gyömrei Sándor *Az utazási kedv története* (1934) című kötete ezért fogalmazhat úgy, hogy ebben a korban az útleírások zömét is az utazások kockázatai, veszélyei teszik ki. Az igazi változás, amikor az utazás nem veszélyes kalandok sorozata és főleg nem egyes emberek kiváltsága, csak a múlt század közepén áll be, amiről Gyömrei oly találóan írta; „...Az arisztokrata és írástudó utasok laza rajvonalai a 19. század közepe felé tömör és széles fronttá kezdenek duzzadni. Az új utastömegeket is a kifejlődő kapitalizmus meggazdagodó polgársága adja.” (130. oldal) A magyar katonai utazástörténetet pedig éppen ebben a korban jellemzi az úti élményeit leíró, a széles közönség számára publikáló hadfi, a katonai és polgári iskolákban nevelkedett, a hadakozáson és a békés kaszárnyaélet mindennapi tapasztalásán túlélő katona. Míg elődei, az európai, de főleg az okcident hadseregeiben sajátos, magyar fegyvernemet szervező társai csak elvétve ragadtak tollat, a múlt század első felétől-közepétől feltűnik a világlátó és legfőképpen a világot láttató, a geográfiaiailag művelt magyar katona típusa. Majd pedig megszületik a magyar katonai utazási irodalom.

Ha hazai katonai utazási irodalmunkat röviden akarjuk jellemezni, akkor arra a kettősségre kell emlékeztetnünk, ami általában is jellemzi az utazási irodalmat, amelyben mindig egyszerre jelenik meg az úti élmény és a földrajzi táj. Világlátó katonáink esetében ehhez még hozzá kell tennünk, hogy náluk az utazás élménye mindig háborús, esetleg emigrációs élményt is jelent. A kisebbséget, a szabályt erősítő példát pedig azok alkotják, akik a századforduló éveiben békés, főleg tudományos céllal utaznak, hiszen esetükben az utazás katonai eleme erősen elsikkad.

Jellemző példáit tekintve katonautazóink bemutatását, azokkal a katonai írókkal kell kezdenünk, akik sajátos — gyakorta irodalmi — stílusukkal mesélik el élményeiket, és akik számára nem is annyira a földrajzi környezet, mint inkább az események, az általuk látott történések fontosak. E sort mindenképpen a Monarchia évtizedeinek népszerű, írásaiban a roda rodai elemeket sem nélkülöző, a zömében *Régi honvéd* álneven publikáló, egykori negyvennyolcas honvéd századossal, *Tipula Gyulával* kell kezdenünk, aki 1892-ben, az akkori *Vasárnapi Újság* hasábjain rövid írást közölt *Radetzky tábornagy és a magyar serezhad Milanóban* címmel, és ebben igen kedvező képet festett az osztrák tábornokról. Ám nem ő volt a korszak egyetlen újságírója, aki háborús élményeit

közölte. A századforduló publicistája, *Virter Ferenc*, 1898-ban lépett be az USA haditengerészetébe, végigharcolta az amerikai—spanyol háborút, majd hazatért után több, irodalmi jellegű írásban adta közzé élményeit, szintén a Vársánap Újságban (1898). Virter később egyébként haditengerészeti kérdésekkel is foglalkozó szakíróvá nőtt ki magát. Szintén a századforduló katonai utazói között kell megemlítenünk azt a *Sasvári Ármint*, aki fiatalemberként vett részt Bosznia és Hercegovina okkupációjában (1878), élményeit pedig *Bakalevelek a Boszniai hadjáratból* címmel önálló kötetben jelentette meg (1879). E három világlátó katonai publicistánk írásaiban nagyon jól nyomon követhető a geográfiai elem térhódítása. Míg Típula Gyula kedélyes elbeszélésében a földrajzi táj meg sem jelenik, hiszen számára az a fontos, amilyen eseményt lát, Virternél már a háttérben jelen van, Sasvárinál pedig egyértelműen tájrajzot találunk.

E geográfiai szemlélet, a tudatos földrajzi látásmód forradalmi megjelenése katonai memoárjainkban Habsburg Miksa mexikói császárságához kötődik. Amikor 1864-ben a francia külpolitika Miksa személyében osztrák főherceget ültetett Mexikó trónjára, hazánk területéről több mint ezer magyar önkéntes kísérte őt el. A nemrég elhunyt *Tardy Lajos* a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain tette közzé Mexikóban harcolt magyar katonáink névsorát — *Az 1864—1867. évi mexikói „önkéntes hadtest” magyarországi résztvevői* (1990) —, és e nevek között több olyan személyt is találunk, aki a maga módján gyarapította katonai tárgyú utazási irodalmunkat. Mexikói katonáink sorát *Nikolics Emil* személyével kell kezdenünk, akinek a harctéren írott leveleit már 1866-ban közölte a korszak tudományos ismeretterjesztő lapja, a *Hazánk s a Külföld*. Jóllehet *Nikolics* harctéri levele elsősorban a gerillaháború kegyetlenségéről szól, ám csakúgy, mint kortársai, már ő is észreveszi a táj, az ország szépségét; „....Nem vagyok képes azt a meglepetést leírni, mely embereinket minden kanyarulatnál vagy fennsíkron köszöntötte: de annyit monáhatok, hogy ezeket látva, teljes forgalmunk volt a paradicsomról, melyet Ádám ősatyánk Éva nejével lakott.” — írta *Nikolics*, és a mexikói táj megjelenített szépsége, gazdagsága tükröződött tollat ragadó bajtársainak — *Sarlay Pál, László Károly* — leírásain is. A mexikói önkéntes erők tagja volt *Pawlowszki Ede* — a háború végén már Miksa császár testőrszázadának parancsnoka — is, aki hazatérte után *Miksa császár mexikói szerencsétlen expedíciójának leírása* címmel (1882, 1894) önálló kötetben tette közzé háborús és utazási élményeit. Kutatásaink alapján mondhatjuk, hogy a magyar katonai szakirodalomnak minden bizonnyal ez volt az első olyan műve, amely tudatosan túllépve a háborús emlékirat keretein már vállalta az útleírás műfaját. Ennek volt köszönhető, hogy *Pawlowszki* a kötet címlapján szükségét érezte feltüntetni; *Mexikói élet— utazási élmények*.

A hadügynek, a geográfiának, a háborús memoárnak és a földrajzi tájleírásnak ezt az erős összefonódását *Pawlowszki* könyve után *Bulyovszky Károly* *Boer-angol tűzben* (1901) című művében figyelhetjük meg. *Bulyovszky* a századforduló éveiben fiatal tisztként szolgált az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregében, ám amikor az afrikai kontinensen kitört az angol—búr háború, azzal a szándékkal utazott oda, hogy belép a búr hadseregbe. A hadszíntérre megérkezve, amikor látta a búr hadsereg szervezetlenségét, megváltoztatta szándékát és úgy döntött, hogy csak haditudósítóként vesz részt a háborúban.

Hazatérte után publikálta útleírását, amelyben a mexikói önkéntesekéhez hasonló jellegű földrajzi ismertetéseket találunk.

A múlt század magyar katonai utazási irodalmán belül egészen sajátos helyet foglal el három haditengerész-katonaorvosunk: *Kepes Gyula*, *Bozóky Dezső*, *Gáspár Ferenc*. Ők már a tudományos igénnyel szemlélődő, gyakorta a geográfusokat is felülmúló módon látták és láttatták a világot, olyan katonautazók voltak, akiknek személyét ma is számon tartja a magyar geográfia-történet. A legnagyobb tudományos sikert közülük *Kepes Gyula* mondhatta magáénak, hiszen ő volt az *Osztrák–Magyar Északi-sarki Expedíció* egyetlen magyar résztvevője (1872–1874). Ez az expedíció fedezte fel az Arktisz addig ismeretlen szigetcsoportját, amelyet a Monarchia uralkodójáról *Ferenc József-földnek* neveztek el. A magyar földrajztudomány nagy kára, hogy az expedícióról *Kepes* könyvet nem írt, hanem csak előadásokat tartott úti élményeiről. Másik két haditengerészünk ugyan nem büszkélkedhet olyan világraszóló felfedezésekkel, mint *Kepes Gyula*, de érdemeik a magyarság geográfiai ismereteinek terjesztésében mégis egyedülállóak. *Bozóky Dezső* 1907 és 1908 között szintén hajóorvosként vett részt a Monarchia haditengerészetének a távol-keleti vizeken tett útján és élményeit két kötetben írta meg, *Két év Keletázsiaiban* címmel (1911). E szép kiállítású, igen sok fényképpel illusztrált mű a magyar utazási irodalom kiemelkedő alkotása, amelyről a korszak nagy magyar geográfusa és igen szigorú földrajzi kritikusa, *Cholnoky Jenő* maga írta le a *Földrajzi Közlemények* 1911. évi kötetében; „...Williams, Richthofen és Lóczy könyvei óta nem olvastam olyan elfogulatlan leírást a Khinaiakról, mint ez az első kötet. Amazok tudósok, akik a természetvizsgáló éles szemével és tárgyilagos ítéletével beszélnek a Föld legnagyobb nemzetéről. *Bozóky* nem szakember a geográfiában, de kitűnő orvos lehet, mert minden bármilyen irányban képzett természetvizsgálónak megvan az a tulajdonsága, hogy rendesen más tudományok terén is kritikával szemlél és mond véleményt...” *Bozóky* Kinában, Japánban és Koreában tett útja természetesen nem volt egyedi a századforduló magyar hadügyében. Harmadik hajóorvosunk, *Gáspár Ferenc* jóval többet utazott és főleg többet publikált, mint *Bozóky*. *Gáspár* közel két évtizedet töltött a haditengerészet szolgálatában és bejárta a Földközi-tenger, az Indiai-, Atlanti-, valamint a Csendes-óceán vizeit is. Úti élményeit pedig nagyszabású, szép kiállítású, igen terjedelmes kötetekben tette közzé — *Negyvenezer mérföld vitorlával és gőzzel* (1892), *Hét év a tengeren* (1903), *A Föld körül I–VI.* (1906–1908) —, de ő készítette el a korszak egyik legjelentősebb felfedezéstörténetét is. *A fehér ember útja I–II.* (1911–1912) címmel. *Cholnoky Jenő* a *Földrajzi Közleményeknek* ugyanabban a számában, ahol *Bozóky* könyvét méltatta, fogalmazta meg véleményét *Gáspár* szakírói munkásságáról; „...*Gáspár Ferenc dr. nagyon hasznos író a geográfiára nézve. Senki sem tud úgy csábítani az utazásra, világlátásra mint ő és még senki sem írt a magyar közönségnek olyan könyvet, mint ez, mely okvetlenül az utazók és az utazások felé fordítja az intelligens magyar publikum figyelmét.*”

E fokozottan geográfiai szemléletű katonai útleírások mellett a szakirodalomnak létezik egy másik ága is, amelyet leginkább a múlt század második felének magyar emigráns katonái képviselnek. Az a széles körű memoáirodalom, amely a hazánkat 1849 után elhagyó szabadságharcosainkhoz kötődik, elsősorban ugyan a hol, mi történt kérdésre keres választ, de közben szívesen

foglalkozik a földrajzi táj leírásával is. A risorgimento és az észak-amerikai polgárháború harcaiban részt vett magyar katonák emlékiratai így gyakorta egyesítik a memoárt, valamint az útleírást és így adnak eleven képet az akkori világról. Ugyanakkor pedig emigráns katonáink között találunk olyan személyeket is, akik kevésbé szakirói munkásságukkal, mint inkább a világ megismerésében betöltött szerepükkel emelkednek ki.

Ez utóbbi típust leginkább *Czetz János*, a magyarországi forradalom és szabadságharc egykori tábornoka képviseli, aki a század második felében Argentína addig ismeretlen belső területeinek feltárásában, valamint az argentin tisztképzés és térképészet létrehozásában jeleskedett. Geográfiai szempontból hozzá hasonló jelentőségű személy *Türr István* tábornok, aki Radetzky marsall seregéből állt át a piemonti seregbe, Garibaldi oldalán végigharcolta a risorgimento háborúját. A későbbi évtizedekben politikai tevékenysége mellett részt vett a Panama-csatorna nyomvonalának kitűzésében, majd *Gerster Béla* magyar mérnök segítségével Görögországban megépítette a Korinthuszi-földszorost átvágó csatornát és hazánkban is nagy érdemei voltak a belső víziutak fejlesztésében.

A korszak többi magyar emigráns katonájának írásaiban is színes táj- és társadalomrajzokat találunk. Így például *Klapka György* tábornok emlékiratai — *Emlékeimből* (1886) — ismerhetjük meg a múlt századi Törökország egyes területeit, *Kunfy Adolf* 1910-ben, *Itáliában a magyar légiónál* címmel megjelent emlékiratából nyerhetünk képet az olaszországi magyar emigráció életéről és mindennapjairól. De e sorba illik bele *Mednyánszky Cézár*, az 1848–1849-i szabadságharc tábori papjának naplója is, amelyet *Óvári-Avary Károly* rendezett sajtó alá 1930-ban, és akinek életrajzi regényét *Sárközi György Mint oldott kéve* címmel írta meg (1931). Naplójának megjelenése óta Mednyánszky bekerült a magyar utazási antológiákba, hiszen az ő soraiból ismerhetjük meg az Ausztráliában, Tahitiben és Észak-Amerikában, valamint Európában élő magyar emigráció küzdelmes mindennapjait. Szinte ugyanez mondható el *Kinizsi István* igen sok humorral megírt *A „sánta huszár” naplója, adalékok az emigráció történetéhez* (1895) című kötetéről is, amely 1852-ig követi nyomon a hazánkat elhagyók sorsát. Szintén e témát dolgozza fel *Dancs Lajos* — egykori negyvennyolcas tisztünk — *Töredékek tíz éves emigrationalis élményeimből* című emlékirata (1890). Miután menekülni kényszerült hazájából, Dancs egy évet töltött Konstantinápolyban, majd *Mészáros Lázár* — egykori tábornokunk — amerikai telepén dolgozott, amelynek leégése után, látva, hogy Amerikában nem tud érvényesülni, 1858-ban tért haza Magyarországra.

A kor háborúi közül emigránsaink minden bizonnyal az amerikai polgárháborúban vettek részt legnagyobb számban. Az abban harcoló magyar katonák szereplését feldolgozó két mű — *Vasváry Ödön: Lincoln's Hungarian Heroes* (1939), valamint *Ács Tivadar: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–65* (1964) több olyan honfitársunkat is említi, akik a kor magyarországi lapjaiban közölt háborús írásaikon keresztül ismertették meg idehaza egyrészt az amerikai társadalmat, másrészt pedig Amerika földjét és az ott történeteket. Az amerikai polgárháborúban részt vett magyar katonák sokaságából itt csak egy nevet említünk, *Láng Henrikét*, akiről ma mindössze annyit tudunk, hogy a forradalom és szabadságharc után Amerikába került, végigharcolta a polgárháborút, majd miután tisztként leszerelve hazatért, több írást is közölt

amerikai élményeiről. Ám ekkor neve már nem volt ismeretlen a magyar újságolvasók előtt, hiszen harctéri sebesülésének, a déliek fogságába esésének, valamint kiszabadulásának történetét *A Hon* című lapban — 1865. január 6. és 8-i szám — *Egy magyar hadifogoly a confoederált államokban* címmel már megírta. Hazatérte után az amerikai társadalomról szóló írásait — *A titkos rendőrség az Egyesült Államokban* (1875), *Az amerikai rendőrség* (1875), *Rajzok az Egyesült Államokból* (1876) — a *Vasárnapi Újság* közölte. Hadszíntéren szerzett tapasztalatait pedig a korszak magyar hadtudományi folyóiratában — *A Ludovica Akadémia Közlönye* — két részes írásban tette közzé (1877) *Részletek az éjszak-amerikai 10-ik hadtest egyes csapatainak 1862–63-iki működéséről* címmel. Kevés olyan magyar katonautazónk van, mint Láng Henrik, akinek egyszerre volt szeme a katonai események leírásához és értékeléséhez, valamint a civil társadalom mindennapjainak ábrázolásához. Szinte egyedüli abban, ahogy felfigyel a társadalom apró jelenségeire és sajátos abban is, hogy ugyanakkor nem felejtí el a régen elhagyott hazában látottakat, hiszen írásaiban legtöbbször összehasonlítást is tesz a magyar állapotokkal.

Katonai utazási irodalmunkban századunk két nagy világégése külön fejezetet jelent. Földrajzi szempontból elsősorban azért, mert akár az első, akár a második világháború memoárirodalmát is nézzük, alig találunk olyat, amelyben ne szerepelne valamilyen tájleírás. Ez már a geográfiai szemlélet tömegessé válásának kora, vagyis azok az évtizedek, amikor a földrajzoktatás általánossá tétele érezteti hatását az emlékiratokon is. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy századunk két világháborúja, amelyekben milliós tömegek vettek részt, bővítette a magyar társadalom földrajzi ismereteit. A frontokon megfordult katonatömegek, a hadifogolytáborokat megjáró százvezredek, magukkal vitték a messzi tájak ismeretét, az ott szerzett tapasztalatokat. Szinte hihetetlen, hogy a magyar katona főleg az első világháború éveiben hány hadszíntéren, hány kontinens hadifogolytáborában járt. Jól szemlélteti ezt a *Baja Benedek*, *Lukinich Imre*, *Pilch Jenő*, valamint *Zilahy Lajos* szerkesztésében még 1930-ban megjelent *Hadifogoly magyarok története* című mű, amelynek lapjain a világ minden kontinensén működő hadifogolytáborok lakóinak milliós tömegei sorakoznak, az olvasó elé tárva a modern háború globális méreteit, mérhetetlen szenvedéseit. Ám a hadifoglyok hatalmas vándorlásainak mégis volt egy haszna, a geográfiai ismeretek bővítése. Hiszen ennek köszönhetjük, hogy sorra jelentek meg földrajzi leírások addig soha sem hallott vidékekről, kevésbé ismert tájakról. A volt hadifoglyok által írt könyvtárnyi műből elég egyet megemlítenünk ennek érzékeltetésére. Hazánk egyik neves geológusa és geográfusa, *Hoffer András* orosz hadifogságban járt a Bajkál-tó környékén és az itt szerzett személyes élmények alapján írta meg a *Bajkál* című rövid feldolgozását, amely a két világháború közötti divatos évkönyvben, a *Magyar földrajzi évkönyv* 1926. évi kötetében jelent meg. Hoffer már a földrajzilag magasan képzett katonautazót testesíti meg, akit a háború zűrzavaros viszonyai bárhová is vetettek, mindenhol a tudományos megismerés utáni vágy irányított. A katonautazónak e sajátos, tipikusan modern alakja a két világháború között teljesedik ki, amikor utazás közben a világ megismerése, a megszerzett ismeretek és a hadügy igényei a magyar katonai utazási irodalomban végképp összeolvadnak.

A tudós magyar katonautazók sorát *Somogyi Endre* nyitja meg, aki a magyar katonaföldrajzot és katonai térképészetet a tudomány szintjére emelte, és aki

századunk húszas éveinek közepén járt Törökországban és élményeit a korszak katonai lapjában — *Honvédelem* — tette közzé. Somogyi írásai — *Stambuli (konstantinápolyi) képek* (1925—1926.), *Tengeren Triestből Stambulba (Konstantinápolyba)* (1925), *Az anatóliai vasuton Stambultól Angoráig* (1926) — már jóval túlmutatnak a megszokott útleírásokon, hiszen szerzőjük minden társadalmi jelenséget a tudós katona szemüvegén át néz és minden katonai, hadügyi tényt a társadalmi folyamatok iránt érdeklődő tudós elkötelezettségével lát. Somogyi mellett ugyanez jellemzi a korszak népszerű magyar katonai szakírójának, Németh Józsefnek abessziniai naplóját is. Németh az 1935—1936-os abesszin—olasz háború után járt a hadszíntéren és úti naplóját, valamint a háborúról készített hadtudományi értékelését a korszak hadtudományi folyóirata, a *Magyar Katonai Szemle*, 1936-ban külön tematikus számban publikálta. Németh József útleírásában együtt van jelen tájleírás, úti élmény és a háború hadtudományi feldolgozása, érzékeltetve a hadügy és a geográfia szoros összhangját, vagyis azt a gondolatot, amely legtisztábban majd évszázadunk legnagyobb magyar katonautazójának, Almásy Lászlónak munkásságában csúcsosodik ki.

Mert a sivatagkutató Almásy László személyében — mint ahogy azt napjainkban megjelent biográfiai feldolgozásai, Kubassek János: *A Szahara bűvöletében* (1999) és Török Zsolt: *Salaam Almásy* (1998) bizonyítják — nemcsak a Libiai-sivatag még ismeretlen területeinek feltáróját tiszteljük, hanem a korszak jótollú földrajzi szakíróját is. Hiszen Almásy művei — *Autóval Szudánba* (1929), *Az ismeretlen Szahara* (1934), *Levegőben..., homokon...* (1937) — bizonyítják írói képességeit és a magyar utazási irodalom legjobb alkotásainak sorába tartoznak. Ám ezek mellett Almásy *Rommel seregénél Líbiában* (1943) című műve gazdagítja leginkább katonai utazási irodalmunkat. Háború, útleírás egyben e könyv, amely követi a Pawlowszki által megkezdett hagyományokat, de ugyanakkor túl is lép azokon, amennyiben a háborús eseményeket egyszerre szemléli két világháború frontjain megfordult katonaként és tudós geográfusként. Ettől válik egyedivé, ettől lesz az újkori magyar katonai utazási irodalom egyik remekévé, katonai utazástörténetünknek azzá a csúcspontjává, amely egész fejlődését jellemzi. Hiszen Almásy személyében egyesül e sajátos szakirodalom két folyama, a hadügyi és a geográfiai események és jelenségek látatása, itt és kortársainál válik igazi szintézissé, amely ma még követőkre vár.

Hajdú Zoltán

A magyarországi vízi energia hasznosításának száz éve

Csernahévíztől a BNV-ig 1878—1977

Magyarország vízienergetikai potenciáljának tudományos felmérése és értékelése

A magyar közgondolkodásban, gazdaságpolitikában, jogalkotásban és tudományban a XIX. század második felétől jelentős helyet foglalt el az árvízvédelem, a folyószabályozás és a lecsapolás. A történelmi Magyarország sajátos földrajzi adottságai, zárt medence jellege miatt a vízhez való viszony stratégiai kérdéssé vált. Az ármentesítésekkel és folyamszabályozásokkal jelent meg először Magyarországon a nagy természetföldrajzi rendszerekben, hálózatokban, bonyolult nagytérsegi, regionális, lokális hatásmechanizmusokban való átfogó gondolkodás és tervezés. A folyószabályozással és árvízmentesítéssel a magyar társadalom végrehajtotta Európa addigi legnagyobb és legsikeresebb természetátalakító munkáját.

A XIX. század végén mind a magyar gazdasági élet, mind a tudomány szembetalálta magát az új lehetőségekkel, ill. kihívásokkal, a vízi energia vilamosenergetikai hasznosításával. A vízienergetikai potenciál alapfelvételezésének igényét Kvassay Jenő, a Földművelésügyi Minisztériumhoz tartozó országos hatáskörű szerv, az Országos Vízépítészeti és Talajjavítási Hivatal (1889), majd 1899-től Országos Vízépítési Igazgatóság vezetője fogalmazta meg a legnagyobb hatással. Kvassay úgy látta, hogy a tudományos felvételezés megoldása állami feladat, a piac szereplőitől nem várható el a munka megszervezése és finanszírozása.

A vízienergetikai potenciál feltárása kezdetben elsősorban gazdasági kérdésként fogalmazódott meg, csak kiegészítő jelleggel vetődött fel — de megjelent az első pillanattól kezdve — a környezeti összetevő. A kormány „e nélkülözhetetlen közgazdasági kutatás végrehajtását feladatának ismerte el”, s gondoskodott a munka finanszírozásáról, majd 1905-ben az eredmények teljes körű publikálásáról is. Az ország vízienergia-potenciálját, s annak kiaknázását

gazdasági és gazdaságfejlesztési kérdésnek tekintették a munka megkezdésétől. Sokan úgy vélték, hogy az ország nincs tisztában vízi energiái erőforrásaival, ezért fontos volt, hogy: „A közérdek sokkal sürgetőbbben követelte, hogy a vízierőinket takaró homály eloszoljék...” (Viczián 1913, 27. o.)

A vízienergetikai általános felvétel céljait, kereteit földművelésügyi miniszteri rendelet (Magyarország vízfolyásaiban rejlő vízierők közelítő megállapítása céljából szükséges tanulmányok és fölvételek általános programja) határozta meg. Szerteágazó előkészületek után (a nemzetközi tapasztalatok feltárására igényt tartottak, de rövid idő alatt kiderült, hogy külföldön is csak épphogy megkezdődtek a hegyvidéki vízienergetikai potenciálok felmérésével kapcsolatos munkálatok, így lényegében saját módszertant kellett a magyar vízügyi és energetikai szakembereknek kidolgozniuk). 1897 nyarán a Vág energetikai potenciáljának felvételezésével indult, majd 1903-ra a hegyvidéki területeken lényegében befejeződött az elsődleges adatfelvételezés. (A kormányzat 1897–1908 között egészében véve mintegy 276 ezer koronát fordított az ország vízierő-potenciáljának a felmérésére.)

A felvétel, a részletes terepmunka az anyaország (nem érintette Horvát-Szlavonországot) területének kétharmad részére terjedt ki, nem vizsgálták a Dunát és a Tisza alföldi szakaszainak vízienergetikai erőforrásait. A felvételezés során csak a természetes vízienergia-potenciálok felmérésére került sor, tehát a felmérés vezetői a felmérés pillanatában még nem számoltak víztározók építésével. A földművelésügyi minisztérium rendelete szerint csak a 100 lóerő feletti erejű vizekkel kellett az általános felvétel során foglalkozni. A kutatás tényleges gyakorlatában azonban a kisebb erejű vízfolyásokat is felmérték, különösen a Felvidéken és Erdélyben.

A felmérés „főeredménye” szerint:

- a szabad hajózás felső határa és a kihasználhatatlanság alsó határa között helyet foglaló hegy- és dombvidéki területeken az őszi szárazság idején is rendelkezésre álló vízmennyiség kihasználásával mintegy 2,7 millió elméleti lóerő volna fejleszthető,

- a „gyakorlati élet számára” csak a 20–50 lóerő produkálására alkalmas vízfolyások jöhetnek számításba, így a rendelkezésre álló vízi energia 1,7 millió lóerőre tehető, s ez az adott technikai szinten kiaknázható.

A felmérés során csak az egyes folyószakaszok potenciális energiáit mérték fel, nem jelölték ki pontosan az egyes vízerőművek lehetséges helyét. Ez a munka a beruházókra, a tervezőkre, s részben egyéb szakemberekre várt.

A kutatás első fázisában világossá vált már, hogy: „Hazánk hegyrajzi viszonyaiból és lakosságunk faji tagoltságából következik az a sajnálatos körülmény, hogy leghatalmasabb vízierőink nagy része éppen a nemzetiség lakta, sok esetben elmaradt kultúrájú vidékeken foglalt helyet” (Viczián i. m. 29. o.). Ez azt jelenti, hogy a századfordulótól kezdve a vízerőművekhez való viszony a gazdasági megfontolásokon túl, egyszerre hordozott nemzetiségpolitikai, ill. regionális politikai megközelítéseket. A magyar vízi erőművek építésének politikai környezetét az első időszakban a gazdasági és a nemzetiségi szempont hatotta át, részben határozta meg.

A vízerőművek építésének kezdete, első eredményei és vitái

Az 1885. évi XXIII. tc. a magyar vízgazdálkodás alaptörvényeként szinte minden tekintetben európai rangú szabályozást adott. A vízjogi törvény 189. és 190. §-a alapján mintegy 20 ezer vízerő-haszonvételi igényt jelentettek be (ezek kisebb része csak kiépített vízerőmű), s ezek közül 16 ezer a *Viczán Ede* által felmért hegy- és dombvidéki területekre esett. A nagyszámú bejelentés „lefoglalt minden potenciális vízenergia-vételezési lehetőséget”, szinte nincs olyan vízierőmű-építési lehetőség, melynek múltja ne erre az elsődleges bejelentésre lenne visszavezethető.

A víz- és környezetvédelem szempontjai a modern magyar vízügyi jogalkotásban már nagyon korán megjelentek. Az 1885. évi vízjogi alaptörvény már direkt módon kimondta, hogy a folyók szennyezése tilos.

A vízienergia hasznosításának szempontjából fontos, hogy az 1870-es évek végén létrejöttek az első kisebb magáncélú, villamosenergia előállító telepek (Csernahévíz 1878). Az újabb erőművek a Honfoglalás ezer éves évfordulójára készültek el (Abrudfalva, Besztercebánya, Czód, Kassa, Zólyombrézó), s jelképezték az új magyar alkotó erőt. A magyar vízerőművek építésének kezdetétől megjelent a külföldi példákra való hivatkozás. Az 1900-as évek elején főleg Németország völgyzárógátas erőműépítései álltak az érdeklődés és a hivatkozások középpontjában. 1910-ig Németországban 49 tározómedence létesült, melyekben 302 millió m³ víz tározására nyílt lehetőség, s az előállított energia mindenütt azonnal értékesíthetővé vált.

Magyarországon az első modern, nagykapacitású tárolók az 1900-as években épültek. Kolozsvár városa 1906-ban a Hidegszamos folyó völgyében Hidegszamos községnél építette meg a 21 méter magas gátat, mely mögött napi 50 ezer m³ vízmennyiséget tároltak, az erőmű elméletileg 1670 lóerős volt. A város villamosenergia-ellátásában ez az erőmű jelentős szerepet játszott. A resicai vasgyár 1909-ben a Berzava völgyében, Ferenczfalvánál építette meg a 27 méter magas völgyzáró gátat, mely mögött évente 1,2 millió m³ vizet tárolhattak. A termelt villamos energiát alapvetően a helyi ipar használta fel, de megkezdődött egyes településeken a villamos világítás kialakítása is.

Az 1913. évi XVIII. tc. szerint a vízerőművek fontossága két tekintetben fogalmazható meg: pótolják az ország köszénben való szegénységét, másrészt az olcsó villamosenergia-termeléssel nagyban hozzájárulnak a magyar ipar fejlődéséhez. A törvény részletekbe menően szabályozta a vízerőművek építésével kapcsolatos eljárásokat.

A „közczélra való hydroelektromos telepek” építésében mind magánszemélyek, társas vállalkozások, mind pedig városi önkormányzatok részt vettek, de építettek erőműveket a Magyar Államkincstárhoz tartozó különböző vállalkozások is. Az 1914-ig megépült 72 közhasznú vízerőmű közül a nagyobbak a városok (Temesvár, Kolozsvár, Nagyszeben, Rozsnyó, Kassa, Eperjes, Besztercebánya stb.) tulajdonában voltak. Az erőművek általában 1–2 turbinával épültek, az ikervári erőmű, melynek elméleti teljesítménye 2200 lóerő volt, a maga 5 turbinájával inkább kivételnek számított 1895-ös átadásakor. A vízerőművek egészében éve 27 802 lóerőt hasznosítottak a turbinák tengelyén mérve (*Bogdánfy* 1914, II. pp. 321–325. o.)

A korszak egyik lényegi kérdése Budapest villamosenergia-ellátása volt. *Benedek József* saját kutatásai alapján úgy vélte, hogy Budapest olcsó és biztonságos villamosenergia-ellátását csak a Vág folyón épített nagy erőművekkel lehet megoldani. Árva térségébe tervezte az 1 milliárd m³ víz tárolására alkalmas erőműrendszert. A főváros vezetése többször foglalkozott a lehetséges finanszírozással, de a háború, majd a határváltozás megakadályozta a tervek végrehajtását. Több korabeli számítás szerint: a Vágon egyetlen, alig 40 méter magas völgyzáró vasbeton gáttal kereken 1 milliárd m³ vizet lehetne tározni. A völgyzáró gáttal felduzzasztott víz 220 ezer lóerős erőművet jelentene. A Vág Ruttkáig hajózhatóvá válna. A megtermelt villamos energia értékesítése nem okozna gondot, hiszen a Nyugat-Felvidéken kívül Pozsony, Győr, sőt Budapest is természetes felvevő piacot jelent (*Cholnoky* szerk. 1920—1921, II. 359. o.)

A Duna vízerőmű-építési politikájában jelentős helyet foglalt el a Duna soroksári ágának szabályozása, ill. a tassi kis duzzasztómű és erőmű megépítése (*Szjő—Benedek* 1911), ill. a Mosoni-Duna hasznosításával kapcsolatos tervezési munkálatok megindulása 1911-ben. A Duna vízerejének energetikai hasznosítása ettől kezdve a mindenkori politikai és technikai lehetőségek függvényében fogalmazódott meg.

Kvassay Jenő az I. világháború alatt elemezve a magyar vízgazdasági politikát úgy látta, hogy a vízi erők kihasználása és a víztárolás ennek szerves részét kell, hogy képezze. Nemzetközi szakértők 1 vízi lóerő értékét 3000 koronában állapították meg, így a magyarországi vízi erő értéke potenciálisan 4—5 milliárd koronára tehető (*Kvassay* 1917). Kvassay szerint a villamosítás érdekében az országot 70—100 körzetre kell felosztani, s mindegyik körzetben ki kell építeni egy-egy áramtermelő telepet. Az ország villamosítása 20—30 évet igényel majd, s kb. annyiba fog kerülni, mint az ország vicinális vasúthálózatának a kiépítése (3 milliárd korona).

Kvassay megfogalmazta a fokozott vízvédelem igényét is, s nemcsak környezetvédelmi és közgazdasági kérdésként, hanem mint állami és közigazgatási feladatot is. Az államnak, ill. közigazgatásának fokozott figyelmet kell fordítania a vizek és azok környezetének védelmére. Kvassay úgy ítélte meg, hogy Magyarország élen jár a vizek védelmében: „Szerencsénk, hogy e kérdést még akkor sikerült haladásában megragadnunk, mikor az ipari szennyezés nem öltött a nyugati, iparúzó államokban található mérveket” (*Kvassay* 1917, 266. o.).

A Mosoni-Duna vízienergetikai hasznosításának első engedélyezett terve, az ún. Buss-koncesszió. Buss A. és társa (Basel) még 1918-ban a vízjogi engedélyezési eljárás keretében jogszerű engedélyt szerzett arra, hogy Pozsony fölött a Dunaág jobb partján a folyó vizéből legkisebb vízálláskor is minimum 100 m³, magasabb vízálláskor pedig maximum 400 m³ vízmennyiséget kiemelhesen, s ebből a vízmennyiségből legfeljebb 200 m³ vizet a Mosoni-Dunába bevezetve, ott a Duna jobb partján 3 vízerőművet építve villamos energiát állítson elő. Legkedvezőtlenebb esetben 16 ezer, legjobb feltételek között 42 ezer lóerő elérését tűzték ki célul.

Mind a hidrológia, mind pedig a hidroenergetika szempontjából tanulságos a Vaskapu energetikai hasznosításával kapcsolatos koncepciók tömege. A magyar vízerőműtervek szempontjából nagy jelentőségű alkotás Bánki Vaskapu vízerőműterve (*Bánki* 1918, I—II.) A terv minden tekintetben világszínvonalú

volt a maga korában, s az energiatermelésen felül a Duna legnehezebben hajózható szakaszának hajózási gondjait is végleg megoldotta volna. A korabeli megítélés szerint az erőmű a magyar szellem, akaraterő s a magyar génusz legnagyobb alkotásaként jelent (volna) meg.

Az erőművekkel szemben többféle ellenvetés megjelent (a visszaduzzasztott vízoszlop veszélyessége, a nemzetiségi területek kiemelt fejlesztése stb.), de a vízerőművek általában inkább a fejlődés és a modernizáció, az élenjáró technikai vívmányként, a magyar alkotóképesség jelképeként voltak jelen a közgondolkodásban és a tudományos publikációkban is.

Vízerőművek a történelmi Magyarország területi egységének megvédéséért (1918—1920)

Az I. világháborús összeomlás időszakában *Teleki Pál* 1918 októberében már létrehozta a Békeelőkészítő Irodát, melynek az volt a feladata, hogy Magyarország tudományos alapokon, az ország belső struktúráinak teljes körű feltárásával készüljön a közelgő béketárgyalásokra. A békeelőkészítés munkálataiban részt vettek geográfusok, közgazdászok, statisztikusok, hidrológusok, történészek stb. *Teleki* a történelmi Magyarország egységének megőrzését tekintette elsődleges feladatnak, s azokat a megközelítéseket részesítette előnyben, amelyek a területi egység megőrzését a nemzetközi tudomány, ill. a nemzetközi érdekek függvényében próbálták megfogalmazni.

A Tanácsköztársaság alatt — a korábbi baloldali politikai tevékenysége alapján, de európai szintű szakképzettsége mellett — *Bogdánfy Ödön* lett a Földművelésügyi Minisztérium Országos Vízépítési Igazgatóságának a vezetője. (*Bogdánfy* gyakorlati és politikai tevékenységében is állást foglalt a vízerőművek tömeges építése mellett.) A vízi energia hasznosítása *Bogdánfy* számára elsődlegesen vízügyi és gazdaságpolitikai kérdésként jelent meg.

Az ország területi egysége megőrzésében fontos szerepet szántak az ország hidrológiai egysége bizonyításának, s azon belül a vízi energia kiaknázásának. A vízi erőművek a magyar energiagazdaság legfontosabb egységeiként kerültek megfogalmazásra. Magyarország földrajzi egysége c. memorandumában — melyet főleg *Cholnoky Jenő* irt — a magyar békeküldöttség azzal érvelt, hogy az ország minden vonatkozásban Európa, sőt talán a világ legnagyobb, legzártabb földrajzi képződménye. Az orográfiai egységre támaszkodó vízrajzi egység megbontása nemcsak Magyarország számára lenne tragikus, hanem az utódállamok számára is.

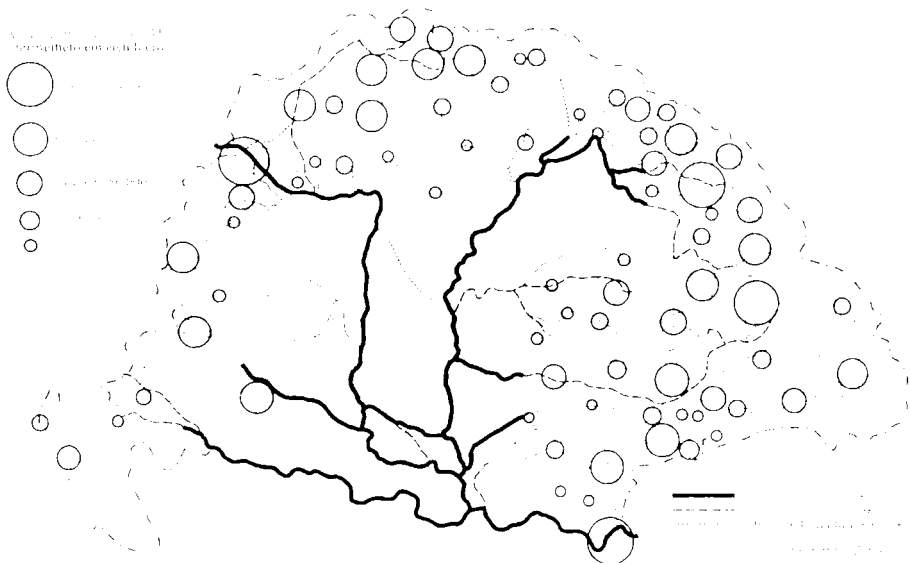
A Magyarország vízügyi egységéről c. jegyzékben — melyet elsősorban *Viczián Ede* irt — a történelmi Magyarország vízgazdasági egységét domborították ki, benne a „vízi erők kihasználását”. A tervezett államhatárok szinte a teljes vízienergia-potenciált elcsatolnák az országtól. A magyar jegyzék követelte az átadott békefeltételek vízügyi cikkeinek módosítását.

A magyar delegáció által kidolgozott A magyar energia-gazdaság c. jegyzék is lényegi elemként fogalmazta a vízi energia jelentőségét, ill. a potenciális elcsatolások negatív hatásait: „Azután már a vízlerő sem segíthetné ki e megmaradó, de halálraítélt országrészt a reakövetkező óriási energiáinségből...” (*Cholnoky szerk.* 1920—1921 II. 56. o.)

A Magyarország vízi erői c. béketárgyalási jegyzék szerzője, a békeküldöttség tagjaként szintén Viczián Ede volt, aki elemzését egy külön kis füzetben is megjelentette (Viczián 1919). A Kárpát-medence energiaellátása európai jelentőségű közgazdasági kérdésként aposztrofálódott. 1910-ben a magyar ipar egészében véve 49 ezer lóerő vízi energiát használt fel. Magyarország számára a vízi energia hasznosítása kínálja a korszakban a legjobb megoldást. A hegyvidéki folyók és patakok, valamint a technika fejlődésével a Duna és a Tisza is hasznosítható. Viczián szerint a történelmi Magyarország területén mintegy 2,7 millió elméleti lóerő víziergia-teljesítményre lehet számítani. A legnagyobb vízerőmű Orsovánál építhető meg, mintegy 320 ezer lóerővel. A másik nagy dunai erőmű legalkalmasabb telephelye Pozsony, mintegy 50 ezer lóerővel.

A magyar tárgyalóküldöttség különös erőfeszítéseket fordított arra, hogy megvilágítsa a Tisza völgyének árvízveszélyét, amennyiben a Kárpátok északi részét elcsatolják az országtól. Külön megfogalmazták a hegyvidéki víztározók és az ország területi integritása megőrzésének összefüggéseit. A hegyvidéki víztározók négy fő célt szolgálnak: 1. a víz energiájának a kihasználását, 2. a hajózást, 3. az öntözést, 4. az árvizek megakadályozását. A béketárgyalásokon megfogalmazott magyar álláspont szerint a Felső-Tisza völgyében 3–4 nagy völgyzáró gát megépítésével 6–700 millió m³ vizet lehetne s kellene tárolni. A felduzzasztott víz segítségével 100–120 ezer állandó lóerő teljesítményű erőműveket lehet építeni, amelyek segítségével 1,5 millió tonna szenet lehetne megtakarítani.

1. ábra

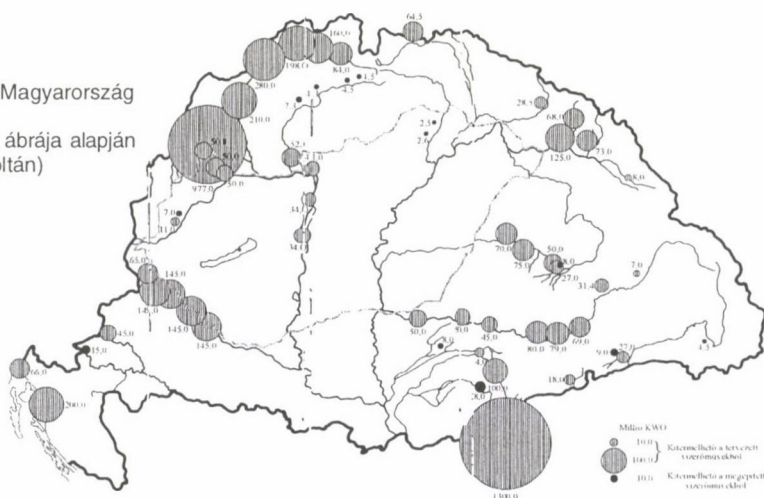
Az indoklásban lényegi elemként jelent meg, hogy a vízerőművek gazdaságossága önmagában véve nem biztosítható, a magántőkét így nem lehet érdekeltté tenni az erőművek építésében. Ezen a területen csak az állam képes a vízerőművek megépítésére, mert az állam tud a különböző hatások (energia-termelés, öntözés, hajózás, árvízvédelem) és jövedelmezőségek között természetes módon átcsoportosítani.

A békekonferenciára nagyon sok vízgazdálkodási, erőműpolitikai stb. térkép készült, melyek közül az egyik legérdekesebb és legátfogóbb a Benedek J. — Kandó K. — Viczián E. által kidolgozott erőmű- és villamos-energetikai hálózat térképe (1. ábra), mely átfogó módon fogalmazta meg a hegyvidéki erőművek és egy, Budapestet ellátó 1700 km-es országos jelentőségű elektromos fővezeték koncepcióját. A kor technikai színvonalán a Kárpát-medence területén megépítendő egységes vízerőmű-hálózat évi 194 millió q szén megtakarítását jelentené. A Kárpát-medence elméletileg szinte teljes energiafelhasználását vízerőművekből tudná fedezni.

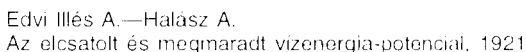
Kogutowicz Károly a Békeelőkészítő Iroda munkatársaként áttekintő jelleggel foglalkozott a Kárpát-medence vízépítési munkálataival. Kogutowicz úgy ítélte meg, hogy az ármentesítés és folyószabályozás után logikus, sőt szükségszerű lépés a Kárpát-medence vízi energetikai potenciáljának egységes kiaknázása (2. ábra). A folyószabályozás és ármentesítés, valamint a vízerőmű-hálózat térben és funkcionálisan kiegészítené egymást.

2. ábra

Kogutowicz K.
Vízimunkálatok Magyarország területén, 1921
(Kogutowicz két ábrája alapján szerk. Hajdú Zoltán)

1918—1920 között az erőmű-politika az ország területi egységének megőrzését szolgálta, minden más vonatkozása másodrendűvé vált. A társadalompolitikai kérdésekben a mérnöktársadalom bal- és jobboldali része egységesen felsorakozott az erőművek építése, s az ország területi egysége megőrzésének programja mögött, az ország gazdasági és műszaki haladásának jelképeként (is) kezelték a vízerőműveket.

3. *cibru*

A vízerőművek problematikája a medencefeneki Magyarországon

1920-ig a vízerőmű-építések megítélése alapvetően nemzetiségi, nemzetgazdasági és gazdaságpolitikai kérdésként, valamint a hajózás és a mezőgazdasági öntözés szakkérdéseként jelent meg. Az állam elsődlegesen a tudományos kutatási háttérrel finanszírozta, a magántőke és az önkormányzatok pedig finanszírozták az erőműterveket, ill. részben az erőművek építését.

Az új államterületen belül kezdetben az új államhatárokhoz igazodó árvízvédelmi feladatok rendezésének a kérdésköre került előtérbe. A vízi energia és vízerőművek elsősorban a trianoni „veszteséglista” meghatározásakor jelentek meg. Úgy ítéltek meg, hogy a korábbi vízienergia-potenciál kb. 5,5%-a maradt meg az új országhatárok között (3. ábra). Ez azt is jelentette, hogy a kérdés gazdasági jelentősége nemzetgazdasági szinten alapvetően megváltozott.

A vizerőművek és a környezet kapcsolata fokozatosan került előtérbe. Ebből a szempontból különös jelentősége van a földrajztudomány környezetfelfogásának és annak változásainak. Cholnoky Jenő, a modern magyar természetföldrajz két világháború közötti meghatározó személyiségeinek egyikeként eredeti végzettségét tekintve vízipépítő mérnök volt. Cholnoky szerint a vízipépítés a földrajzi környezet humanizálásának egyik legfontosabb területe.

A két világháború közötti időszakban a magyar földrajztudományon belül *Dékány István* fogalmazta meg a legáltalánosabban az ember és környezete viszonyának új módon való megközelítési igényét (*Dékány* 1924). *Dékány* megközelítésének alapeleme az, hogy el kell vetni azokat az elméleteket, amelyek az embert csak a környezet hatásait elszenvedő tárgyként fogalmazták meg. Az ember „alannyá vált”, a maga sajátos módján visszahat, átalakítja a környezetet. Ebben az új környezetfilozófiai és új geofilozófiai felfogásban a természetátalakítás pozitív célú és értékűvé vált. *Dékány* szerint a gazdasági földrajz

legfontosabb feladata az, hogy a gazdasági értéket mint a földrajzi érték transzformációját kimutassa.

A politika és a tudomány viszonya sajátosan jelent meg Teleki Pál és Kállay Miklós munkásságában. Teleki már 1917-ben megfogalmazta, ahhoz, hogy a gazdasági földrajz földrajz legyen, „bele kell kapcsolnia tárgyát a környezet egész életfolyamatába” (Teleki 1917, 195. o.). A geográfus Teleki Pál és a vízépítő Kállay Miklós tudósként és miniszterelnökként is elkötelezett „erőműépítő” volt. Mindkét tudós-politikus mind elméleti, mind pedig politikai-gyakorlati tevékenységében többször állást foglalt a vízépítési munkálatok folytatása és a vízerőművek építése mellett.

A jobboldali Viczián Ede és a baloldali Bogdánfy Ödön — 1931-ben, ill. 1944-ben bekövetkezett haláláig — a magyar vízerőmű-építési mozgalom meghatározó ideológusa maradt (számukra a vízerőmű nem politikai beállítottság kérdéseként, hanem támogatandó nemzeti gazdasági lehetőségként jelent meg), de fokozatosan felnőtt az a generáció, amelynek elsősorban síkvidéki erőművekben kellett gondolkodnia.

A visegrádi dunai vízerőmű megépítése az 1920-as évek legelején vetődött fel először komoly formában. Svájci erőműépítő cégek kezdtek koncessziós tárgyalásokba a magyar kormánnyal, s megkezdődtek az építéshez kapcsolódó tudományos kutatások is. A svájciak Nagymaros és Kismaros között kívántak gátat építeni. Vendl Aladár 1951-es visszaemlékezése szerint a geológiai és egyéb vizsgálatokat a Budapesti Műszaki Egyetemen végezték Schafarzik Ferenc vezetésével. A tényleges kivitelezési munkák nem indultak meg.

Az 1920-as évek elejétől kezdve a medencefeneki Magyarországra vonatkozóan újra kellett fogalmazni a teljes vízhasznosítási stratégiát és politikát. Az energiapolitika területén ismét felvetődött a vízerőművekhez való viszony, részben a nemzetközi folyamatok függvényében. Az új helyzetben vizsgálva a vízgazdasági politika lehetőségeit és kényszereit Rotringer Sándor arra a következtetésre jutott, hogy az új államterületen belül csökkent a vízi energia jelentősége, de ennek ellenére fontosak a vízerőművek mert „...nyugodt biztonságot visznek be a termelésbe”. A vízi energia kiaknázásában szükség van az állam és a magántőke együttműködésre. Az állam feladata elsősorban a kutatás támogatása: „A vízi erők terén elértünk már annyit, hogy előzetes állami tanulmányok alapján meg van állapítva értékesebb vizeink, minők a Duna, Rába, Szamos, Sajó, Hernád erejének pontos nagysága, célszerű kihasználások helye, úgy, hogy e tekintetben az érdekeltek értékes tanácsokat kaphatnak s a kiépítés célszerűen irányítható” (Rotringer 1923. 8. o.) Ugyanakkor azt is nyugtázta, hogy a vízierőművek rendkívül tőkeigényesek, s a szegénnyé vált országban nincs elegendő tőke erre a célra.

Az 1920-as évek végén Teleki Pál ismét állást foglalt a vízienergia fokozott kihasználása mellett (Teleki é. n. 1462—1465. o.). Teleki számára: „A vízierő a legrégebben felhasznált energia forrás. A szén- és petróleumkészletek korlátoltsága és fogyása, másrészt a villamos erőátvitel lehetőségei a vízierőket a modern energiagazdálkodásnak is fontos tényezőjévé tették.” Teleki számára a rendelkezésre álló vízierő kihasználása mind az egyes országok, mind pedig a különböző kontinensek szintjén a természetföldrajzi környezet adottságai kihasználásának szükségszerűsége, s egyben a természetföldrajzi környezet és a gazdasági fejlettség kölcsönhatásaként jelent meg.

A magyar erőműépítés kérdéseit közgazdasági szempontból elemezve *Kourig Béla* arra a következtetésre jutott, hogy az 1920-as években tervezett erőművek (kisiráboroki, mosoni Dunaág, a nagymarosi — ez mintegy 133 ezer elméleti lóerővel —, a szentendrei) jelentős erőforrásokat jelentenek ugyan, de nem mind fog megépülni. A nagymarosi erőműtervvel kapcsolatban megfogalmazta, hogy annak megépítése „meglehetősen utópisztikus”. Az ország vízi energetikai helyzetében „...a jövő is csak az elvett hegy- és dombvidék visszatérésével változtathatna” (*Kourig* é. n. 1465. o.). A területi revízió igénye és igénylése a további vízerőmű-terveket alapvetően befolyásolta. A többség a területi revízió függvényében gondolkodott az új potenciális erőművekben.

Feyér Gyula az 1930-as években megfogalmazta, hogy: „Energiagazdálkodás alatt általában véve a természet kínálta energiaforrások és energiahordozók okszerű felhasználására irányuló tervszerű tevékenységet foglalhatjuk össze” (*Feyér* é. n. 80. o.). Feyér a vízi energia jelentőségét az energiagazdaság teljes rendszerén belül tekintette át, s folyamatosan hangsúlyozta az okszerű és környezetkímélő gazdálkodás fontosságát.

Sajó E. híressé, részben „hivatalossá” és sokak által vitatottá vált Emlékiratában — kísérletet tett arra, hogy az adott helyzetben megalapozza az új magyar vízpolitikát, a vizek fokozott hasznosítását. Alapvetése az, hogy a „sík fekvésű országok” meghatározó módon függenek a vizektől, s részben attól, hogy „...miképpen tudták a vizekben rejlő hatalmas természeti erőket hasznukra fordítani” (*Sajó* 1931, 7. o.).

A programnak szerves részét képezte a „Vízierőink kihasználása” c. IV. fejezet. A Duna szempontjából fontos az a megállapítás, hogy: „Nálunk is van három pont a Dunán, ahol igen jelentékeny vízi energiát lehetne termelni: a mosoni Dunaágon, a szentendrei sziget feletti szakaszon és a soroksári Dunaágon. Utóbbi helyen egy kis telep — bizonyos mértékig kísérlet gyanánt — már ki is épült” (*Sajó* 1931, 51. o.). Sajó a vízi energia kihasználását, az erőművek építését a magántőke számára kívánja biztosítani, az állam csak a tudományos kutatás támogatásában, a felmérések eredményeinek megjelentetésében és az ellenőrzés tekintetében jelenne meg.

Az 1930-as évek elején, a Nemzeti Munkatervhez kapcsolódva ismét megfogalmazódott az ország vízienergiái potenciáljának kihasználási igénye. Az energetikai-energiapolitikai vitákban részt vevő mérnökök kivétel nélkül állást foglaltak amellett, hogy szükséges a vízienergia fokozott hasznosítása. *Zauner István* érvelése szerint az országban 40 ezer lóerőre tehető a gazdaságosan kiaknázható vízi energia (*Zauner* 1933).

A magyar földrajztudomány környezetfelfogása és értékrendje szempontjából is fontos ez a korszak. Az 1930-as évek nagy szellemtörténeti összefoglalásai sorába illeszkedően megszülető „Magyar földrajz” már kimondottan és tudatosan fogalmazta meg a „tájalakító munkálatok” jelentőségét, s pozitív tartalommal ruházta fel a tudatos tájálalakítást, melyben a nyerstáj műtájjá alakult át. *Prinz* szerint: „Az 1867—1914. évek közti félszázad magyarságának a táj csinosodásának emelésében végzett munkáját alig lehet máson jobban megmérni, mint a magyar vizeken. Ez a munka a magyarságot besorozza a legkiválóbb vízépítő nemzetek közé” (*Prinz—Teleki—Cholnoky* é. n. 139. o.).

A természeti erőforrások, s a természeti erőforrásokon belül a „fehér szén”, a víz energetikai hasznosítását történeti jelentőségű lépésnek tekintették. A

történeti Magyarország területét szemlélve Prinz megállapította, hogy a vízerő-művekre alapozott villamosenergia-termelés jelentős mértékben át fogja alakítani a teljes ipari termelés térbeli rendjét: „Ez a vízrajzi szféra a gazdaságban a vízierő. Magyarország iparosodásának és gazdasági egységének szerkezetétől függ, hogy ez a szféra is lényegesen átalakuljon munka által s mai természeti képe helyébe a nagy duzzasztógátak és vízlárolómedencék völgyeket félnapi járőföldre kitöltő tavai lépjenek” (Prinz—Teleki—Cholnoky i. m. 14. o.).

Az állam természetátalakító tevékenységének meghatározó jelentőségű, új időszak 1937-tel kezdődött. Az Országos Öntözésügyi Hivatal létrehozása, ill. a tiszai öntözéssel kapcsolatos törvényjavaslat elfogadásával (1937. évi XX. tc.) új munka kezdődött el. A Tiszán és a Körösökön a kutatók által javasolt és részben tervezett duzzasztóművek és vízerőművek elsősorban az öntözést, másodsorban a hajózást, s csak kiegészítő jelleggel szolgálták a vízi energia termelését (Trummer szerk. 1937.).

Ezekben a munkálatokban politikai tekintetben meghatározó szerepet játszott gróf Kállay Miklós, az Öntözésügyi Hivatal elnöke, szakmai tekintetben pedig Benedek Pál és Trummer Árpád. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a tervezési terület magyar mércével mérve óriási kiterjedésű volt, az öntözésre és átalakításra kijelölt terület az Alföld egészét tekintve arányaiban meghaladta a későbbi sztálini természetátalakítási tevékenység szovjetunióbeli arányait.)

A korszak magyar szakirodalmában egyértelműen pozitív módon ítélték meg a síkvidéki erőműveket és környezeti hatásukat. Úgy fogalmaztak, hogy a síkvidéki erőművek szűkebb és tágabb környezetükben átalakítják a természetet, újraélesztik azt.

A két világháború között az Alföld és a Tisza állt a magyar természetátalakítási és vízerőmű-építési politika középpontjában, a Duna folyamatosan jelen volt ugyan, de sokkal inkább vitatott volt az építkezések lehetősége.

A vízerőmű-politika a megnagyobbodott Magyarországon, 1938—1945

Nemcsak a magyar társadalom, hanem a vízügyi szakma is óriási örömmel fogadta a Felvidék déli, magyarok által lakott területeinek, majd a Kárpátalja, Észak-Erdély s a Délvidék visszatérését. A vízügyi területen szinte azonnal megkezdődött a helyzet felmérése, majd az új államterületen belüli hálózatok tervezésének a kérdése.

Az 1938-as határváltozással a Pozsony alatti Duna-szakasz mindkét partja magyar szuverenitás alá került. Megkezdődött a vízügyi helyzet újragondolása, s köztük ismét előtérbe került a visegrádi (Szentendrei-sziget feletti) erőmű kérdésköre. 1942-ben a kutatások ismét felgyorsultak, bizonyos előkészítő munkálatok is megkezdődtek, de anyagi okokból az erőmű megépítése ismét lekerült a napirendről.

Kárpátalja 1939-es visszatérésével szinte egy időben már megjelent az első víztározó- és vízerőmű-építési tervzet (Jankó—Brezovay 1939), amely minden elméleti lehetőséget ki kívánt aknázni. A vízerőművek Északkelet-Magyarország gazdasági fejlesztésének és újraintegrálásának eszközeként jelentek meg. A

kutatási és tervezési munkák finanszírozásában meghatározó szerepet játszott az Öntözésügyi Hivatal.

A vízi energia állami, térszervezési, gazdasági jelentőségének kiemelését jelentette a Vízierőügyi Hivatal létrehozása 1941-ben. A Hivatal és munkatársai jelentős erőket összpontosítottak az új államterület víziergia-potenciáljának felmérésére, a víztározók és erőművek tervezésére. A munkákban kiemelt szerepet kapott a Kárpátalja és Észak-Erdély.

Az alapkérdés úgy vetődött fel, hogy a megváltozott északkeleti országhatárok között kellene megépíteni a nagy tározó medencéket s erőműveket, s ezek segítségével lehetne szabályozni a Tisza vízháztartását (4. ábra). A hegyvidéki tározás és vízierőművek csak azáltal válhatnak gazdaságossá, hogy egyszerre több célt szolgálnak. Az energetikai hasznosítás önmagában nem lehet gazdaságos.

A tervek szerint 95–100 méter magas vasbeton völgyzáró gáttal 1 milliárd m³ vízmennyiség tárolására nyílt volna lehetőség, ezzel a visóvölgyi tározó a világ 15., Európának pedig a legnagyobb víztározói között lett volna. (A koncepció alapjait *Benedek József* rakta le, majd fia *Pál* és *Mosonyi Emil* vitte tovább.)

A haditermelés fokozása új energetikai igényeket támasztott. Az 1940-es évtől kezdve több kormányprogramban megfogalmazódott a vízierőművekre alapozott energiatermelés fokozásának igénye. Sem a gazdasági csúcsmínisztérium, sem pedig a kormány direkt módon nem határozta meg az erőművek helyét, hanem mozgásteret biztosított az energetikai és vízügyi szakma számára. A programokhoz kapcsolódva *Benedek Pál*, a Vízierőügyi Hivatal vezetője fogalmazta meg azt, hogy „...a vízierőkihasználás összekapcsolása más vízhasznosításokkal gazdasági szükségszerűség”, s a vízierő-kihasználást egybe kell kapcsolni az öntözés, a hajózás és az árvízvédelem követelményeivel (*Benedek* 1942/a 76. o.).

A világháború végén a geográfus *Prinz Gyula* felvetésében már ismét megjelent az újfajta együttműködés igénye az Alduna víziergiájának hasznosítására vonatkozóan: „Az Alduna Délkelet-Európának leghatalmasabb víziergia helye, ahol négy nemzet összefogása nagyszerű virágzást teremthetne” (*Prinz* 1944. 114. o.).

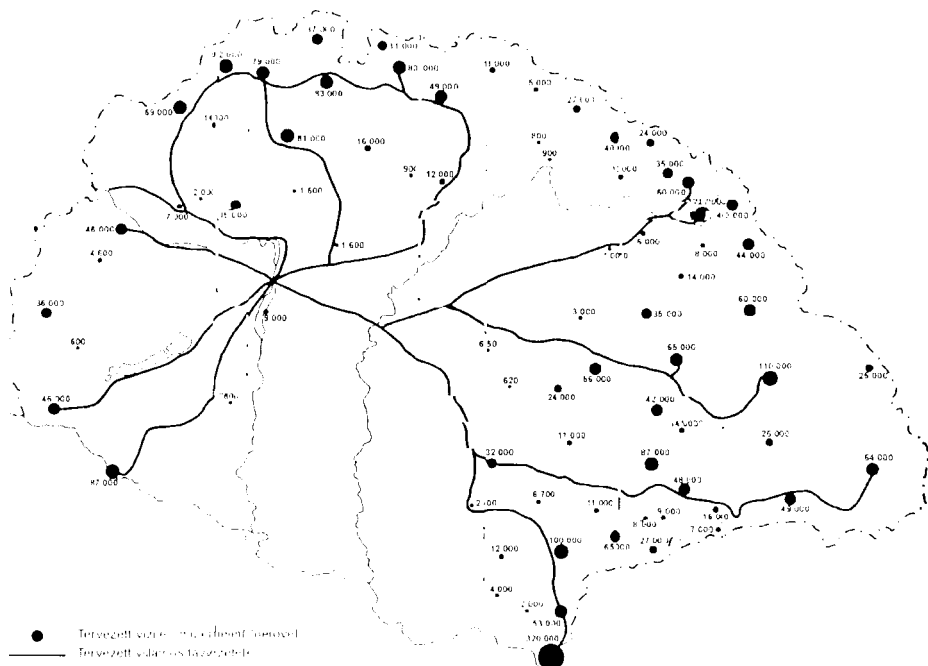
A rendkívül rövid időszak abból a szempontból fontos a számunkra, hogy a háborús fenyegetettség árnyékában, majd a világháború időszakában mind a kormány, mind pedig a tudomány erőfeszítéseket tett a visszakapott területek erőforrásainak hasznosítására, az új államterület integrálására.

Vízierőmű-politika 1945-től 1977-ig (kitekintés)

1945 után az újjáépítés állt a szakmai törekvések középpontjában, de a víziergergetikához kapcsolódva folytatódtak mind az elméleti, mind pedig a tervezési munkák (*Mosonyi* 1946/a, 1946/b, 1947, 1948/a, 1948/b). A hidrológusok munkássága a megváltozott feltételek és országhatárok között folytatódott, de szinte közvetlenül ment át a két világháború közötti tevékenységük az új tervekbe, koncepciókba.

A világháború után a magyar geográfia meghatározó egyéniségei a korábbi környezethasználati, földrajzi értékrendet vallották. *Bulla Béla* és *Mendöl Tibor* a Kárpát-medence földrajzát vizsgálva arra a következtetésre jutott 1947-ben,

4. ábra

A tiszai nagy öntözőrendszer és a tárolására alkalmas hegyvidéki tározók helyszínrajza, 1944.
(Szerk. Mosonyi Emil)

hogy: „A vízierő földrajzi eloszlásának képe, annyi más tényezővel együtt, szintén a Kárpát-medence földrajzi egységét domborítja ki”. A hegységperem gazdasága nem tud mit kezdeni ezzel az energiával. A Kárpát-medence vízierőkészleteinek kiaknázása után a medence még villamos energiát is exportálhatna (*Bulla—Mendöl* 1947, 71. o.). A magyar földrajztudomány számára a II. világháború után is elsődleges érték maradt a nyerstájból létrehozott kultúrtáj, ill. a humanizált műtáj.

Az ország elméleti vízierőkészletét — 50%-os tartósságú vízhozamok esetén — 7,2 milliárd kWóra becsülték az 1940-es évek végén. A vízienergia-potenciál 70%-a (5 milliárd kWó) a Dunára esett. A magyar—csehszlovák határszakasz potenciálját fele arányban vették figyelembe.

Vízienergia-hasznosítási szempontjából a Dunát két szakaszra, az országhatártól Szobig, ill. Szobtól Darázsra osztották. Már ekkor világos volt mindenkinek számára, hogy az államhatárt képező és a magyar szakasz más megközelítést igényel. A magyar szakaszon az első vízierőmű lehetőségét a Visegrád — Dömös — Zebegény szakaszon foglalmazták meg. A szentendrei Duna-ágban egy vagy két vízlépcső építését tudta Mosonyi Emil elképzelni. Budapesttől az országhatárig úgyszintén egy (Paks), esetleg két (Fajsz) dunai vízierőmű lehetőségét vetette fel.

A magyar—csehszlovák közös Duna-szakaszra 4 lehetséges változat fogalmazódott meg:

- 1) a Nagy-Duna medrében egy vagy két erőmű,
- 2) a csehszlovák oldalon létesítendő üzemvíz-csatornában többlépcsős megoldások, a Pozsony környéki nagy erőművel, a hajózható üzemvíz-csatorna a Csallóközt szelné át,
- 3) a magyar oldalon vezetett üzemvíz-csatorna, a mosoni Dunaág felhasználásával,
- 4) mindkét oldalon épített üzemvíz-csatorna, osztott hajózással.

A magyar kutatások során és tervkoncepciók keretében már 1948 előtt megfogalmazódott a magyar—csehszlovák közös Duna-szakasz minden lehetséges energetikai hasznosítási lehetősége.

Az 1949-es évtől felgyorsultak a Visegrád környéki erőmű előkészítő munkálatai (hordalékmérések, áramlástan vizsgálatok stb.) Az előkészületekre való tekintettel nemcsak a szovjet tapasztalatokat értékelték, hanem külön figyelmet fordítottak a Dunán felépült Kachlet vízerőmű hordalékkérdésének a kutatására. (Az első nagyobb dunai vízerőműben 20 év alatt 5 millió m³ iszap és 500 ezer m³ kavics halmozódott fel). 1951-ben a Vízerőmű Tervező Iroda felgyorsította a munkálatokat.

Az államszocializmus első éveiben a vízienergetikai politika a Duna és a Tisza vízerőmű-tervezési elképzeléseinek szakmai összegzését jelentette az 1951-es akadémiai vitaülés. A szovjet gyakorlat, a szomszédos államok (Csehszlovákia, Románia) erőműépítési politikájának és gyakorlatának megvilágítása fontos szerepet kapott.

A kiinduló alap az volt, hogy: „A Tisza és a Duna folyón létesítendő vízlépcsők hazánk természetátalakítási tervének legfontosabb részei”. (A dunai... 1952, 1. o.). A három tervezett tiszai erőművel (Tiszalök, Tiszabő, Szeged) 350 ezer hektár területet kívántak öntözni. A Dunával kapcsolatos legfontosabb meghatározás: „A dunai vízlépcsők elsősorban az energiatermelés érdekében létesülnek, de itt sem hanyagolhatók el a hajózás és az öntözés szempontjai” (uo. 1. o.). A dunai vízerőművek ezen belül, az ország számára jelentős szénmegtakarítást eredményeznek.

A kidolgozott koncepció szerint az erőművek egyszerre szolgálták volna a hajózást, az árvízvédelmet és a villamosenergia-termelést. 1951-ben a politikai vezetés — *Gerő Ernő* — úgy foglalt állást, hogy a Pozsony—Budapest Duna-szakasz erőműfejlesztése nem indokolt, hiszen a szénerőművek kisebb költséggel termelik meg a szükséges energiát.

Az MTA kezdeményezésére a Minisztertanács 1952-ben elrendelte az Országos Vizgazdálkodási Keretterv kidolgozását. Az OVK első változatát az MTA 1954-ben a közgyűléshez kapcsolódva megvitatta. Az OVK rendszereszerűen ütemezve határozta meg az egymást feltételező beavatkozások sorát.

A sokszor megálmodott és tervezett Duna—Tisza-csatorna új tartalmat kapott. Eddig az elképzelt csatorna az öntözés és a közlekedés igényeit volt hivatott szolgálni a különböző koncepciók szerint. *Jolánkai Gyula* a tervezett csatornát a „magyar Lenin-csatornának” tekintette, s állást foglalt a magasvezetésű, a csúcserőmű szerepét is betöltő tervek mellett (*Jolánkai* 1953).

A tiszalöki vízerőmű befejezése (1954 május) elsősorban öntözési célokat szolgált, az energiarendszerben kiegészítő jellegű szerepet kapott. (A tiszalöki

duzzasztómű megépítése a folyamatosságot képviselte a magyar vízepítéstervezés történetében.)

A Dunával kapcsolatos kutatások nem fejeződtek be, sőt újabb nemzetközi dimenziót kaptak 1956 után. A szovjet Hidroprojekt közreműködésével elkészültek a magyar–csehszlovák szakasz komplex hasznosításának a tervei, köztük a vízerőmű vázlatos tervei is. 1961-ben a KGST Villamosenergetikai Állandó Bizottsága ajánlatként állást foglalt az energetikai tervek megvalósítása mellett.

1961–1971 között egyfajta „vonakodó lelkesedésről” beszélhetünk a dunai erőművek kapcsán, folyamatosan felülvizsgálják a terveket, ill. koncepcionális módosítások történnek. 1973-ban az energetikai célú hasznosítás került az előtérbe, hiszen az energiaválság vált a meghatározó mozgó rugóvá. 1973-tól háromezres, titkos kormányhatározatok hagyták jóvá a beruházás előkészítésével kapcsolatos kérdéseket.

A Tiszán 1973-ban átadták a kiskörei víztározót és erőművet. A tárolómedence vízzel való feltöltése elhamarkodott volt, nem került sor az elárasztandó területről a faállomány teljes eltávolítására.

A magyar vízerőmű-építési tervek akkor valósultak meg, ill. a Dunán akkor fogalmazódtak újra, amikor már jelentkeztek mind a szovjet, mind pedig a másutt felépített síkvidéki erőművek környezeti problémái, s alapvetően módosult, majd megváltozott előbb a nemzetközi, később a magyar tudomány környezetfelfogása, környezethasznosítási értékrendje. E nélkül a lényegi változás nélkül nem érthetjük meg sem a későbbi tudományos, sem a környezeti-környezetvédelmi, sem pedig a politikai folyamatokat.

Az 1977. szeptember 16-án aláírt államközi szerződés lényegében lezárta a korábbi folyamatokat, s a Bős–Nagymarosi vízerőmű-rendszer kivitelezése megkezdődött, több vonatkozásban kényszerpályára került. A befejezés határidejeként 1990-et jelölte meg az államközi szerződés.

A beruházás politikai környezete az 1950-es évektől fogva meglehetősen összetett. Sokszor a pillanatnyi érdekek és elvárások sajátosan meghatározták a tervezés folyamatát, ill. az építési terveket. A beruházás tudományos környezete még összetettebb. Mind a vízgazdálkodási, mind pedig az energetikai szakterületről kezdetben alapvetően támogatást kapott, s a földrajztudomány egyes képviselői is sokszor állást foglaltak az erőműépítés mellett.

A nemzetközi és hazai környezeti gondolkodás fokozatosan megváltozott, a környezetvédelmi megközelítések kerültek előtérbe, ill. váltak részben politikai okokból meghatározóvá (Szabó 1985). A környezetfelfogáson belül előtérbe került a vízvédlem, mely átfogta mind a felszíni, mind pedig a felszín alatti vizeket.

A gazdaságosság a BNV tekintetében megjelent, de sohasem teljes körű környezethasznosítási megközelítésben. (A gazdaságosság mindenkor vitatott volt az 1920-as évektől kezdve. Sokszor megfogalmazódott az, hogy a gazdaságosságot széles körben, nem csak az energia előállítás tekintetében kell értelmezni, hanem közlekedési, árvízvédelmi, öntözési stb. összefüggéseivel és összetevőivel együtt.)

A magyar gazdaság fokozatosan kialakuló válsága, az energiaigények csökkenése a vízerőmű megépítését szükségletenné tette. A nagy kérdés 1978 után úgy vetődött fel, hogy az egyéb területeken jelentkező igények (hajózás, árvízvédelem stb.) elegendőek-e a beruházás folytatásához.

IRODALOM:

- A dunai és tiszai vízlépcsők létesítésének hidrológiai kérdései. Az 1951. június 19–20-án megtartott akadémiai hidrológiai konferencián elhangzott előadások és hozzászólások. Budapest, 1952. Akadémiai Kiadó.
- Bánki D. 1918: A Vaskapu-vízierőmű tervezete, I–II. Budapest.
- Bátty Zs.—Kogutowicz K. (szerk.) 1921: Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre. Budapest, Magyar Népírajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya.
- Benedek J. 1919: A soroksári Dunaág vízerőtelepeinek előzetes üzemterve. Budapest.
- Benedek J.—Kandó K.—Viczián E. 1920: Magyarország vízienergetikai potenciálja. Térkép. Budapest, Magy. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Országos Vízépítési Igazgatósága.
- Benedek P. 1942/a: Vízierőink tervszerű kihasználásának energiagazdasági vonatkozásai. In: *Feyér Gy. (szerk.) i. m.* 76–84. o.
- Benedek P. 1942/b: Hegyvidéki nagyobb vízierőink, különös tekintettel a tározásra. A Mérnöki Továbbképző Intézet Kiadványai, Budapest, I. kötet, 3. füzet.
- Bogdányfi Ö. 1914: A vízlerő I–II. Mérnöki kézikönyv. Budapest, Magyar Mérnök és Építész-Egylet.
- Bulla B.—Mendöl T. 1947: A Kárpát-medence földrajza. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- Cholnoky J. (szerk.) 1920–1921: A magyar békétárgyalások. I–IV. köt. Budapest, Magy. Kir. Külügy-minisztérium.
- Edvi Illés A.—Halász A. 1921: Magyarország gazdasági térképekben. Budapest, Pallas nyomda.
- Feyér Gy. é. n.: Energiagazdálkodás. In: *Közgazdasági enciklopédia*, Budapest, Athenaeum. 80–99. o.
- Feyér Gy. (szerk.) 1942: A magyar gazdasági élet műszaki teendői. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 75 éves fennállása évfordulóján tartott előadásai. Budapest, Centrum Kiadó.
- Fodor F. 1924: Magyarország gazdasági földrajza. Budapest, Franklin-Társulat.
- Halász A. 1928: New Central Europe in economical maps. Budapest, Gergely.
- Halmos L. 1952: Törpe vízerőtelepeink. — *Magyar Technika*, 7. évf. 5. sz. 242–246. o.
- Havas H. (szerk.) 1988: Bős—Nagymaros-dossier. Budapest, Codex Rt.
- Hock K. 1948: Vízierőink gazdaságossága. — *Vízügyi Közlemények*, XXX. évf. 2. sz. 188–200. o.
- Intze, O. 1910: A völgyzáró gátak történeti fejlődése, célja és építése. — *Vízügyi Közlemények*, XXVII. füzet, 21–80. o.
- Jankó—Brezovay M. 1939: Máramaros és Ugocsa vármegyékben építhető vízlerő telepek. — *Vízügyi Közlemények*, XXI. évf. 3–4. sz. 341–364. o.
- Jolánkai Gy. 1953: Duna—tiszaközi hajózható, öntöző és vízlerőtermelő főcsatorna. — *Vízügyi Közlemények*, II. 187–199. o.
- Kaffka P. 1933: Az országrendezés mérnöki megvilágításban. — *Magyar Szemle*, 188. köt. (71. sz.) 209–217. o.
- Kapolyi L. 1997: Bős—Nagymaros, 1977. — *História*, XIX. évf. 9–10. sz. 38–44. o.
- Kertai E. 1949: A Tisza-csatornázás hidrológiai előmunkálatai. — *Vízügyi Közlemények*, 1–2. sz. 9–29. o.
- Kertai E. 1953/a: Népi demokráciák vízerőhasznosítása. — *Magyar Technika*, 8. évf. 3. sz. 67–73. o.
- Kertai E. 1953/b: A vízerőhasznosítás jelentősége Magyarország energiaellátásában. — *Magyar Technika*, 8. évf. 10–11. sz. 622–627. o.
- Kovrig B. é. n. Vízlerők. *Közgazdasági enciklopédia*, IV. köt. Budapest, Athenaeum, 1465. o.
- Kuassay J. 1915: Kimutatás az engedélyezett és előkészített vízi munkálatokról. — *Vízügyi Közlemények*, V. évf. 6. füzet, 217–226. o.
- Kuassay J. 1917: Vízgazdasági politikánk. — *Vízügyi Közlemények*, VII. évf. 4–6. sz. 261–267. o.
- Kuassay J. 1932: Magyarország vízgazdasági politikája. — *Vízügyi Közlemények*, XIV. évf. január — június, 127–136. o.
- Lászlóffy W. 1948: Magyarország vízgazdálkodása. In: *Földrajzi Zsebkönyv*. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság, 60–71. o.
- Lampl H.—Mosonyi E. 1954: Vízépítési munkálataink fejlődése. — *Vízügyi Közlemények*, 4. sz. 373–404. o.
- Lencsés G. 1994: A BNV építésének társadalmi keretben értelmezett története. — *Valóság*, XXXVII. évf. 7. sz. 1–14. o.
- Magyar Z. 1941: A német országrendezés. — *Közigazgatástudomány*, 4. évf. 6. sz. 209–214. o.
- Markos Gy. 1952: A Szovjetunió természetátalakító tervei az ötödik ötéves terv távlatában. — *Magyar Technika*, 7. évf. 10–11. sz. 594–600. o.
- Márton L. 1953: Törpe vízerőhasznosításunk egyes kérdései. — *Magyar Technika*, 8. évf. 1. sz. 9–14. o.
- Moldova Gy. 1998: *Ég a Duna!* Budapest, Kertek 2000.
- Mosonyi E. 1943: A hegyvidéki víztározás jelentősége a Tiszavölgy öntözéses gazdálkodásában. Budapest, Stádium Sajtóvállalat Rt. Magy. Kir. Vízierőügyi Hivatal Közleményei, 1. sz.

- Mosonyi E. 1944: A visóvölgyi víztározó medence. Budapest, Stádium Sajtóvállalat Rt. A Magy. Kir. Vízérőügyi Hivatal Közleményei, 2. füzet.
- Mosonyi E. 1946/a: Az elméleti vízerőkészlet értelmezése és meghatározásának jelentősége az energiazagzáldkodás szempontjából. Klny. Magyar Technika, I. évf. 2. sz.
- Mosonyi E. 1946/b: Magyarország elméleti vízerőkészlete. Klny. Magyar Technika, I. évf. 5. sz.
- Mosonyi E. 1947: Vízérőművek létesítésének kérdése az országos villamosítás keretében. Hazai vízérőművek kiépítése. Klny. Magyar Technika, II. évf. 3. sz.
- Mosonyi E. 1948: Magyarország vízlerő. — Vízügyi Közlemények, XXX. évf. 2. sz. 160—187. o.
- Mosonyi E. 1949: Kisesésű vízérőművek. Budapest, Mérnöki Továbbképző Intézet Kiadása.
- Mosonyi E. 1951: Vízérőhasznosítás. Budapest, VKM I. sz. Jegyzetokszorosító Iroda Kiadása. Kézirat.
- Mosonyi E. 1952: Korszerű folyami vízérőművek. Budapest, Közoktatási Jegyzetellátó.
- Mosonyi E. 1955: Az országos vízgazdálkodás fejlesztésének lehetőségei. Budapest, Mérnöki Továbbképző Intézet. Kézirat.
- Pataki B. 1942: Vízutaink jelentősége a közlekedés szolgálatában. In: *Feyér Gy.* (szerk.) 1942. 64—75. o.
- Prinz Gy. 1944: Magyarország földrajza. Budapest, Renaissance Könyvkiadóvállalat.
- Prinz Gy.—Teleki P. — Chohnoky J. (é. n.) Magyar földrajz II. Budapest, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda.
- Radisics E. (szerk.) 1946: A Dunatáj I—III. Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből. Budapest, Gergely R. Rt.
- Rohringer S. 1923: Vízgazdasági politikánk. — Vízügyi Közlemények, IX. évf. 2. füzet, 3—9. o.
- Sajó E. 1908: Vízutak és vasutak hazánkban és a külföldön. A Magyar Hajózási Egyesület Kiadványai. Új sorozat, 2. sz. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- Sajó E. 1931: Emlékirat vizeink fokozottabb kihasználása és újabb vízügyi politikánk megállapítása tárgyában. — Vízügyi Közlemények, XIII. évf. január — június, 7—89. o.
- Sajó E.—Benedek J. 1911: A Soroksári Dunaág felső kamrazsilipjének pályatervei és kiviteli terve. — Vízügyi Közlemények, 3. füzet, 145—175. o.
- Szabó M. 1985: Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Budapest, Gondolat.
- Szabó M. (szerk.) 1989: Politikai ökológia. Budapest, Bölcsész Index Centrál Könyvek 2.
- Szilágyi Gy. 1942: A mezőgazdasági vízhasznosítás megoldásra váró kérdései. In: *Feyér Gy.* (szerk.) 1942. 45—63. o.
- Teleki P. 1917: A földrajzi gondolat története. Essay. A szerző kiadása.
- Teleki P. é. n. Vízlerők. In: *Közgazdasági enciklopédia*, IV. kötet. Budapest, Athenaeum, 1462—1465. o.
- Trummer Á. (szerk.) 1937: A Tiszántúl öntözése. Budapest, A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Kiadványai, 6. sz.
- Trummer Á. 1944: A Duna-Tisza csatorna ügyének mai állása. Budapest, Klny. a Technika 1944. évi 3. számából.
- Trummer Á. 1952: Az öntözés alapelvei. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- Trummer Á—Lászlóffy W. 1940: A kultúrmérnöki intézmény hat évtizede, 1879—1939. Budapest, M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium kiadása.
- Viczián E. 1913: Magyarország vízlerő. Budapest, Pallas Rt. Nyomdaja. A m. kir. földművelésügyi miniszter kiadványai, 11. sz. második kiadás.
- Viczián E. 1919: Egységes vízgazdálkodás és vízlerőhálózat Magyarország területi integritásának fenntartásával. Budapest, Országos Vízépítési Igazgatóság, Pallas Rt.
- Zauer I. 1933: Vízrendezés és vízhasznosítás. In: *Az országrendezés mérnöki megvilágításban*, a Nemzeti Munkaterv alapján. Budapest, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet és a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége, 35—41. o.

Egy arcél József Attila környezetéből

„...Talán egész életében nem volt Attilának olyan rendíthetetlen híve, mint Balogh Vilma. A kiváló újságíró ebben az időben egyik nagy kiadvállalatnak volt a lektora és fordítója. Úgy tudom, több Zola-regény ragyogó fordítása is tőle származik... kiváló írói tehetségét, páratlan intelligenciáját és műveltségét csodálatos cselekvőképesseggel tudta másnak, annak a szolgálatába állítani, akiben az igazi értéknek csak halvány szikráját is megcsillanni látta. Irodalmi délutánjain csupa fiatal, nagy reményekre jogosító tehetségeket mutatott be az évek során állandósult, igényes közönségének. Ő karolta fel annak idején a még egészen ifjonc Attilát is, akit valósággal kényeztetett, s mint a jövő nagy ígéretét ünnepeltetett akkoriban...” — olvasható hősönkről Bányai László pannenirikusza a József Attila emlékkönyv lapjain (1957).

Bánóczi Lászlóné Balogh Vilma (1873—1944?) neve, akit *Gulyás Pál* írói életrajzi bibliográfiája „felekezet nélküli” adattal illetett, az újabb szakmai lexikonokból rendre kimaradt. Gyanítható, hogy a hangyaszorgalmú bibliográfus miért találta így a budapesti bejelentőhivatal 1929-es lajstromaiban. Az író előző, *Kovács Adolf* banktisztviselővel kötött házasságából két fia született: *Kovács (Kovách) Ákos* (1896 — ?), aki közgazdasági szakember lett, de amikor a bécsi emigrációból 1921 őszén hazatért, azonnal bekapcsolódott a hazai irodalmi és művészeti életbe is. A húszas-harmincas évek fordulóján barátai segítségével Bank utcai lakásának nappalijában emlékezetes kiállításokat rendezett *Kassák Lajos*, *Gadányi Jenő*, *Dési Huber István*, *Mészáros László*, *Hincz Gyula*, *Vilt Tibor* és mások alkotásaiból. Kötődéseit és érdeklődése irányát a névsor egyaránt mutatja, a „Kovács Szalon” tárlatairól *Elek Artúr* (Újság), *Kernstok Károly* (Népszava), *Mihályfi Ernő* (Pesti Napló) elismeréssel ír, mások másfelé. A „galéria vezetőjének” cikkei olvashatók ugyanekkor a Világ, az Újság és még néhány progresszív napilap számaiban. 1932—33 októbertől között szerkesztette a *Springer József* kiadásában megjelent Álláspont című „irodalmi, művészeti, társadalompolitikai havi szemlét”, amelyben ő a közgazdasági témájú tanulmányokat írta, de inkább kiváló íróknak (*Kassák*, *Füst Milán*, *Nagy Lajos*, *Ignotus Pál*, *Hevesi András*, *Weöres Sándor* és mások) és politikai elemzőknek nyújt fórumot. A polgári értékek védelmében megjelenő folyóirat rövidke történetét a felelős szerkesztő kéziratot emlékezései alapján *Vigh Károly* foglalta össze, elmondva megszüntetésének „csendes módozatát” („Terjesztését megtiltom” — 1970).

A másik fiú, *Kovács György* (1900—1965) bécsi orvostanhallgatóként *József Attila* szállásadója és barátja lett, Pesten, majd fogorvosa. Kapcsolatuk históriáját maga írta meg, a József Attila emlékkönyv gazdag lapjain olvasható. 1927-ben települt haza és az orvosi gyakorlat mellett szívesen fordított (*Stefan Zweig, Eric Knight, Maxim Gorkij* regényei), közben *Juhász Vilmos*sal írtak több történeti esszéregényt (Hősök, tudósok, emberek — 1933. A fejedelem — 1935 stb.).

Abban az ugyancsak mozgalmas félszázadban, amelyben Balogh Vilma tevékenykedett, a hatalmas gazdagság rengetegében az apróbbnak tűnő cserjék nehezen láthatók. A Magyar Színművészeti Lexikonban (*Schöpflin Aladár* — 1929) neve még megtalálható, bár egykori színpadi szerepléseiről a közvetlen hírlapi beszámolók és a személyes emlékezők eléggé lesújtó véleményt öriznek. Elismeréssel szóltak viszont drámafordító munkásságáról, *Henry Becque* (A sajka), *Arthur Schnitzler* (A hagyaték) című színműveinek előadásáról a Thália Társaság színpadán. Utóbb *Hermann Bahr* Az érző lélek című vígjátékát magyarártja a Kamarajáték Társulat előadásában (1911), *Henrik Ibsen* Rosmersholmja pedig a Modern Könyvtár füzetsorozatában lesz fordításában olvasható (1911). És bár eléggé halvány tehetségű színésznőnek tartják a Thália Társaság történetének későbbi krónikásai, írói működésének értékeit számon tartják az emlékezők és annaleszek.

A „második szellemi reformnemzedék” formálódása hőskorában ismerkedik meg Balogh Vilma a Thália egyik alapítójával, egyben „elnök-igazgatójával”, *Bánóczy László*val (1884—1945), aki majd 1918 táján a második férje lesz.

A színház körüli tevékenységgel párhuzamban hősnőnk ez időben A Munka Szemléje, a Népszava, később a Világ tanulmány- és cikkírója. Az utóbbiban pl. *Julius Meier-Graefe* beszélgető partnere, *Hans von Marées* művészetéről tartott pesti előadásának okos ismertetője is (1913. január 12., 14.). Később a szintűgy Budapestre érkező *Abdul Beha* perzsa filozófust, tanai lényegét mutatja be ugyanitt (április 10.). A módfelett tevékeny asszonyt — mint nem kevés agilis hölgytársát akkor ugyanígy — érzékenyen megérinti a századelő mozgalmas feminizmusának fuvallata (Független Szemle — 1923. 1. sz.), mindinkább önállósul (fordít, előad, szerepel és lektorkodik), neve vagy szignói az egyidejű lapokban sokhelyütt olvashatók. A Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachjai (pl. 1911), a Magyar Könyvkereskedők Évkönyvei (pl. 1912), utóbb a Magyar Könyvészet kötetei (pl. 1921—23) eligazítják az alaposabban érdeklődőket munkásságának részletei felől. Legfőként talán mégis a József Attila napjait kutató és felmutató irodalomtörténészek könyvei és tanulmányai. *Szabolcsi Miklós, M. Pásztor József* és mások után a legnagyobb körültekintéssel *Lengyel András*, aki önálló kutatásának eredményeként kitűnő tanulmányban foglalta össze Balogh Vilma és József Attila találkozásainak és kapcsolatának eseménytörténetét (Somogy — 1982. 2. sz., ill. Útkeresések — 1990).

Az emlékezők többsége a sok árnyékkal „súlyozott” húszas esztendő elejéről szól, *Czakó Ambró* Független Szemléje, majd a Kékmadár váltására, 1923 kora őszére az új főszerkesztő, *Hajdu Henrik* 1968-ban így emlékezett: „...Amikor Szini elment, a lap anyagilag csődbe jutott. Ekkor egy nagyon gazdag, külföldön élő, Sasvári Ármin nevű bankár vette meg a lapot. Sasvári régi szociáldemokrata volt, szerelmes a kitűnő újságírónőbe, Balogh Vilmába. Egy alkalommal hazautazott valami üzleti megbeszélésre, beajánlották neki Hajdu Henriket azzal, hogy

irodalmi érdemei is vannak, s olyan kommunista, aki legálisan a szociáldemokrata pártban működik. Ekkor Sasvári felkérte a folyóirat szerkesztésére. Ő szívesen vállalta, a helyettes szerkesztő pedig Balogh Vilma lett, főmunkatárs Hevesy Iván. Később meghívták főmunkatársnak Barta Lajost, Déry Tibort és másokat...”

Ekkor jelent meg itt József Attila Lázadó Krisztusa, ismert a törvényszéki folytatás. Mellette *Lesznai Anna* és *Déry Tibor* egy-egy verscsokra olvasható, *Kodolányi János* regényrészlete a Szép Zsuzskából, *Hevesy Iván* tanulmánya a képarchitekturáról és néhány filmlevele, *Elek Artúr* itáliai naplójegyzetei. A lapszámok végén *Füst Milán*, *Lehel Ferenc*, *Komlós Aladár* bírálatai, előbb és közben mások írásai — akár a névsorokban rejlő „választás” sem lehet érdektelen.

Balogh Vilma fordításaiból, Balzac leveleiből ad közre szép részleteket, emellett színházi bemutatókról (*Schiller Jeanne d'Arc*-ja a Nemzeti Színházban — *Frank Wedekind*: Tavaszi ébredése — *Vajda Ernő* színműve, A trónörökös) és *Kathe Dorsch* német színésznőről ír. A Balzac-levelek gyűjteménye meg is jelent utóbb az emlékezetes Documenta Humana sorozat ötödik köteteként.

Színészportré-sorozatát majd a Magyar Írásban folytatja, itt *Maria Orskát* (1924) és *Paul Wegenert* (1925) mutatja be. Kritikai munkásságának pedig a Szocializmus és a Népszava ad fórumot. Itt *Lengyel Menyhért*, *Bíró Lajos*, *Molnár Ferenc* és mások színházi bemutatóiról közöl bírálatokat, *Babits Mihály*, *Kassák Lajos*, *Szilágyi Géza*, *Várnai Zseni*, *Móricz Zsigmond* és a náluk fiatalabbak ez időben megjelent köteteit ismerteti. Simon Jolán modern előadástíjról különös lelkesedéssel ír (Népszava — 1924. február 12.).

Fordító munkássága *Rémy de Gourmont*, az idősebb *Alexandre Dumas* (Egy orvos emlékirata), *Emile Zola* (Állat az emberben, Családi tűzhely, Az élet öröme) és mások magyarázatával gazdagodik.

Szabolcsi Miklós értékelésében Balogh Vilma „...nem szépségével, hanem szervezőkészségével és intelligenciájával vonzott maga köré csoportot fiatal írókból, művészekből...” *Németh Andor* hirei szerint „...a Kékmadárért eladta biedermeier bútorait...”

Az ekkor még útját kereső *Kodolányi János* a Kékmadáról és evvel Balogh Vilmáról előttem ismeretlen okból és szinte érthetetlenül mélységes ellenszenvvel ír. A segédszerkesztő Kodolányi emlékeiben egy „...bukott bankigazgató elvált felesége, afféle 'mozgalmi nő' volt akkoriban...”

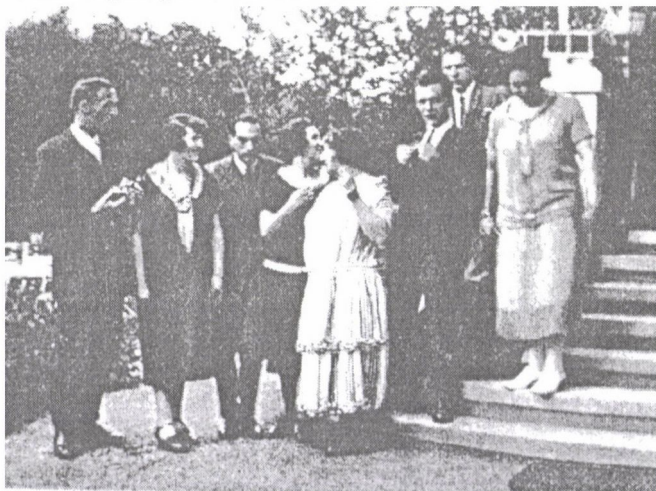
Edmond Demaitre (korábban *Demeter Ödön* — 1906—1991), a nemzetközi híró „utazó újságíró” (interjúi és élménygazdag beszámolóit majd Az Újság, a Literatura és a Pesti Napló számaiban olvashatók), önéletrajzában színes világot rajzol gyermekkoráról, majd ifjúságának még budapesti esztendeiről (1922—27). „...olyan fiatal írók és költők társaságába tartoztam — írja —, akik a Central kávéházban szoktak találkozni, vasárnap délutánonként pedig egy rövid életű folyóirat szerkesztője, az idősödő és szocialista Balogh Vilma irodalmi szalonjában. A szalon a szó legszorosabb értelmében 'irodalmi' volt, hiszen a vendéglátó semmivel sem kínálta meg vendégeit, de ugyancsak éberén örködött, hogy az éppen terítéken lévő fennkölt témát, amiről szó esett, valamely felszínes fecsegés ne zavarja meg. A rendszerint közel két órán keresztül folytatott értekezések végén a vendéglátó hölgy felkérte egy-egy vendégét, hogy olvasson fel verseiből vagy más írásaiból. Egy ilyen alkalommal hallottam először József

Attila előadásában saját verseit..." (*Eyewitness — a Journalist Covers the 20th Century — New York, 1981*).

A friss barátok több ízben fordulnak meg a „sasorrú” Balogh Vilma szalonjában, majd térnek be többen egy közeli sörözőbe, folytatni az utcán elkezdett társalgás menetét. A társaságból a „költőtárs” Szántó Rudolf, *Ráskay László*, *Bálint György* jelenlétére emlékezik, a középpont József Attila természetesen. „...valamiféle titokzatos tisztaság sugárzott személyiségéből, magával ragadta azokat is, akik egyik-másik hevesebb kitörése vagy a megszokást semmibe vevő modora miatt megbotránkoztak előbb..., koránál fiatalabbnak tűnt, csintalan fizimiskája külön is vonzóvá tette...”

A József Attilával való egykori találkozásokra *Komlós Aladár* hasonló hévvel, bár a Kodolányitól eltérő tanulságokkal emlékezik: „...első hívei is, mint annyi nagy szellemé, rajongó nők voltak. 1925 nyarán, mikor hazajöttem az emigrációból, két írónőtől hallottam a nevét. Azért emlékszem erre, mert mindkettő már ekkor esküdött Attilára, mint az új költőgeneráció legtehetségesebb tagjára, a jövő Petőfijére. E két első nő-híve: Bánóczi Lászlóné Balogh Vilma, idős szociáldemokrata hírlapíró és Szenes Piroska, tehetséges fiatal novellista volt... Balogh Vilma lelkesedett érte, és jó viszonyban volt a szociáldemokrata párt és a Népszava vezetőivel...”

Demeter Ödönnek, *Komlós Aladárnak* és József Attila monográfusainak jó okkal hihetünk. Vendéglátójuk és híradójuk gyaníthatóan a Kékmadár rövidke idejében érhetett pályája legfelhőtlenebb delelőjére, tölthette be élete első tevékeny félévadát, bár ebből hat évet lecsalt a Gulyás Pál által idézett bejelentőlap. A húszas években férje szociáldemokrata városatya, pártjának képviselője a főváros művelődéspolitikai bizottságában. Egyben a Vígsház rendezője (1920), majd a Magyar Színház főrendezője (1924–25) volt, és amíg e néven működött, a *Bárczy István* kezdeményéből az anyák és csecsemők védelmére alakult Országos Stefánia Szövetség igazgatója (1915–1922), amelynek egyik székháza a Thököly és a Stefánia utak kereszteződésében álló villa volt. Ennek park felőli lépcsőjénél készült az ismert csoportkép, amelyen Balogh

Csoportkép 1923 körül

Vilma József Attila és mások társaságában látható, 1923 kora őszeről talán. Középpött a vendéglátó és *Szenes Piroska* módfelett elegánsan, hösnőmről mást az itt készült felvételen kívül nem ismerek, bár a Budapesti Újságírók Egyesületének 1911-es Almanachjában arcképét közlik forrásaim szerint.

„...Bánócziné Balogh Vilma mutatta be nekem József Attilát — emlékezett *Demény Pál* —, nem sokkal azután, hogy visszatértem a zalaegerszegi internálótáborból... Jó tollú újságíró volt, a Kékmadár folyóiratot szerkesztette, színtársulatot szervezett, s ott szavaltatta Kassák feleségét, Simon Jolánt. Őcsém halála után, 1924 szeptemberében (a Népszavában Balogh Vilma búcsúztatta Imrét) hármasan jöttek... lakásomra. Meglepetten hallgattam a tizenkilenc éves ifjú okos beszédét...” (Tekintet — 1988. 3. sz.). Arról persze aligha tudhatott Demény, amire egy náluk évtizedekkel ifjabb kortársuk emlékezik, hogy *Forgács Rózsi* Kamaraszínházában — fordításában előadták itt Ibsen Rosmersholmját is — *Simon Jolán Farnos Ilona*, *Kürthy Teréz* társaságában és mások mellett a műsorok összeállítója, Balogh Vilma is szavalt.

Módfelett gyorsan megszűnt a megüjult Kékmadár, emlékké lett a Bánóczival bérelt villa is. A harmincas évek elején felszámolódott a Genius Kiadó. Sűrűsödtek a Nyugat-matinék, és *Ritoók Emma* Budán minden korábbinál előkelőbb, igazi szalon nyitott. Az évtized végére erősen megváltozott a „korszellem”, ebben az „irodalmi miliő”. A magányosodó „kékharisnya” mind újabb panziókba költözött, a leghosszabb időre a Dohány utcai Continental-szállóban találta helyét. A korábbi matinék mintájára itt megváltozott közönséggel és mind törekenyebb sikerrel újította fel az évtized előtti gyakorlatot: a „Balogh-szalon” irodalmi és zenei délutánjait, estjeit. Talány, hogy minderre pénzt milyen forrásokból teremtetett elő. És míg az egykori műsorok színhelye a Zeneakadémia nagyterme volt, ahol *Basilides Mária* Bartók- és Kodály-dalokat énekelt, *Darvas Lili* Ady-, *Simon Jolán* Kassák-verseket adott elő, a Continental előtere (mások szerint alagsora) aligha volt ennyire gazdag és reprezentatív. És bár az ismert jóbarátok (*Kassák*, *Simon Jolán*, *József Attila* és mások) folyamatosan előadóként, akár vendégként, rendre megjelentek az Írók és művészek előadóestjein, amelyeknek egy-egy alkalommal még *Babits Mihály*, *Schöpfung Aladár*, *Karinthy Frigyes*, *Tersánszky Józsi Jenő*, *Szabó Lőrinc*, *Illyés Gyula*, *Vas István* és mások szereplése és jelenléte külön rangot adott, ezek az összejövetelek mégsem érték el a Vajda János Társaság, a Hétfői Társaság, a La Fontaine Társaság délutánjait, akár a Nyugat-matinék és mások hasonló alkalmainak hírét és előkelő színvonalát. De mindenképpen frissebb szellők fújdogáltak itt, mint a Kisfaludy vagy a Petőfi Társaság avittan pózoló, díszmagyarosan unalmas estjein, rendezvényein.

„...Hát a gyülekezet egy nem éppen elsörendű, nem is harmadrangú szálodának alagsorában kevereg... — számol be egy délutánról *Tersánszky Józsi Jenő* —, az akkori rendszernek kíváncsi elemek, haladó művészeti és társadalmi mozgalmak hívei tengtek túl. ...A társaság lelke, szervezője Bánócziné Balogh Vilma. Jellemző, hogy a hangját elvesztette. Csak berregni és suttogni tud, tehát ő maga nem szerepképes...” *Tersánszky* emlékeiben egy pösze írói irdatlan hosszú felolvasása alapozza meg a közönség hangulatát („porosz szén”-t olvas „poros szén” helyett), amelyet alig fordít ünnepélyesre *Kassák* és *Simon Jolán* közös jelenete. Őutánuk József Attila szaval, és „...a terem, az előbb unatkozó, feszengő, utálkozó terem, dermedt kíváncsisággal ül, és a következő

vigasság helyett ezt a kopott, vézna fiatalembert hallgatja, amíg ő akarja..." — zárul a színes és múltidéző novella.

Elgondolkodtató, hogy az estek műsorát felidézők a József Attila emlékvéblőben a költő előadásában milyen sok vers elhangzását emlegetik. Gyanitom („...minden vasárnap kereshetnél valamit...” — olvasható Balogh Vilma egy fennmaradt levelében 1934. február 1-jéről), hogy a költő aligha csupán 1—2 alkalommal lehetett jelen, az ismételt szereplés öröme és megélhetési forrása lett.

„...A szálló kellemesen homályos világítású, kávébarna halljának egyik bu-doárszerű szegletében működött, e nemből talán az utolsó pesti irodalmi szalon. Nemtője... kitűnő érzékkel gyűjtötte hetenként maga köré a kor néhány költőjét...” — idézi fel emlékeit önéletrajzában *Benamy Sándor*, egy másik Continental-lakó. *Kis Ferenc*, József Attila költőtársa és jóbarátja lelkesültebben emlékezik: „...egyszer... elmentem Balogh Vilma egy irodalmi estjére, a Continental szálloda alagsorába. Itt láttam viszont József Attilát: egy versét szavalta, a Tiszta szívvel. A polgári közönség addig mérsékelt érdeklődéssel hallgatta a szavalókat, de ő, a maga egyszerű versmondásával, lekötötte és elvarázsolt a hallgatóságát. Igézet volt, dermedten hallgattuk...”

Szívesen osztozok Lengyel András véleményét arról, amikor „Balogh Vilma legnagyobb fegyvertényének” állítja a PTOE híres Babits-estjét (1936. február 9.). Ez alkalommal az ünnepelt is megjelent, és József Attila Illyés Gyula és mások társaságában olvasott fel Babits-verseket, engesztelésül talán. Bár aligha kisebb értékű lehet a Kosztolányi-est (március 15.), a nagybeteg költő számára rendezett tiszteletadás. Sajnos eléggé kurta jelzésekkel szolgálnak ezekről a hírlapi krónikák.

Balogh Vilma további éveiről és tevékenységéről a korabeli sajtóban ennyit sem olvashatunk. Reménykedem: talán nyugalomban élt, büszkén tekintve fiaira. Ha olvashatná az emlékezőket, derülne a színhelyek („alagsor, kávébarna hall”) és a napszakok („délután, est”) színes változatain, a jellemzéseken különösen.

De ott az utolsó, az ellenőrizhetetlenül kőszá záradék: a deszkafallal övezett gettó pokla éppen a Continental körül. A tragikus rendezettségű finálé sorsa, talán hetvenévesen.

A nagylelkű, tevékeny és remek műveltségű Hölgy egykori jelenléte, alkotó és áldozatos munkássága egy sóhajnyi főhajtást mindenképpen megérdemel. Csendes emlékezést „cselekvő szolgálatára”, és nemcsak József Attila körül.

Eltűnt akadémikusok nyomában: Zolnai Béla és *A magyar stílus*¹

Különös játéka a sorsnak: Eckhardt Sándor és Zolnai Béla egyazon évben láttak napvilágot, 1890-ben, és egyazon évben távoztak az élők sorából: 1969-ben. Mindketten a régi Magyarországhoz is kötődtek. Eckhardt Sándor Aradon született. A szamosújvári családból származó Zolnai Béla Székesfehérvárott született, de iskoláit Kolozsvárt a piaristáknál fejezte be. Mindketten a nagy elitképzőben diákoskodtak: az Eötvös kollégiumban, és természetesen külföldön is tanulhattak, és aztán harmincas éveikben egyetemi tanárok lettek. Eckhardt Sándor a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem, Zolnai Béla a szegedi, majd a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen a francia filológiai tan-szék, illetve intézet munkáját irányította.

Mindketten polihistorok voltak. Eckhardt Sándor nemcsak francia irodal-mat tanított, és nemcsak a francia—magyar kapcsolatokat kutatta, hanem a Balassi-filológia egyik jelese is volt. Nagy szerepet játszott a reformkonzervatív értelmiségi tábor folyóiratának, a *Magyar Szemlének* a szerkesztésében. Kez-deményezője volt a közép-európai irodalmi összehasonlító kutatásoknak, ami egyben a szomszéd népek felé forduló szemléletváltást is jelentett az egyoldalú magyar kultúrfölényt hirdető szemlélet ellenében, amelyet Szekfű Gyula kép-viselt, akit tudománya és művészete miatt egyaránt tisztelt. Megalapítója volt az egyetemi Magyarságtudományi Intézetnek, amely az osztályok fölötti kereszt-ény-nemzeti szolidaritás eszményét képviselte a tudományban. Hogy aztán a Kereszténydemokrata Párt aktív tagja legyen a II. világháború után újjáépülő országban.

Zolnai Béla bonyolultabb személyiség, több volt benne a művészlélek. Gya-korló újságíró volt, önéletrajzi regényén is fáradozott. „Magyarcélú filológiá”-ja — hogy az ő kifejezésével éljünk — nem egyszerűen kapcsolattörténet, hanem a francia és a magyar kultúra egymásba való integráltságának vizsgálata. Ennek Eckhardt a klasszikusa. Zolnai Béla máig a magyar stilisztika és nyelvész-tétika legkiemelkedőbb művelője. Folyóirata is volt: a *Széphalom*, amelyben Teleki Páltól Radnóti Miklósig közöltek, és még József Attila is tette volna, ha a Horger-botrány elmarad. Egyetemi tisztségviselőként is szolgált, a kor felekezeti klikk-szellemisége és a tudomány védelmében lépett fel, még párbajba is ke-veredve emiatt. Nem volt úgy vallásos, mint Eckhardt, kifejezetten ellene szegült

annak, hogy a keresztet a tantermekbe kitegyék, de a vallásos mentalitás egyik legavatottabb kutatója lett. Ő írta meg a „harmadik Rákóczi”-t: a vallásos író. Ő tárta fel a magyar biedermeiert.

Mindketten a magyar biedermeier világba születtek. Nagy történelmi élményük a Habsburg Birodalom és vele a történelmi Magyarország összeomlása: a forradalom, kommün, a káosz, az ellenforradalom és a konszolidáció...

Mindketten azon tudósok közé tartoztak, akik ha simulékonyak, hamar bekerülnek az Akadémiára. Zolnai Béla 1940-ben lett akadémikus. Eckhardtot többször kellett felterjeszteni, talán őt a legtöbbször a befutottak közül. Viszont 1949-ben egyszerre tették ki őket, Eckhardtot mint reakcióst, Zolnait kevésbé reakciónak minősítették, elsősorban tudatlannak...² Így amolyan félszáműzöttek lettek: tisztelet, megbecsülés övezte őket a jó érzésű kollégák részéről, de felső nyomás, hivatalos lekezelés nehezedett rájuk. Ugyanakkor a tilalom korszak lejárta után, már — a lehetőségekhez mérten — szabadon publikálhattak, természetesen a „megfelelő” mennyiségben. Eckhardt Sándor, mivel nem került el Pestről és megmaradhatott tanszékvezetőnek, jobban munkájának szentelhette magát, és míg ő szótárt szerkeszthetett, Zolnai abban csak „négerelhetett”, miközben magyar Larousse-ának terve dugába dőlt. Halála után kapta meg a méltó elismerést.³

Zolnai Béla szellemi függetlenségét mi sem jelzi jobban, mint éppen a magyar stílus sajátosságainak vallomások elemzése a *Mi a magyar?* című gyűjteményes munkában. Már amikor megkapta a felkérést, úgy vélte: „Ez lesz betetőzése nyelvesztétikai dolgozataimnak”.⁴

Zolnai Béla „A magyar stílus”-ban nyelvünket valamiféle hatalmas organizmusként, kollektív lényként jelenítette meg. 1957-ben — mint még látni fogjuk — ezen tanulmányát újra kiadta. A *Századokban* részletesen bemutattuk a kényszerű és önkéntes változásokat, amelyekre most csak néhány példát idézünk fel. 1939-i szövegének 1957-i módosításait kapcsos zárójelbe tettük, mert a szerző maga is használt szögletes zárójelet. Kapcsos zárójelbe kerültek tehát a régi szöveg módosított és elhagyott részei. És mivel a szerzőnek volt egy különlenyomata, amelybe valamikor 1957 után beleírt, szövegrészeket aláhúzott és itt-ott jelölt, mit hagytak ki, az oldalhúzással vagy aláhúzással jelölt részeket aláhúzzuk, lapszéli megjegyzéseit vastaggal szedtük.⁵

„A magyar nyelv népszámlálási állapota — írja Zolnai Béla — ugyanazt a képet tükrözi, mint amit a nép struktúra elemzéséből nyerünk: minden népcsoport, amely a magyarsággal érintkezett és amely felszívódott a magyarságba, nyomot hagyott szavaival a magyar szókincsben. A magyarság számára a magyarnyelvűség tudata előtt, az egész magyar történelem folyamán egy nagyobb életkeret lebegett, mint amit be lehet mérni az anyanyelv szűkebb határai közé. A Kárpátok medencéjében hazáját (uralmát és nyelvi felsőbbiségét) megalapító magyarságtól távol állott a gondolat, hogy törökökkel himzett ugor nyelvet az itt talált földrajzi világra rákényszerítse. A honfoglalás utáni századokban valóban Szent István szavai szerinti {szent-istváni} kép tárult elénk: a magyar nyelv széttárja kapuit, fonetizmusát idegenszerű hangzatokkal, új szótag-kombinációkkal gazdagítja, mindenfajta jövevényt — szlávot, németet, latint, még egy-egy franciát és olaszt is — befogad és magyarrá alakít {nemesít}, úgyhogy az újkor elején, mikor végre a vulgáris nyelvek irodalmi életre ébredhetnek, a magyar nyelv már nem a steppék melódiáit {az orosz síkságok primitív melódiáit}

hordozza, hanem a Duna–Tisza-táj és a Kárpát-medence gazdag (gazdagabb) kultúráján és a nyugati államiság életharcában technikailag, eszközökben megizmosodva egy bonyolultabb (komplikáltabb) — «Az alap változásai befolyásolják a nyelvet» — Zolnai Béla ceruzás lapszéli megjegyzése — élet valóságaira (realitásaira) készült fel [fö]. A szláv szavak beözlölése arra vall, hogy a magyar artikuláció semmi nehézséget nem érzett az új hangkombinációkkal szemben, illetőleg, hogy könnyen át tudta alakítani ezeket a baráti néprétegből jött főnémákat az ugor-török szókincs analógiájára. A latinul szólás pedig második anyanyelve, első kultúrnyelve lett a magyar tanultaknak (elitnek). Az újkor elején az ugor magyar nyelv — török, szláv és latin elemekkel megerősödve — készen áll arra, hogy a szóbeliség állapotából irodalmi nyelvvé emelkedjék és az alkalmi használat, a gyakorlati közszükséglet kielégítése mellett szélesebb körben megszervezett politikai, vallási, világnézeti célokat szolgálva, közüggvé legyen.

A magyar nyelvben is megismétlődik a magyar csoda: A magyar nyelv szét-hullani látszik egy {szentistváni} sokféleségbe és mégis szilárdan összetartja valami belső atomerő, valami ezeréves gravitáció, örök univerzum-alkotó törvény. Az ősi finnugor szókészlet, az alapszavak számát illetőleg körülbelül felét alkotja a magyar szóanyagnak, ami azt jelenti, hogy származékaival és a jövevényszavak magyarképzős hajtásával együtt diadalmas és fölényes többséget teszi a tényleges szóhasználat anyagának."

A magyar stílustörekvéseket „hármass jellemvonás” teszi jellegzetessé: „az érzelmesség, az egyéni szabadság és a népiesség”. Az érzelmesség a szubjektív hangban jut kifejezésre. A latin kódexet másoló szerzetes, amikor magyar szavakat is be-betold az idegen szövegbe — például: hullasatok — a betoldás következik: — keserűséges könnyeket — új kifejezésekre törekszik. „Mint hogy nem adhat mást, mint mi lényege: a hideg, merev tömörségbe öntött racionális-oskolás latin nyelv ellágyuló, szétfolyó, gyermeki lírára olvad föl a magyar kódexíró meleg lelkében. {A nyelv mindig stílus és tükre a kornak — Zolnai Béla lapszéli ceruzás megjegyzése.} Ebben az érzelmességben törnek fel „nyelvünk irracionális energiái”. Kicsit mintha tartana ezektől Zolnai Béla, mert eszménye a biedermeier és a túlságosan realista magyar stílus keveredése. „Az a stílus, amely középutat foglal el a triviális szélsőségek és a biedermeier finomkodás között: ebben a stílusban önmagára ismerhet minden kor magyarja. Ez a romantikusnak mondható stílusművelet, amely irodalmunkat nem a francia klasszikus tragédia hideg, okoskodó nyelvművészetéhez, hanem Shakespeare elementáris kitöréseire, Schiller nyugtalan dikciójához, érzelmi erőpróbáihoz kapcsolja. Nálunk ez a germán nyelvalkat tudott magyar rokonhangzókra találni, nem Corneille intellektuális páthosza.” Zolnai Béla erénye, hogy politikai szempontoknak nem enged, és nem tör palcát a német kultúra fölött.

Zolnai Béla saját kora elé is tükröt tart, valamiféle neobiedermeierként láttatja azt, amely a triviális felszín alatt is talál valami mély érzelmet: „A legkedveltebb, legáltalánosabb magyar lírai műfaj a népdal, illetőleg a népdalnak hitt műdal, amelynek modern, érzélgős változatai teljesen hatalmukba kerítették a magyar életet. Érzelmi fölfrissülésre zenés-kávéházba járunk. Borozás és népdal: elválaszthatatlan társak. A németek katonazenénél, Wagner-melódiára söröznek: a szöveg nem játszik szerepet a tömeghangulat kialakításában. Nálunk azonban fő a szöveg, a muzsika csak kísérő, cífrázat rajta.

(És mégis, itt is, közelebb állunk a német lélekhez, mint a franciához.)" „Nálunk minden évad (szezon) új »magyar« nótát hoz, és mindenkinek megvan a maga »nótája«. A népdalszöveg hozzátartozik érzelmi életünkhöz. Aki sok népdalszöveget tud, könnyen népszerű lesz a társaságban. A cigányzenéhez vagy kabarézongorához alkalmazkodó magyar dal-stílusnak fótulajdonságai: néhány érzelmes szóra korlátozott szókészlet; a természeti képek kultusza; ellágyulás és primitív eszközökkel mély élettartalom érzetése."

Nemcsak Petőfi és Goethe néhány sorának összevetésével próbálta ezt éreztetni Zolnai Béla, hanem népdalrészlettel is, amelynek értékelését megint csak rövidítették. „A magyar stílusról való közfelfogás bátorítani látszik az érzelmesség kifejezéseit. Kikiáltjuk őket a világba. [Talán a magyar nép őszinteségéből is folyik ez a fölfogás, amely szerint a nyelv nem arra való, hogy elrejtse az érzelmeket, hanem arra, hogy kikiáltssuk őket a világba"].)

„A magyar stílus” dicsérete önkritikával társult a nyelvi homály megítélésében is. Mert: „a magyar világosság csak eszmény, amit beszédünkkel nem szoktunk megvalósítani”. Ez azonban erények forrása is. „Az úgynevezett zeneiség is hozzájárul költői nyelvünkben a pusztán logikus-értelmi elemek hátterbe szorulásához. Ezt a zeneiséget, ezt a kifejező homályt végigkísérhetjük Balassitól kezdve Berzsenyin, Vörösmartyn, Aranyon keresztül Ady Endréig és napjainkig [Mécse Lászlóig].” Ezzel szemben: „A francia stílusideál lényegében a purizmus. Távol tartani a nyelvtől minden elemet, ami a hagyományos harmóniát zavarná.” Viszont: „Nálunk nemzeti norma a nyelvfélesztés. A mai nyelvszegényítő, a meglevő nyelvényanyagot variáló neopurizmus, amit főleg asszimilált, de gyöngye nyelvérzékű [német] honfitársaink [és érdemekre pályázó, de magyarul rosszul tudó zsidók] propagálnak, — múltó jelenség; a nyelvújítás tudott nagy találékonysággal alkotni, sőt semmiből is teremteni..."

Az egész tanulmányban ez az egyetlen izléstelen észrevétel, amelyet okkal húztak ki az 1957-i kiadásból, szerző és szerkesztő egyaránt. De hogy akkor mennyire csak nyelvbottlás ennek a korabeli közhelynek a felelőse, mi sem mutatja jobban, mint az, ahogy ezt az általánosítást másnál elutasította. Egyik könyve lapszélére ugyanis a következő észrevételeket ejtette el: „Érzelmlein uralkodik, mert nem való a külvilág elé az, ami lelke mélyén zajlik.” „Hát a francia?” „Összefügg ezzel hallgatagsága, szűkszavúsága. Ha valakinél ellenkező jelenségekre bukkanunk, ott nyugodtan feltételezhetjük, hogy még nem teljesen asszimilált magyarral állunk szemben.” Zolnai megjegyzése: „hülye”⁶. Mit gondolhatott Zolnai Béla, amikor újraolvasta „A magyar stílus”-t, és az inkriminált passzust oldalhúzással látta el?

De mindenekelőtt maga „A magyar stílus” szelleme és fő mondanivalója is érzékelteti, hogy a fenti általánosítás tollhiba volt. Míg például Németh László a nyelvújításban valamiféle végzetes katasztrófát látott, mert megbontotta az addig szerinte egységes nyelvet, Zolnai „magyar stílus”-ában a magyar nyelv hőskorát a nyelvújításért és az ellene folyó viták alkotják: „A harc kitört, a harc lefolyt és a magyar nyelv került ki diadalmasan mindenkor a küzdelemből. Mert nyelvünk egyéni behatásokra igen fogékony és — a szabadság elvével fogva — nem merevedik kötelező hagyományba. A magyar stílustörténet a legmozgalmasabb és a leginkább egyéni vezetésű valamennyi stílustörténet között. Egy állandó fonala van, amely végighúzódik egész irodalmunkon: a természetes-népies-reális stílus, de mennyi egyéni ellenhatás mindenünnen!

Gyökeres [lgazi] stílusforradalmi csak a magyarságnak voltak [amely politikában annyira idegen a fölforgatástól]. A forradalmár francia a legállandóbb stílusú, nyelvteljes-tisztelő nép. Nálunk egy író stílusa átforgatja az egész országot." Balassi, Kazinczy, Vörösmarty, Arany a nagy példák, és végül Ady. „Mikor Ady Endre «nyugatról» betör új időknek új dalaival, nagy háborúság fogadja. Megkövezik a stílusforradalmárt és az új szavak védelmezői hazaáruló-számba vétetnek. Miért? Mert [nálunk nemcsak az irodalom, hanem a nyelv is mélyebben nemzeti ügy, mint máshol és] egy új stílustól, amely új lelket leplez, egy új szótól, amely a régit elhomályosítja: a kontinuitás megszakadását lehet féltetni." Ugyanakkor: „Megnyilatkozik a stílus örökös nyugtalanságában a magyarság önmagakeresése, a formáért való küszködés, belső vívódás, a soha-meg-nem-elégedés (Babits szava). A magyar írók sohasem elégedtek meg azzal, hogy a művészi formatókelyben önmagukat lássák; hogy az egyszer megtalált stílust örökérvényűnek, az igaz magyarság tükörének ismerjék el. A magyar író a forma mellett a magyarság leglényegét keresi. Kétségbe kell-e esnünk a magyar stílus örökös újakezdéseinek? A stílus célja a küzdés maga."

Bár 1957-re sok minden kimaradt ebből a tanulmányból, a legfontosabb azonban csak egyetlen szó: a liberális, amelynek használatát Székfű Gyula szemlélete és frazeológiája ellen irányult: „A magyarság energiájának szintézise állítja Széchenyit is a nyelvészmeny szolgálatába, midőn fölisméri a nyelv «mágusi befolyását», de teljes szabadságot ad az írónak a bűvös erő egyéni kifejtésére: «a legfennköltebb írók oly homályosak, hogy azok fenségét és mélységét, a velük rokonkeblűeken kívül, alig értheti és érheti el más»; — és midőn az [a liberális] asszimilációban látja a magyarság gazdagodását: «ha honi szavunk csak egy árnyalattal is mást jelent, mutassunk az idegen, minket gazdagító, s az anyanyelvvel majd-majd összeforrandó szó iránt éppen annyi vendégszeretetet, mint amennyivel régi magyar szokás szerint fogadjuk a jövevényt ... az ember legszebb szabadságát, hogy szinte mindent kifejezhessen, ami lelkének rémlik, lelkében sejdül, benne rejtezik, ne áldozzuk föl színes előítéleteknek...» A stílus szabadságáért való harc nemzeti probléma lesz Petőfinél is." A liberális szó után kimaradt a magyar liberalizmust örök kategóriává tevő parafrázis: „A nemzetnek az a része, amelyik hivatva volt a vulgáris nyelvet európai színvonalra emelni, kétnyelvű gondolatvilágban élt, ha ugyan nem háromban, mert a polgárság kialakulásával a németiség is számot tartott a magyar «nemzeti» anyanyelvnek ápolására. Soknyelvű szentistváni országunkban, a nyugati germánosság és a déli törökség ütközői között szinte csodaszámba megy, hogy nyelvünk uralkodói jellegre tudott emelkedni; hogy volt idő, éppen a legviharosabb korszak, amikor a Balkán felé a magyar lett a nemzetközi érintkezések diplomáciai nyelve, sőt a moldvai fejedelemségben udvari nyelvvé emelkedett; hogy a legnagyobb elnyomatások idején, II. József alatt és a Bach-korszakban válik legbűszkebb kifejezőeszközzé a magyarságnak; hogy a trianoni kisebbségsorsra kárhozlatva meg tudott maradni — nyilván benső fölénytudatának erejénél fogva — a Felvidéken is, Erdélyben is «előkelő», idegent asszimiláló nyelvetnek. A latin hivatalos nyelv kiküszöbölésére irányuló évtizedes harcban a latin nyelv hívei hazafias érvekkel védték a hagyományokat és az ország egységét feltették. Vegyük hozzá a magyar nép évezredes liberalizmusát az idegenekkel szemben: az erdélyi szászok, a szepesiek zárt nyelvegységüket megőrizték a középkor óta; a tizenhetedik század elzászi-francia telepesei néhány évtized alatt el-

németesedtek; az ország fővárosától néhány kilométernyire ma is svábul, rácul prédikálnak. A magyar nyelv terjesztésére nem sietett királyi rendelet, mint a franciáknál (Villers-Cotterets, 1539). Ellenkezőleg, két ízben a germanizáció szorította ki iskolából és hivatalból nyelvünk jogait. Pesten a múlt század közepéig még diszes színház hirdette a nyugati szomszéd ígeit és a német színelőadások — alsóbbrendű nívón — egészen a világháború végéig fönntartották magukat a fokozatosan megmagyarosodó fővárosban, ahol még ma is van publikuma egy német napilapnak. A magyarországi német irodalom bibliográfiája több kötetre terjed. A nyelvére büszke, lelki sajátságait féltve őrző magyar — a legpolyglottabb kultúrájú....

De mi a szellem — a reformkonzervatívok ezen kulcsszava és alapfogalma? Ha a *Mi a magyar?* tanulmányait vesszük sorba, változatos képet kapunk. Szekfű Gyula ideológiai hőskölteményében a szellem már-már a ráció, amellyel megismerjük az objektív mozzanatokat. Babits imájában: a szellem köt össze embert és embert, még Istennel is. Eckhardt diagnózisában a szellem közgondolkodás a maga primitív szélsőségeivel. Zolnai Béla himnuszában a szellem-történet módszer, amellyel közelebb férközhetünk a szellemhez, ami a visszatisztító anyagság fölé emel, és végül is valamiféle energia, amely a szebb és jobb felé vezet.

Zolnai Béla a második világháborús és arra következő emberpróbáló időkben a wittgensteini dilemmák nyomában járt, élve és átélve a kétértelműségek lehetőségeit, anélkül hogy Wittgenstein munkáiban elmélyült volna. A hallgatás nagyobb tett, mint a beszéd — írta 1944-ben a *Magyar Nemzet*-ben: a megszállt Franciaországról, a megszállt Magyarországról, amelyet nemsokára újabb megszállók szabadítottak fel. Magyarország az előhalottak országa lett, annak aki a polgári normalitásban élt, az elvtársi világ perverz bohózat volt. 1949 derekán „A beszédes csönd” címmel irt megrázó vallomást. Ez legszemlelesebb és legkomorabb ekhója. Miként Heidegger a semmit osztályozta, úgy különítette el Zolnai Béla a csend formáit. Negatív csöndnek nevezte azt, ahogy Krisztus Pilátusnak nem válaszolt. Vajon úgy vélte, vége a keresztény béketűrésnek, amikor azt állította: „Ezzel a negatív hallgatással szemben azonban hivatkozhatunk olyan hallgatásokra, amik ékebben szólnak, mint maga a beszéd. Van beszédes csönd is. Ilyen: egy embercsoport kegyeletes némasága, vagy a tér megborzasztó némasága.” Pascal, Ady, Maeterlinck, Meredith, József Attila, Heine, Alfred de Vigny idéztettek tanúságtevésre.⁷ Zolnai Béla nem volt költő. Inkább a téma kifejtése, tudós elemzése érdekelte. Ezért cikkét is ironikus ígérettel fejezte be: „A hallgatásról, mint emberek közötti kifejező eszközről, könyvet lehetne írni.”⁸

Zolnai Béla „beszédes csönd”-je belső moraj külső burka volt. A szabad alkotás öröme a szabad olvasásban rejlett. Zolnai Béla, ha olvasott, lapszéli ceruzás megjegyzéseivel pedig nem kímélte sem az író, sem a kort, és tegyük hozzá: saját magát sem, mert amit az ötvenes években például Lamennais egyik művébe beleírkált, azért kaphatott volna néhány évet. Például Lamennais ama megállapítása mellé, hogy „a miniszterelnök fejedelmi höhér”, vagy: „a törvény szeszély”, odairta a lapszéltre az évszámot: 1953, amikor pedig a romantikus abbé azon kesergett, hogy az emberek tökéletlen nyelven kell beszélnie, akkor megjegyezte: „Ha a nyelv elégtelen, akkor a gondolat több”.⁹ Jellemző, hogy Szekfű Gyula *Forradalom utánjában* semmi biztató üzenetet

nem látott, holott a szerző valamiféle metapolitikai szómágiával azt a reményét juttatta kifejezésre, hogy a Szovjetunió nem vezeti be a proletárdiktatúrát, hanem megtűr valamiféle „keleti demokráciát”.¹⁰

A „beszédese csönd” vihar előtti csend lett. Aztán 1956 nagy eseményeiből újra kihallatszott a biztatás, — ahogy a kereszténységet valló majd azzal ellenséges, de tőle elszakadni soha sem képes — Jules Michelet is írta: *Sursum corda!*

A szolidaritás nagy élménye: 1956. Az a nemzeti egység, amelyről 1939-ben Zolnai Béla írt „A magyar stílus”-ban — akkor — naiv álomnak tűnhetett. 1956 októberi forradalmában vagy lázadásában viszont a nyelv csodálatos egysége a nemzet egységében nyilvánult meg. 1848 emlékhelyein ünnepelték a felszabadulást: néhány napig, de meghatározó érvénnyel, hiszen a magyar biedermeierből — a normális polgári élet nosztalgiájából, nem kis hősiesség árán — megint sikerült valamit megvalósítani; megváltoztatva azt a képet is, amely bennünk és rólunk élt önmagunkban és másokban.

1956 úgy is felfogható, mint 1848 mitológiája. Az emlékhelyek felkeresése, nemcsak az utánzás aktusa volt, hanem valamiféle mély lelki kapcsolatot hozott létre az alapító személyiségekkel és eseményekkel. E nagy forgatókönyv megvalósítása pedig valamiféle reintegráció élményét nyújtotta: a fajharc és az osztályharc sebeit gyógyító közösségi élményét, Hannah Arendt szavaival: „az együttes cselekvésből eredő hatalom felvillanyozó élményét”, amikor „merészen megvalósították az utca szabadságát”, egyszerűen fellázadtak: Szabadság és Igazság jegyében.¹¹ 1956: „királyi örökség” — mint Albert Camus írta. Ez: „a szabadság, amelyet nem választottak, hanem egyetlen nap alatt visszaadtak nekünk!”¹²

Az októberi forradalom, a kegyetlen, a magyar történelem legkegyetlenebb ellenforradalmi megtorlása után is felszabadító erővel hatott. 1957-ben jelent meg Zolnai Béla *Nyelv és stílus* című tanulmánykötete. 35 év munkáját foglalta egybe. A reakció nem maradt el. Napirendre tűzetett a szellemtörténet marxista bírálata. Martinkó András, a kitűnő irodalomtörténész feltehetően mint „munkáskáder”-t — apja bányász lévén — beugratta valamelyik ún. marxista játékmester. Az óvatlan és alaposan beugratott „marxista” kritikus, Martinkó András egyébként talán nem is sejtette, hogy a vulgármarxista sablonok alkalmazásával milyen érzelmi reakciókat vált ki a megbíráltból, akit — feltehetően — nem akart megbántani. Végül is dicsérte a művet, amelyről a stíluselemzés, ill. a stíluskultusz történetiségét és korszerűségét is bemutató ki-egyensúlyozott (ellen-)ismertetés is született, miközben olykor kioktató, és őt — burkoltan német nacionalista szemlélettel vádolta — hiszen az ún. marxista reci-rítusnak a tisztátalanság vádja elengedhetetlen eleme volt.¹³ Egyébként a marxista kritikus valójában éppen úgy nem volt marxista, mint a megbírált. Sőt, inkább ő érezhette magát áldozatnak, és ha olvasta (volna) Zolnai Béla választát, még inkább, legalább kettős áldozatnak.

Zolnai Béla meg is ragadta az alkalmat, hogy Martinkónak válaszolva az egész kornak feleljen. Talán sejtette is, hogy mi lesz vitairatának a sorsa. A régi barátnak, Keleti Artúrnak — aki jobban ismerte a dörgést — 1959. június 26-án a következőképpen számolt be: „Szép az, amit érdek nélkül nem tetszik kiadni.”¹⁴ A legszebb benne öncélúsága. Nem is adták ki. De ha belelapozunk, akkor a szellem szabadságharcának lehetünk tanúi, a fajvédő ellenforradal-

miság és az őt követő vulgármarxista obskurantizmus ellenében, amelyek ráépültek — negatív vonatkozásban egyébként serény — ún. keleti lomhaságunkra. Íme egy példa, amikor a megbírált tanulmánykötet egyik dolgozatáról külön kiemelte, hogy annak célja: „bizonyítani, hogy argó szavaink hamar bejutnak az irodalomba és köznyelviesülnek. (pl.: srác, duma, muri, balek). Ezt a szerintem figyelemre-méltó konklúziót bírálóm agyonhallgatja, holott bírálói tiszte a könyv tartalmának ismertetésére is kötelezte volna.” Zolnai Béla gondolatmenete a továbbiakban szerves folytatása annak, amit „A magyar stílus”-ban a neopurizmus kapcsán kifejtett, és éppen ez hitelesíti — megint csak prókatori ravaszságra is valló — fejtegetéseit: „Azt hiszem, egynémely nyelvpolitikusunkban titokban még mindig a fehérterror bűnös Budapestjének ködös képzetei működnek tovább. Akkor vált jelszóvá, hogy minden ami «pesti» az nem magyar, hanem idegen és irtani való! Minden ország büszke a fővárosára. Úgy tekintenek reá, mint a haladás, a fény, a kultúra centrumára. Páris: ville lumière... Csak nálunk igyekeznek fajvédelmi alapon, a «szűz» vidék nevében és más babonák segítségével, gyűlöletet terjeszteni az új Babilon ellen. Ha Pesten elterjed és köznyelviesül egy szó — mint például a héber eredetű, rokonszenves srác, a szintén héber alma «nem», a cigány csaj «leány» —, akkor rögtön lecsap rájuk a dilettáns nyelvvédő és szent háborút hirdet ellenük. Nem annyira idegen eredetük miatt, mert ezt a szakemberek is csak újabban kutatják, hanem éppen «benszülöttségük», pestiességük okán...

Mintha Budapestet, a főváros népét, a pesti humort ki akarnák zárni a nyelverteremtésből, holott a magyarságnak ez a centruma termeli a legtöbb új szót.”

Budapest kultusza 1959-ben: a történelem ironiája is. Hiszen most ez lett a „bűnös város” 1956 forradalma miatt. A „srác” szó pedig meglehetősen fekete listára került a fiatalok részvétele nyomán. Ahogy Zolnai Béla a fehérterror Budapest-ellenességét az 1956-ot követő vörösteror légkörében megidézte srác szavunkkal, a történelem ironikus válaszára emlékeztetett, a kérdésre: „Mi a magyar?”

E kérdést persze Zolnai Béla nem feszegette, az ily című kötetre sem utalt, amikor az irodalomtudomány doktora cím elnyerése végett a kirúgott akadémikus még 1956 előtt összeállította publikációs listáját. Ebben 1940-ben megjelent önálló kiadványként szerepel „A magyar stílus”. Viszont míg többi munkáját nem nagyon kommentálja, ezt hosszabban, így látva lényegét:

„Igyekeztem a magyar nyelvtörténet és a mai nyelvállapot alapján dokumentumokkal alátámasztva a magyar nyelvi eszmény és a magyar nyelvkarakter lényegét jellemezni.” És azt, hogy „a magyar életben az írás nem életfékező, hanem életfokozó; a stílus eszménye a dinamizmus és a szingazdagság.”¹⁵ Talán nem fellengzősködés, ha Zolnai Bélát Antaeushoz hasonlítjuk, a mitikus óriáshoz, akit ha tusa közben a földre vertek, anyjától: a földtől új erőre kapott. Zolnai Béla az „életfokozó” nyelvben nyert új erőt. Utolsó könyvének üzenete már nem öncélú. ő aki, 1944 márciusának végén Kolozsvárt Voltaire-ről írva azon tűnődött el, hogy „Goethe szerint ő alapozta meg véglegesen a szellem birodalmát Európa lelki közösségében. De hová lett azóta az Erasmusok, Voltaire-ek lelki közössége?”¹⁶ — 1963-ban megjelent újabb tanulmánykötetével: a *Nyelv és hangulattal* a tények és az értelem elvesztett harmóniája felé tartott. Imre Sándor 1879-i figyelmeztetését idézve: „itt is a tudomány hatalma a legtöbb, itt is csak a tények felett s csak az értelem mondhat ítéletet”, így üzent

a világnak János evangéliumának parafrázisával, és még a következő szavakkal: „A formák és hangok változásainak társadalmi törvényszerűsége vagy történeti egymásutánja mellett tárgya lehet a nyelvtudománynak az a nyelvi élet is, amely egyéni kezdeményezésre és közösségi szankcióval előttünk teremti magának az új formákat vagy öncélú akusztikai eszközökkel — gyarapítja önmagát. Ennek éppúgy jelene, múltja és jövője, örök története van, mint minden nyelvi jelenségnek. A nyelv ebből a szempontból nemcsak mechanikus fizikai történettel bír, hanem mint az emberi érzelem-értelem-társadalom folyton alakuló emanációja is előttünk áll. A tudomány az élet teljességét vizsgálja.

Kezdetben vala a hang. De a hang nemcsak élettelen fizikai tűnemény, hanem maga is: lelkes élet.”¹⁷

A beszéd visszanyerte méltóságát?

A szellem ethoszában élő metapolitika hordozói mind tragikusan elmagányosodva haltak meg. Az ember, amitől fél gyakran beteljesedik: Zolnai Béla a hajdani barát, a költő Juhász Gyula sorsától félt, és arra jutott, beszédképtelen élőhalottá vált, miután többször is felidézhetette, miként írta meg a szegedi költő egyik nagy szonettjében Baudelaire elméjének elborulását. A némaságra ítélték helyett szólni szép és felemelő — Jules Michelet előadásainak szinte refrénje.¹⁸ Munkánk ugyanakkor kritika, ez pedig — mint hajdan Gaston Bachelard hangsúlyozta — álmodozás az álmodozásról. És ki tagadná, ha szerte nézünk a világban: a magyar metapolitika is szép emberi álmom a maga csodálatos sokszínűségében, fény és árnyék összjátékával együtt, vagy inkább annak ellenére. Talán ez a legtöbb, amit egy emberi magatartásról el lehet mondani — eltűnt akadémikusok nyomában.

JEGYZETEK:

- 1 Jelen dolgozatunk a megjelenésre váró munkánk: „Szellem és nemzet: metapolitika I. A francia szellem, a Mi a magyar? és A magyar biedermeier világáról. Fejezetek a magyar reformkonzervatívok életéből: Babits Mihály és Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla dialógusai” néhány részletének változata, amely — némileg más formában — előadásként elhangzott a Modern Filológiai Társaság Román Szakosztályának alakuló ülésén. Ezen dolgozat első változata: „Mi a magyar?” A nemzetkarakterológia és a nemzeti mitológia választóján. Századok, 1988. 6.sz. 1263–1304. Munkánk a kelet-európai nemzeti mitológiákkal foglalkozó OTKA pályázatunk keretében készült.
- 2 Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói. Bp. 1995. 145–151., 166.
- 3 Némethi G. Béla: Zolnai Béla (1890–1969). Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 4.sz. 520.; Szathmári István: Utolsó búcsú Zolnai Bélától. Magyar Nyelv, 1969. 383.; Benkő László: Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969). Bp. 1990.
- 4 MTAKK. 4138/34.
- 5 Lelőhelye: MTAK. 474 532
- 6 Trócsányi György: A magyar nemzeti karakter. Bp. 1940. 16. (MTAK, 814 229)
- 7 Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Bp. 1957., 294.
- 8 Zolnai: Nyelv és stílus, 293–294.
- 9 F. Lamennais: Paroles d'un croyant. Paris, [é.n.] 24., 31., 70. MTAK. 820 720
- 10 Glatz Ferenc: Történetiró, nemzet, társadalom. Szekfű Gyula: Forradalom után. Bp. 1983. XXX.
- 11 Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei. Bp. 1992. 681.
- 12 Albert Camus: Essais. Paris, 1965. 1784.
- 13 Martinkó András: Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Magyar Nyelvőr. 1958. 243–256
- 14 OSZKK. Fond 117, Keleti Artúr, 688/6.
- 15 MTAKK. Ms. 4143/15.
- 16 Zolnai Béla: Voltaire. MTAKK. Ms. 4132/7.
- 17 Zolnai Béla: Nyelv és hangulat. Bp. 1964. 293.
- 18 Jules Michelet: Les leçons au Collège de France 1847. [Az előszót írta Miskolczy Ambrus, a forrásokat kiadta Szabics Imre és Patrick Quillier közreműködésével.] Bp. Universitas Kiadó, 1999.

N. Szabó József

Tisztogatások a magyar felsőoktatásban (1945—1946)

A Horthy-rendszer nemcsak a tudósok erkölcsi megbecsüléséről gondoskodott, hanem arra is ügyelt, hogy az elit társadalmi helyzetének megfelelő szinten éljen. A hatalom ugyanakkor preferenciákat fogalmazott meg, melyeket az egyetemek és más állami tudományos intézmények sem tudtak visszautasítani. Az autonómia sok mindentől megvédte a felsőoktatást és a Magyar Tudományos Akadémiát, de a redistribúció itt is érvényesítette hatását. A hatalmi elithez közel állók jobb pozícióba kerültek, mint a másként gondolkodók. Baloldaliak (nem csak kommunisták) nem lehettek a formális egyetemi-tudományos élet részeseivé, ezért számos kiváló képességű kutató politikai és vallási okok miatt emigrációba kényszerült. Ebben a korszakban hagyta el az országot több későbbi világhíresség. Sok tehetséges ember a hivatalos tudományosságon kívül rekedt, mert a tudománypolitika sem a tudományukat, sem személyiségüket nem támogatta. A tudománypolitikai preferenciák miatt a magyar tudományos életben — a fejlett országokban és az új tudományos tendenciákhoz viszonyítva — korszerűtlen elemek is megtalálhatók voltak. A világszínvonalat jelentő, iskolát teremtő tudósok mellett a nagy többség — nemzetközi összehasonlításban — közepes színvonalon állt. Ugyanakkor szakmai-tudományos szempontból szélsőségesen alacsony színvonalon álló oktató alig volt a magyar felsőoktatásban.

A politikai szélsőjobb reprezentációja alacsony volt a tudományos elitben. A professzorok többsége a politikától független, konzervatív gondolkodású oktató volt. A politikai függetlenség ellenére több professzor a politikai élet részesévé vált, mert a kétkamarás parlament felsőházában az egyetemek és az MTA képvisellel rendelkeztek. Felsőházi tagságra — az esetek többségében — az intézmény tudományosan nagy presztízsű professzorát és nem a hatalom potenciális kiszolgálóját küldte. Voltak olyan tudósok is, akik kormányzati szerepet vállaltak, de a hatalomban résztvevők többsége szakmai-tudományos kvalitása alapján kapott megbízást. A szakértelem miatt a politikába „beemelt” tudósok mellett természetesen előfordultak közepes vagy gyenge kvalitású egyének is, akik a hatalomnak tett szolgálataiknak köszönhették „tudományos” karrierjüket.

Rendszerváltozások idején a különböző elit-csoportok között a legbonyolultabb helyzetben a társadalomtudósok vannak. Konvertibilitásuk azért is rosszabb más szakmai-tudományos elit csoportokénál, mert tevékenységükben erősebb a politikai-ideológiai elem. Gyökeres politikai változások idején ezért nemcsak a tudományos teljesítményüket érheti kritika, hanem politikai-ideológiai „elkötelezettségüket” is megvizsgálhatják. A magyar társadalomtudományi elit a Horthy-rendszer bukása után nagy kihívás elé kerül. Kihívás éri a politikai rendszerváltozás, az egyetemi és tudományos élet modernizálása miatt, továbbá a két világháború között mellőzött kutatók részéről is, akik jogot formáltak arra, hogy ők is a tudományos elitbe kerüljenek.

Támadás a régi elit ellen

Igazolás az egyetemeken

Az 1945-ös rendszerváltás nagy dilemmája az előző hatalommal összefonódott elit megítélése volt. Nemcsak az okozott gondot, hogy milyen szempontok alapján történjen meg a felelősségrevonás, hanem az is, hogy kik legyenek az ítélkezők. Az évszázadok óta autonóm egyetemek problémáikat — az esetek többségében — saját keretük között oldották meg. A háború után Magyarországon azonban kérdés volt, hogy a múlt feltárása csak az elit belső ügye legyen-e, vagy abban kívülről, esetleg a politika részéről is részt vegyenek. Mivel a felülvizsgálatra a csoportnak az előző rendszerhez, illetve a fasizmushoz való viszonya miatt került sor, a probléma kezelése nem volt függetleníthető a hatalomtól. Az elitnek a demokráciába való átvétele, illetve integrálása a csoport igazolásával kezdődött.

Az igazolások alapvető célkitűzésével nemcsak a demokratikus pártok, hanem az átalakulást akaró tudósok is egyetértettek. *Szent-Györgyi Albert* a Szabad Népben 1945. április 1-jén adott nyilatkozatában egyértelműen megfogalmazta, hogy a kultúra örökeiről el kell távolítani a fasizmus képviselőit és „a szellemet béklyó nélküli szabad szárnyalásra kell bocsátani”. Az igazolások módja körül azonban vita bontakozott ki, aminek különös jelleget az adott, hogy a bukott Szálasi-rendszer után volt Magyarország, amelyben durván megsértették az egyetemek függetlenségét.

Az igazolásokat az oktatók közül sokan az autonómia megsértésének tartották. Az egyetemek és a *Teleki Géza* vezetése alatt álló Vallás és Közoktatási Minisztérium az önkormányzat keretén belül szerették volna befolyásolni az igazolásokat.¹ A kérdés kényes volta, valamint az egyetemeken perspektivikusan kialakítandó befolyás miatt egyetlen párt sem kérdőjelezte meg közvetlenül az autonómiát. A problémát a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai a Budapesti Nemzeti Bizottság harmadik ülésén, 1945. április 18-án vitatták meg.

Az elnöklő *Szakasits Árpád* szerint nem szabad hozzájárulni az autonómiához, indítványozta azonban egy albizottság kiküldését, amely érvényesíti a nemzeti bizottság szempontjait is. Az ugyancsak szociáldemokrata *Ries István* viszont az autonómia felfüggesztését javasolta egy évre, amíg az igazolások lezajlanak. A parasztpárti *Farkas Ferenc* szerint nem az autonómiát kell korlátozni, hanem az igazoló bizottságot kell odaküldeni. A bizottságban azonban ne a politikai, hanem a tudományos szempontok legyenek a mérvadóak. A

kommunista pártot képviselő Széll Jenő megítélése szerint a professzorok közül csak keveset távolítana el az igazoló bizottság. Végül a Budapesti Nemzeti Bizottság úgy döntött, albizottságot küld ki, melynek tagjai *Supka Géza*, *Ries István*, *Széll Jenő*, *Némethy Jenő* és *Kovács Imre*, valamint *Beér János* tiszti főügyész. Ez az albizottság dolgozta ki azokat a módozatokat, amelyekkel az autonómia érvényben tartása mellett is érvényesülnek a BNB szempontjai az egyetemi igazolásoknál.²

Mivel az MNFF pártjai az igazolásoknak ezzel a formájával egyetértettek, a problémát többé nem is vitatták. A Magyar Kommunista Párt lapja viszont helyt adott az autonómiával kapcsolatos aggályokat megfogalmazó véleménynek is. A Szabad Nép május 17-i száma közölte *Ádám Lajos* sebészprofesszor nyilatkozatát. Az autonómia „arra való — mondotta —, hogy a tudományos meggyőződés függetlenségét és szabad függetlenségét biztosítsa. Ez a hivatás egybevág a demokrácia általános célkitűzéseivel, de nem lehet az autonómiát úgy értelmezni, hogy az a fasiszták és a reakciós elemek védelmét szolgálja.”

Az autonómia létjogosultságával kapcsolatban több kétely fogalmazódott meg Kemény Gábornak az oktatási reformról készült tervezetében. A kommunista oktatáspolitikus úgy látta, hogy a múltban a szabad kutatások érdekében kívánták az egyetemek az autonómiát. Ha azonban a demokratikus fejlődés erkölcsi kényszere alatt nemcsak a professzorok, hanem negyedszázad tanításának szellemét és lényegét is vizsgálat alá vesszük, az egyetemi autonómia nyílt kérdés marad.³ Kemény még nem mondta ki az autonómia megszüntetésének szükségességét, de adott formájában megkérdőjelezte annak jogosságát. A kommunisták eltérő autonómia-értelmezése nem vezetett konfliktushoz a pártok között, mert a konkrét igazolási gyakorlatban az MKP nem volt radikálisabb, mint a többi párt.

Az igazolások először a Pázmány Péter Tudományegyetemen kezdődtek meg 1945. március 7-én. A Bölcsészettudományi Karon működő bizottság 319 személyt igazolt, egy tanárt állásvesztésre, kettőt nyugdíjazásra, nyolcat pedig feldésre ítélte.⁴ *Kornis Gyulát* az igazoló bizottság nyugdíjazta, de a professzor fellebbezésére a Népbíróság az elsőfokú határozatot megsemmisítette és Kornist a közszolgálatban való meghagyása mellett megfeddte.⁵ *Baráth Tibor* egyetemi tanárt és *Csánki Dénest*, a Szépművészeti Múzeum főigazgatóját állásából felfüggesztették.⁶ Más elitcsoportokkal — mindenekelőtt az orvosokkal — összevetve a humán tudományok képviselői között az igazoló bizottságok viszonylag kevés esetben mondták ki a súlyosabb ítéletet.

A pártok többször a sajtón keresztül nyilvánították ki véleményüket és ezáltal próbálták az igazolásokat befolyásolni. A különböző világnézetű és politikai felfogású pártok között a szellemi elit bizonyos képviselőinek megítélésében lényeges eltérés nem volt, mert a felsőoktatás demokratizálásával alapvetően minden koalíciós párt egyetértett. Sajtójuk több esetben hozzájárult a demokratizáláshoz, de túlzó vélemények is elhangzottak. Ilyen volt például a Független Kisgazdapárt hivatalos lapjának, a Kis Újságnak április 25-i száma, amelyben *Fettich Nándor* igazolásáról volt szó. A cikk elismerte ugyan a Nemzeti Múzeum főigazgatójának tudományos felkészültségét, nemzetközi hírnevét, de eltávozását kérte állásából, mert megítélése szerint 1941-től a náciizmus, 1944-ben a nyilasok kiszolgálója volt. Emellett követelte még a kisgazdapárti lap

Hóman Bálint és Baráth Tibor megbüntetését és a fasiszmus idején kompromitálódott tanárok eltávolítását a germanisztikai tanszékről.⁷

Sokszor nem kellően differenciált támadások és vádak is érték a szellem-tudományok képviselőit. Molnár Erik Mályusz Elemért fasiszta történelemhamisítónak bélyegezte, mert „a népi-nemzeti fogalmának” a magyar történetírásba való átvételével olyan nemzetfogalmat propagált, amely harci eszközzé vált Németország számára Magyarországgal szemben.⁸ A szociáldemokrata sajtó a budapesti tudományegyetem két professzora, Dékány István és Mályusz Elemér ellen indított támadást. Dékány ellen az volt a vád, hogy a Szálasi-érában előadást tartott a Bosnyák-féle „Zsidókutató Intézetben”. Mályuszt pedig az „Egyedül vagyunk” című lap szerkesztésével vádolták.⁹ Mályuszt a Független Kisgazdapárt lapja is kritizálta. A legsúlyosabb vádak a Kis Újság részéről azonban Domanovszky Sándort és Hajnal Istvánt érték. A lap szerint Hajnal tíz éve náci szellemben adta elő a középkori egyetemes történelmet, Domanovszky pedig pártfogója volt két hírhedt nyilas történésznek: Baráth Tibornak és Mályusz Elemérnek.¹⁰

A Nemzeti Parasztpárt 1945. április 28-án a Szabad Szóban reagált a Hajnal István és Domanovszky Sándor ellen kibontakozott sajtókampányra. Erdei Ferenc szerint is szükség van a tudomány német és fasiszta szellemű képviselőitől való megtisztításra, de súlyos és durva hiba történt Domanovszky és Hajnal munkásságának megítélésében. A NPP vezető politikusa cikkében megvédte Domanovszky és Hajnal professzorok tudományos tevékenységét és visszautasította a vádakát. Másnap a Népszava reagált Erdei Hajnal Istvánt és Domanovszky Sándort védelmébe vevő írására.

A szociáldemokrata lap is negatívan ítélte meg Hajnal István munkásságát. A Népszava a történész egy, Marxtól 1942-ben elmondott szemináriumi előadását rótt fel, melyben Marxról azt mondta, hogy elmékedése a felületen mozog, és hogy állandóan gazdasági fogalmakkal dolgozik. Támadta azért is, mert Marx Comte-ot és Spencert nem olvasva kritizálta őket és még azért a kijelentéséért, hogy a marxizmust „csak a német zsidóság tette magáévá”. Az SZDP hivatalos lapja a fenti hibákat nem tartotta égbekiáltónak, de mégis azon az állásponton volt, hogy az új ifjúság szellemének művelésére talán mégsem Hajnal professzor a legalkalmasabb.¹²

A minősítésekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Mályusz Elemér az egyik legkiválóbb magyar történész, akinek jelentősek voltak a közép- és újkori magyar történelemre vonatkozó kutatásai. Nem fogadható el a Hajnal István ellen emelt vád sem, mert Hajnal István munkásságában főleg az összehasonlító írástörténet problémáival, a technikai fejlődés társadalmi összefüggéseivel, a szociológia és a történettudomány kapcsolatával, valamint a magyar politikatörténet egyes kérdéseivel foglalkozott. Domanovszky Sándor, a nemzetközileg elismert agrár- és művelődéstörténész mindig gondosan adatszerű szakirodalmi munkássága során főleg a magyar történelem középkori forrásaival foglalkozott. Felsőházi tagságra is szaktudományos munkássága alapján jelölte 1939-ben a budapesti tudományegyetem. Dékány István megítélésénél tudni kell, hogy nem volt fasiszta, hanem eklektikus gondolkodó, aki a „spekulatív” társadalomfilozófiai kategóriákon alapuló rendszert szerkesztve művelte a polgári szociológiának a német „szellemtudományos” ihletésű irányát. Hóman Bálint is színvonalas kutató volt. Történeti munkáiban a pozitívizmus, majd a szellem-

történet szemléletét és módszereit követte. Politikusi, illetve kultúrpolitikai tevékenysége valóban hozzájárult a szélsőjobb magyarországi térnyeréséhez. Baráth Tibor a VKM egyetemi ügyosztály vezetőjeként szerepet játszott az egyetemek Németországba telepítésében.

Július 12-én a Jog- és Államtudományi Karon is elkezdődtek az igazolások. A bizottság igazoltnak jelentette ki *Szladics Károly*, *Navratil Ákos* és *Moór Gyula* akademikusokat. *Angyal Pál* ügyében nem hozott döntést, mert az idős professzor már régen nyugdíjban volt. A nemzetközi jog tanárának, *Gajzágó Lászlónak* és a kereskedelmi jog professzorának, *Kunz Ödörnek* ügyében további bizonyítást rendelt el. *Tomcsányi Mór*iczt, a közigazgatás tanárát a bizottság kényszerszolgadíjazásra ítélte, mivel mint felsőházi tag semmit sem tett az alkotmánysértő törvény ellen.¹³ A népellenesség fogalmának nem egzakt meghatározásával magyarázható, hogy egyes professzorok — a JAK-on például *Gajzágó*, *Kunz* és *Tomcsányi* — igazolásával a bizottságnak fenntartása volt, illetve negatív döntést hozott, holott az elítéltek mint a tudományos elit képviselői részesültek politikai elismerésben és ebben a minőségükben kötöttek kompromisszumot a hatalommal.

Az egyetemi igazolásokkal kapcsolatos eljárások során más súlyos tévedések is történtek. Nem tisztázott vádak alapján vették őrizetbe Debrecenben *Hankiss János* professzort, a Francia Intézet vezetőjét. A francia kultúra és tudomány kiváló ismerőjével szemben az volt a vád, hogy szabadegyetemi igazgatósága idején a hitleri Németországgal keresett kapcsolatot, fasiszta folyóiratokat járatott és tagja volt a Sztójay-kormánynak.¹⁴ Valójában *Hankiss János* széles körű tevékenységet fejtett ki a magyar és a nemzetközi irodalomtudomány kapcsolatai kiépítése érdekében. Az első, Budapesten 1931-ben megtartott Nemzetközi Irodalmi Kongresszus szervezője, az 1935-ös amszterdami és az 1939-es lyoni konferencia igazgatója. Politikai tisztséget vállalt, de nem a Sztójay-kabinetben, hanem az angolszászokkal kapcsolatot kereső Kállay Miklós kormányában.

A humán tudományok művelői között Debrecenben *Hankiss* mellett *Szabó Dezső* ellen bontakozott még ki támadás. Az igazolások után azért tüntetett a diákok egy része, mert az igazoló bizottság nem marasztalta el a történész professzort. Azzal vádolták *Szabó Dezsőt*, hogy nem képes a kor szellemében vezetni az egyetem történelmi intézetét. Hasonló álláspontot képviselt *Szabó Dezső*vel kapcsolatban a Tiszántúli Népszava is. *Szabó Dezső* elleni támadás súlyát egyrészt csökkentette, hogy a professzornak a középkorkutatás területén elért eredményei országosan jegyzettek voltak, másrészt az is mérsékelte a további támadásokat, hogy *Szabó Dezső* az MKP vezető ideológusának, *Révai József*nek volt a gimnáziumi történelemtanára.

A tudományos elit — benne a társadalomtudományi elit — és a hatalom sajátossága volt 1945-ben, hogy az új rendszer demokráciát kívánt megvalósítani, aminek természetes követelménye volt a fasiszta maradványok felszámolása. A demokrácia ugyanakkor olyan berendezkedés, amelyet egyetemes értékek és normák határoznak meg, ahol bizonyos kereteket a rendszer lényegéből következően nem lehet átlépni. Amennyiben ez mégis bekövetkezett, az a demokrácia kezdeti, embrionális állapotával, a politika és a tudomány nem megfelelő értelmezésével, a tudósok múltjának nem kellő ismeretével ma-

gyarázható. A pártoknak a tudósokkal kapcsolatos állásfoglalását több esetben nem az elvi szempontok, hanem a hatalmi érdekek határozták meg.

Egyetemi béli listák

A parlamenti választások után a politikai pártok felfogása a tudományos elit megítélését illetően is erősen differenciálódott. A két agrárpárt részéről további eljárásokat nem kezdeményeztek. A munkáspártok ugyanakkor szigorításokat sürgettek, mert úgy ítélték meg, hogy az egyetemek átalakítása — és a pozíciók javulása — az igazolások során nem a népi demokratikus átalakulás követelményeinek megfelelően alakult. A Szociáldemokrata Párt lapja több társadalomtudós ellen sajtóhadjáratot indított. A Népszava 1946. március 10-én támadást intézett Halasy Nagy József és Kosáry Domokos ellen. A szociáldemokrata lap szerint *Halasy Nagy József* „Mai politikai rendszerek” c. munkája a nemzetiszocializmust dicsőítette. *Kosáry Domokost* pedig „Magyar történet” c. könyvének szelleméért vádolta.¹⁵

A szociáldemokrata támadás hitelét csökkentette, hogy mindkét társadalomtudós kiváló szakember volt. Halasy Nagy József filozófus és a történettudományban élvonalbeli Kosáry Domokos munkásságát a tudományos közösség nagyra becsülte. A Népszava március 21-i száma pedig *Országgh Lászlóval* szemben lépett fel kritikusan, mert nem értett egyet azzal a döntéssel, amely a távozó Yolland Artúr helyett Országgh Lászlót akarta a budapesti egyetem angol tanszéke élére kinevezni. A kiváló irodalmár és nyelvész ellen azt a vádat emelték, hogy büszke volt sváb származására és hogy végig kitartott a németek mellett.¹⁶

A Magyar Kommunista Párt a kevésbé eredményesnek tartott igazolások után a béli listázástól a baloldal, különösen a kommunista pozíciók javulását remélte az egyetemeken. Az Értelmiségi Bizottság 1946. július 11-i ülése a béli lista kérdését is tárgyalta, és úgy döntött, hogy felszólítja az összes értelmiségi szakszervezetet, hogy készítsen személyes javaslatokat a béli listázással megüresedő pozíciókra.¹⁷

Augusztus elején pedig a Magyar Kommunista Párt Tudományos Bizottsága készítet javaslatot a tudományegyetemi béli lista ügyében.¹⁸ Az elkészített javaslatok nem állnak rendelkezésünkre, de részben helyettesíti ezt az, hogy az MKP nyilvánosan is állást foglalt a Szabad Népben. A párt nem volt megelégedve a béli listával, illetve eredményeivel. Augusztus 15-én „Igazi tisztogatást az egyetemeken” c. cikkében a kommunista lap megfogalmazta azt az álláspontot, hogy a sikertelen igazolási eljárás után a tisztogató bizottságokra vár a feladat, hogy eltávolítsák az oda nem való tanárokat.

Az MKP szerint nincs szükség az egyetemen Schwarz Elemérre, Gerevich Tiborra és Kornis Gyulára. Schwartz Elemér német professzor eltávolítását nemcsak múltbeli jobboldali németbarát szerepe miatt tartotta indokoltnak, hanem azért is, mert véleménye szerint az angolszász—szovjet szellemi orientáció idején nincs szükség két német tanszékre. Gerevich Tibor művészettörténész tudományos munkásságát elismerte, de mivel Gerevich a múltban az olasz fasizmus propagálója volt, ezért el kell távolítani. Az MKP leginkább Kornis Gyula elbocsátását sürgette. Kornist a Horthy-rendszer szellemi képviselőjének tartotta az egyetemen, mert a múlt rendszerben mint parlamenti

elnök döntő politikai befolyásra tett szert, továbbá része volt a szegedi gondolat kidolgozásában, a német–olasz külpolitikai orientáció kialakításában és a szovjetellenességben.¹⁹

A Magyar Kommunista Pártnak a német tanszék vezetőjével kapcsolatos álláspontjánál nem vonatkoztathatunk el attól, hogy a második világháború szörnyűségeiből a német fasizmus embertelensége váltotta ki a legerőteljesebb visszahatást. A kiváló nyelvész, Schwartz Elemér megítélésénél azonban tudományos és oktatói munkáját kellett volna mérlegelni. Gerevich Tibor és Kornis Gyula szintén magas szinten művelték szakmájukat. A Magyar Kommunista Párt számára valószínűleg Gerevich kultúrpolitikai tevékenysége, a magyar–olasz kapcsolatok ambicionálása volt kompromittáló. Meg kell jegyezni, hogy kultúrdiplomáciai munkásságában fontos szerepet játszott a római Magyar Akadémia létrehozása. Kornis Gyulánál sem a filozófus szakmai kvalitása, hanem kultúrpolitikusi ténykedése volt a bélistázási szempont. Kornis filozófiai nézeteit az eklekticizmus jellemezte, eszméiben ötvöződtek az újkantianizmus, az értékfilozófia és a szellemtörténet tanai. A kommunista kezdeményezést az inspirálhatta, hogy Kornis a két világháború közti időszak egyik vezető kultúrpolitikusa és ideológusa volt. A népi demokratikus forradalom felgyorsítását akaró MKP számára ezért egyetemi tanárként elfogadhatatlanokká váltak.

A Szociáldemokrata Párt az egyetemi bélistázást általában nem tartotta megfelelőnek. Túl liberálisnak vélte, úgy ítélte meg, hogy egy radikális bélistával meg lehetett volna oldani a problémákat. A Népszava különösen elítélően írt a bölcsészkar bélistázásáról. A bélistázás sikertelensége miatt a szociáldemokrata lap kijelentette, hogy ezentúl nem lesz türelmes. Ezért követelte, hogy az egyetemről önként távozzanak azok, akik nem valók oda és adják át a helyüket az alkalmasabb és odavalóbb embereknek.²⁰

A munkáspártok részéről a társadalomtudományi elit elleni támadás egyértelműen bizonyítja, hogy az MKP és az SzDP a felsőoktatás és az egyetemi rendszer átalakítását nem szakmai, hanem politikai szempontok alapján kívánta végrehajtani. A II. világháború után a tudományos elit megítélése érdekében lényeges különbséget kellett volna tenni a neokonzervatív Horthy-rendszer és a totalitárius Szálasi-rezsim között. Az árnyalt megközelítés érdekében a Horthy-korszakot is több szakaszra kellett volna bontani, ami az elit eltérő szerepvállalását és felelősségét is differenciálta volna. Egyes helytelen megítélések, a tudományos elit múltjának nem megfelelő értelmezése ezért visszafordíthatatlan, csak napjainkban korrigált folyamatot indított be. Az elithez való viszony szélsőségeséssé akkor vált, amikor egyes politikai erők olyan tudományos elit kialakítására törekedtek, amelyek elsődlegesen az érintett pártok legitimációs céljait szolgálják. Az így kitermelt „elit” azonban nem a tudományt, hanem a hatalmat szolgálja.

Az egyetemi elit új tagjai

Professzori kinevezések és új vezetők az egyetemeken

Az ország sorsáért felelősséget vállaló pártok 1945-ben a kor követelményeinek megfelelő egyetemi reformjavaslatokat készítettek. Az átalakítás megközelítően azonos értelmezése miatt az elképzelések között lényeges eltérés

nem volt. A felsőoktatás szakmai modernizálása érdekében tett kezdeményezéseknek nem volt közvetlen politikai jellege, ezért az egyetemi reformjavaslatok nem váltak konfliktusforrássá. A demokratikus átalakulás követelményeinek megfelelő felsőoktatás létrehozásában fontos állomás volt az egyetemi tanszettek kialakítása. A politikai szempontú igazolási eljárás még csak részben differenciálta a pártokat, a béli lista idején azonban már konfliktusok is keletkeztek. Az új professzori kar kialakítása a szakmai és politikai szempontok párhuzamos érvényesítését kívánta.

1945 első felében csak néhány egyetemi tanári kinevezésre került sor, köztük egy társadalomtudóséra. A Debreceni Tudományegyetem politikatudományi tanszékének professzorává nevezték ki *Juhász Nagy Sándort*.²¹ Az új oktatási év megkezdése előtt az egyetemek-főiskolák többségének élére, így a társadalomtudományi karokéra is új vezetők kerültek. A debreceni Jog- és Államtudományi Kar élére *Flachbarth Ernő*t választották, a Bölcsészettudományi Kar vezetője pedig *Járdányi-Paulovics István* lett. A Pécsi Tudományegyetem Jogtudományi Kara új vezetőjének *Óriás Jánost* választották. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem új rektora a jogfilozófus *Moór Gyula* lett, a JAK élére *Szandter Pál* került, a BTK-ra pedig *Hajnal Istvánt* jelölték. A szegedi Tudományegyetem BTK dékánja *Tóth László* lett. A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem rektora *Heller Farkas* közgazdász lett, a Közgazdasági Kar dékánai tisztét pedig *Huszár Géza* töltötte be.²²

Az újonnan kinevezett professzorok, illetve egyetemi vezetők többsége magas szakmai tudományos színvonalat képviselt és így megfelelt a felsőoktatási vezetőkkel szemben támasztott követelményeknek. Politikailag többnyire konzervatív, illetve liberális nézeteket vallottak. Azt is megállapíthatjuk, hogy az új társadalomtudományi elithez tartozó vezetők közül az intézmények több olyan professzort is megválasztottak, akik ellen különböző pártok az igazolások és a béli listázások idején politikai támadást indítottak.

A pártok az egyetemeken élén, vezetésében végbement változásokat, illetve a professzori kinevezéseket többnyire az intézmények autonóm ügyének tartották. Egyedül a Szociáldemokrata Párt foglalt állást támogatólag két kinevezéssel kapcsolatban. A Népszava 1945. május 12-én örömmel nyugtázta, hogy a tudományos utánpótlás szempontjából meghatározó szerepet betöltő Eötvös Kollégium élére *Keresztury Dezsőt* nevezték ki.²³ Ugyancsak a SzDP hivatalos lapja támogatta *Moór Gyula* rektori kinevezését a Pázmány Péter Tudományegyetemre. Moórt a Népszava nemcsak a jogbölcselet nemzetközi tekintélyű kutatójának tartotta, hanem a demokratikus Magyarország szempontjából kivételes nagy értéknek is.²⁴

A Magyar Kommunista Párt Nagy-Szegedi Pártbizottságának saját felsőoktatáspolitikai és káderpolitikai elképzelései voltak. 1945 augusztusában a pártbizottság foglalkozott az egyetem helyzetével, az üres tanszékek betöltésével. A Bölcsészkaron a német tanszékre egyelőre megbízott előadót kívántak állítani, mert *Schmidt Henriket* pángermán és hitlerista propagandistának tartották. A földrajz tanszék feltöltését is időszerűnek gondolták, mert *Ferenczi István* és *Kogutowicz Károly* Németországba menekült. A francia tanszékre a Kolozsvárról visszatérő *Zsolnai Bélát* várták, gondolván, hogy *Birkás Géza* Pécsre megy, ahol korábban rektor is volt. A magyar és finn tanszék vezetői posztjára *Mészöly Gedeont* tervezték, mivel úgy értesültek, hogy *Klemm Imre Antal* Pécsre megy.

A Németországból hazatért *Banner Jánost* a régészeti tanszék éléről el kívánták távolítani, igazolása esetén béliára helyezve. Az ókor tanszéken nem terveztek változtatást, ennek vezetője *Kerényi Károly* volt, akinél a szegedi pártvezetés elismerte a nemzetközi hírű klasszika-filológusi munkásságát. A néprajz tanszékre *Bálint Sándort*, a szlavisztikaira *Hadrovics Lászlót* vagy *Kremmer Gyulát* kívánták meghívni. A filozófia tanszékről *Halasy-Nagy Józsefet* igazolták, de politikai beállítottsága miatt közérdekűnek tartották nyugdíjazását.²⁵

A szegedi kommunisták professzori kinevezésekre vonatkozó javaslata arra utal, hogy jól tájékozódtak az egyetemi tudományos életben, ugyanekkor több esetben nem voltak képesek a múlt árnyalt megítélésére, a politikai és szakelem szétválasztására, ami miatt néhány egyetemi tanár ellen megalapozatlan és igazságtalan támadás indult.

1945 szeptemberében több professzori kinevezésre is sor került, de csak egy társadalomtudósból, *Márky Hugóból* lett egyetemi tanár a Közgazdasági Karon.²⁶ 1945 október végéig hat magántanár habilitált, ebből egy-egy a közgazdasági és a jogi karon.²⁷ Az 1945 nyarán pályázati kiírásoknak megfelelően a tél folyamán több egyetemi tanári kinevezés történt.²⁸ A professzorok többsége magas szakmai színvonalon állt. Voltak közöttük politikailag konzervatív gondolkodásúak is, ám többségük humanista nézeteket vallott és antifasiszta múlttal rendelkezett. Az 1945 novemberében és decemberében kinevezett professzorok közül a tudomány kiváló művelője volt a konzervatív legitimista nézeteket valló *Molnár Kálmán*, aki a magyar alkotmányfejlődéssel és a szentkorona tanával foglalkozott.

Varga István a közgazdaságelméletben, a konjunktúrakutatásban, valamint a statisztika terén ért el eredményeket. *Bonkáló Sándor* orosz és ukrán irodalomtörténettel, *Bolgár Elek* diplomáciatörténettel foglalkozott. Ekkor nevezték ki *Lukács Györgyöt* is. Az 1945 végén kinevezettek közé tartozott még *Csekey István*, *Személyi Kálmán*, *Schneller Károly*, *Juhász Géza*, *Turóczi-Trostler József*, *Horváth Barna*, *Balázs P. Elemér* és *Mártonyi János*.

1945-ben a munkáspártok az egyetemi tanári kinevezéseket megpróbálták közvetlenül, „békés úton” is befolyásolni. A Magyar Kommunista Párt kívánsága volt például, hogy *Lukács György* katedrához jusson. A Bölcsészettudományi Kar méltányolta a kommunista kezdeményezést, kérte a szünetelő esztétikai tanszék felállítását és annak vezetésével megbízta a nemzetközi hírű tudóst, *Lukács Györgyöt*. A Szociáldemokrata Párt *Turóczi-Trostler József* kinevezését támogatta. A kar ezt is elfogadta és a szociáldemokraták jelöltjét kinevezte az összehasonlító irodalomtörténeti tanszékre. A baloldal több jelöltjének, köztük a szakmailag középszerű *Rudas Lászlónak* a kinevezését ugyanakkor megakadályozták. 1945 októberében elvetették a marxista tanszék felállításának tervét és elutasították az *Erdei Ferenc* vezetésével létrehozandó szociográfiai tanszékre tett javaslatot is.²⁹

Nyilvánosan csak *Faragó László* SZDP-képviselő foglalkozott a professzori kinevezésekkel a nemzetgyűlés 1945. december 5-i ülésén. *Faragó László* a párt egyetempolitikai felfogásától eltérő véleményt fogalmazott meg. Helytelenítette, hogy politikai szempontok is szerepet játszottak a tanári kinevezésekben. Szerinte az egyetemeket vissza kell adni a szakemberképzésnek, a tudósképzésnek és az emberképzésnek.³⁰ Professzori kinevezéséért egyedül *Bisztray*

Gyulát, a VKM egyetemi ügyosztálya vezetőjét érte támadás a Szabadságban. A baloldali koalíciós lap azért támadta a szakmailag közepszerű Bisztrayt, mert miniszteriumi ténykedését használta fel egyetemi katedra megszerzésére. Az újság a jövőre nézve javasolta, hogy az ügyosztály élére olyan egyént állítsanak, aki nem pályázik egyetemi katedrára.³¹

1946-ban is folytatódtak a professzori kinevezések és magántanári habilitációk.³² Az újonnan katedrához jutottak között mindössze három társadalomtudós volt. *Ortutay Gyula* néprajzkutató, *Germanus Gyula* orientalista és *Szabó Árpád* klasszika-filológus. Valamennyien szakmájuk kiváló művelői.

Az egyetemi tanári kinevezéseknek nem volt különösebb sajtóvisszhangjuk. Egyes lapok csupán a kinevezés tényét közölték. A Magyar Kommunista Párt professzori kinevezésekkel kapcsolatos véleményének adott hangot *Fogarasi Béla* a Szabad Nép június 29-i számában. A szakmai-tudományos követelményeket hangsúlyozó Fogarasi rendkívüli fontosságot tulajdonított a politikai szempontoknak is. A kommunista tudománypolitikusnak az volt a véleménye, hogy a tanszékeket magas tudományos színvonal esetén nem szabad leépíteni még akkor sem, ha egyelőre betöltetlenek. Azt is megfogalmazta, a tanszékek fenntartása nem jelenti, hogy a kor követelményeinek meg nem felel tanárokat is meg kell tartani. Kijelentette, el kell távolítani a tudomány és a demokrácia érdekeit veszélyeztető tanárokat és helyettük progresszív tudósokat kell alkalmazni. Az újonnan kinevezett professzorokkal szemben magas mércét állított: szerinte az új egyetemi tanároknak szakszerűség szempontjából magasan fölülte kell állniuk az eltávolított tanároknak. Fogarasi szerint a kinevezésekkel nem a tudomány leépítése, hanem az új szellemű tudomány kialakítása a cél.³³ Az MKP álláspontja az egyetemek felfogásától annyiban tért el, hogy a párt a szakszerűség és tudományosság mellett fontosnak tartotta a baloldali politikai nézetek melletti elkötelezettséget is.

A munkáspártok egyetemi befolyásának növekedését jelzi, hogy az 1946 nyarán kinevezett professzorok egy része baloldali szemléletű volt. A baloldali előretörésre utal *Fülep Lajos* rehabilitása is. A nemzetközi hírű művészettörténész a budapesti egyetem olasz tanszékének lett egyetemi tanára.³⁴ A marxista társadalomtudomány neves művelője, *Szalai Sándor* pedig a Bölcsészettudományi Kar szociológiai professzora lett.³⁵ Kiváló szakember került a Római Magyar Intézet élére: *Kardos Tibor* egyben a római egyetem magyar tanszékének professzora is lett. Az ország különböző egyetemein a társadalomtudósok közül magántanárként kerültek a tudományos életbe *Tolnai Gábor*, *Sinkovics István*, *Komlós Aladár* és *Kiss Árpád*.³⁷ A magántanári fokozat és a professzori kinevezések területén bekövetkezett változás ellenére több szakmailag kiváló, de baloldali beállítottságú kutatóból nem lett egyetemi tanár. Az MKP lapja ezért követelte, hogy kapjon katedrát *Erdei Ferenc* és *Fogarasi Béla*.³⁸

Az MTA modernizálása és a társadalomtudósok

A magyar társadalomtudományi elit egy részét ért politikai támadás mellett 1945-ben komoly kihívás éri az Akadémia átalakítása körül kialakult viták idején is. A világ tudományos életében végbement változások, valamint a természettudományok felértékelődése ismeretében a magyar természettudományi elit úgy ítélte meg, hogy a magyar és az egyetemes tendenciák nincsenek

összhangban. Úgy látta, hogy a magyar tudományos életben és az MTA-n érvényesülő preferenciák egy konzervatív, a humán tudományok fölényét megszilárdító, a fejlődést gátló állapotot próbálnak stabilizálni.

A természettudósok ezért már a tudományos élet háború utáni reorganizálódásának kezdetén, 1945 tavaszán alapvető, a természettudományok pozícióit erősítő reformokra törekedtek. Az átalakítást ambicionáló természettudósok *Szent-Györgyi Albert* és *Bay Zoltán* vezetésével a tudományos élet modernizálása központi kérdésének a természet és műszaki tudományok súlyának növelését tartotta, amivel viszont összeütközésbe került a Kornis Gyula—Moór Gyula vezette, az MTA hagyományos funkciójához és struktúrájához ragaszkodó, a reformot a régi keretek között is megoldhatónak tartó humán-társadalomtudományi csoporttal.³⁹

Az 1945. május 28–30-án ülésező MTA nagygyűlésen az átalakítás igénye és Széchenyi Akadémiájának megtartására való törekvés egyaránt kimutathatók. A reorganizálódott MTA-n a szervezet felső vezetésében a társadalomtudományi elit azonban továbbra is megőrizte vezető szerepét. A testület elnökévé Kornis Gyula filozófust, főtítkárává pedig *Voinovich Géza* irodalomtörténészt választották. Az új akadémikusok beválasztása ugyanakkor egyensúlyra való törekvést tükröz, mert a természet- és társadalomtudósok fele-fele arányban kerültek be a testületbe. A humán tudományok részéről az MTA rendes tagja lett *Alföldi András* történész, *Bartók Béla* zenetudós, *Bartók György* filozófus, *Holub József* történész—jogász, *Kodály Zoltán* zenetudós, *Laziczius Gyula* nyelvész, *Moravcsik Gyula* orientalista, *Zsrai Miklós* nyelvész. A tiszteleti tagok közé választották *Bolgár Elek* diplomáciatörténészt, *Polner Ödön* jogászt, *Vámbéry Rusztem* jogászt és *Zolnai Gyula* nyelvészt. Az Akadémia levelező tagja lett: *Beke Ödön* nyelvész, *Deér József* történész, *Ember Győző* történész, *Fuchs Fokos Dávid* nyelvész, *Galamb Sándor* esztéta, *Genthon István* művészettörténész, *Györke József* nyelvész, *Horváth Barna* jogász-filozófus, *Kumorovitz Bernát* történész, *Marót Károly* klasszika-filológus, *Szászy István* jogász, *Szemere Samu* filozófus, *Theiss Ede* közgazdász, *Varga István* közgazdász, *Viski Károly* etnográfus és *Wellmann Imre* történész.⁴⁰

Az MTA új társadalomtudományi tagjaival kapcsolatosan megjegyezhetjük, valamennyien tudományterületük kiváló művelői voltak, ezért elitbe kerülésük megalapozott volt.

Az 1945. május 28–30-i nagygyűlés után a természettudományok pozíciói sokat javultak, de az osztályok száma ezután is változatlan maradt. Az MTA átalakítását sürgető csoport úgy ítélte meg, hogy a magyar tudomány problémái a régi keretek között nem oldhatók meg, és ezért a konfliktust is vállalták a humán tudományok képviselőivel. 1945. július 30-án megalakították a Magyar Természettudományi Akadémiát.

A természettudósok és a politika részéről érkező kihívásokra az Akadémia korábbi funkciójához ragaszkodó tudósok kénytelenek voltak reagálni. A humán csoport engedményekre kényszerült.

A július 1-ji összehívásán Moór Gyula beszámol arról a megállapodásról, hogy az Akadémia esedékes nagygyűlésén beválasztották a III. osztályba a Természettudományi Akadémia azon tagjait, akik nem tagjai az MTA-nak, s ezután a Természettudományi Akadémia megszűnik. Az MTA III. osztályát kettéválasztják. Ezentúl a III. osztály matematikai, fizikai, kémiai, a műszaki tuda-

mányok osztálya lesz, míg a IV. osztály a biológia és az orvosi tudományok osztálya. Megegyeztek abban is, hogy a III. és IV. osztály taglétszáma egyenlő lesz az I. és II. osztály együttes taglétszámával. Közös egyetértéssel megállapodtak arról, hogy az elnöki tisztségre Kodály Zoltánt, másodelnöknek Szent-Györgyi Albertet jelölik, főtítkár pedig Voinovich Géza marad. A szervezeti reformot úgy próbálják megoldani, hogy az Akadémia tagjai számát 160-ra csökkentik, s minden szakosztálynak 20 rendes és 20 levelező tagja lesz.⁴¹

Az MTA tagválasztó és tisztújító nagygyűlésén egyhangúlag Kodály Zoltánt választották elnökké, Szent-Györgyi Albertet másodelnökké, a főtítkár ismét Voinovich Géza lett.⁴²

1946. július 24-én választották meg az új levelező és tiszteleti tagokat. A 26 levelező tagból mindössze hárman képviselték a humán tudományokat: *Bibó István* jogász—politológus, *Kerényi Károly* klasszika-filológus és *Sík Sándor* irodalomtörténész. A kilenc új rendes tag közé négy társadalomtudós került: *Búza László* jogász, *Gulyás Pál* irodalomtörténész, *Révész Imre* történész és *Laky Dezső* közgazdász. A négy tiszteleti tagot is megválasztották, köztük volt Kodály Zoltán zenetudós és Förster Aurél klasszika-filológus.

1946 nyarán az akadémiai reformmal a tudományos élet átalakításának egy fontos szakasza ért véget. 1946 őszén a politikában befejeződött egy szakasz azzal, hogy az MKP deklarálta a nép ellenségeinek a hatalomból való kiszorítását. A polgári erők fokozatos felszámolása után olyan politikai erők kerültek az ország élére, amelyek másként gondolkodtak az egyetemekről és az MTA-ról, mint a polgári értékeket valló tudósok, illetve a demokrácia talaján álló politikusok. A totalitárius rendszer kiépítésére törekvő kommunisták politikai céljaik megvalósítását elősegítő tudományos élet és felsőoktatás létrehozására törekedtek. Ebben a rendszerben azonban már nem érvényesül a tudomány szabadsága és az egyetemi autonómia. Itt már mindazokat eltávolítják, akik nem azonosulnak a kommunista felfogással.

A politika és a tudomány megváltozott helyzetét érzékelte az a természettudományi elit is, amely 1945—1946-ban még számított a baloldal, mindenekelőtt a kommunisták támogatására. 1947-től azonban már érzékelte azokat a tendenciákat, amelyek a tudományt a taktika szolgálóleányává teszik. Nem véletlen, hogy 1947-ben Szent-Györgyi Albert, 1948-ban pedig Bay Zoltán is elhagyta Magyarországot.

Az MKP hatalomra jutása után végrehajtott egyetemi és akadémiai „reform” következményeként minden az igazolások és a bélista idején kritizált, illetve megtámadott társadalomtudóst elbocsátottak állásából. A „reform” azonban nemcsak a korábban támadott humán tudományok képviselőit érintette, hanem mindazokat a kutatókat, akik nem illeszkedtek a kommunista elképzelésekbe. Elsősorban a műszaki és természettudományok területén több kiváló kutatóból egyetemi tanár és akadémikus lett, egészében azonban az 1949 után létrejött „szocialista” felsőoktatás és Akadémia „megválogatta” ki is tartozhat az új tudományos elitbe.

JEGYZETEK:

1 *Ladányi Andor*: A középiskolai tanárképzés. Nevelésügyünk húsz éve 1945—1965. Tankönyvkiadó, 1965. 460—461. o.

2 A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945—1946. Budapest, 1975. 103—104.

- 3 Kemény Gábor: Demokratikus iskolareform. Embernevelés, 1945. szeptember—október. 1—2. 14. o.
- 4 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945—1970. Budapest, 20. o.
- 5 Szabad Nép, 1945. október 11.
- 6 Magyar Közlöny, 1945. 31
- 7 Kis Újság, 1945. április 25.
- 8 Tiszántúli Népszava, 1945. március 22.
- 9 Népszava, 1945. április 21.
- 10 Kis Újság, 1945. április 25.
- 11 Szabad Nép, 1945. április 28
- 12 Népszava, 1945. április 29.
- 13 Népszava, 1945. július 14.
- 14 Tiszántúli Népszava, 1945. május 12.
- 15 Népszava, 1946. március 10.
- 16 Népszava, 1946. március 21.
- 17 Párttörténeti Intézet Archivuma (PTI.—Arch.) Titk. Fi. 636
- 18 PTI.—Arch. 274—24/2
- 19 Szabad Nép, 1946. augusztus 15.
- 20 Népszava, 1946. július 21.
- 21 Tiszántúli Népszava, 1945. július 25.
- 22 Magyar Közlöny, 1945. május 12.
- 23 Népszava, 1945. május 12.
- 24 Népszava, 1945. július 3.
- 25 PTI.—Arch. 274—24/2.
- 26 Magyar Közlöny, 1945. 154., 165.
- 27 Magyar Közlöny, 1945. 70., 94., 112., 160., 165.
- 28 Magyar Közlöny, 1945. 173., 175., 184., 187., 198., 203.
- 29 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945—1970. 136—137. o.
- 30 Nemzetgyűlés Naplója I. köt. Budapest, 1946. Athenacum. 145. o.
- 31 Szabadság, 1946. február 2.
- 32 Magyar Közlöny, 1946. 75., 82., 86., 88., 95., 101., 102., 103., 105., 106., 117., 119., 120., 124., 128., 129., 130., 136., 138., 139., 145., 146., 150., 157., 183., 210.
- 33 Szabad Nép, 1946. június 29.
- 34 Szabadság, 1946. augusztus 3.
- 35 Szabadság, 1946. augusztus 24., Magyar Közlöny, 1946. 193.
- 36 Magyar Közlöny, 1946. 179.
- 37 Magyar Közlöny, 1946. 161., 168., 169., 172., 173., 183., 186., 193., 195., 197., 198., 202., 218., 220.
- 38 Szabad Nép, 1946. szeptember 7.
- 39 A problémával Tilkovszky Lóránt is foglalkozik, in: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- 40 Tilkovszky Lóránt: Im. 350. p. A Magyar Tudományos Akadémia Tagjai 1925—1975. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, 1975. 549. o.
- 41 Népszava, 1946. július 1., Szabadság, 1946. július 4.
- 42 Szabad Nép, 1946. július 27.

Elvégzetlen magyarságkutatás az Egyesült Államokban

A kivándorolt magyarság kultúrájának kutatása igen csekély múltra tekint vissza, még azt sem mondhatjuk, hogy egyidős a kivándorlással. Bevezetőül érdemes megjegyezni, hogy a Magyarországról kivándorolt magyarság mostoha sorsot kapott az államszocializmus ideje alatt. Az „idegenkedéstől a szóértésig”, hogy Borbándi Gyula találó kifejezését használjam, bizony sok évnek kellett eltelnie.¹ Jó bizonyíték erre, hogy jóformán csak 1989 után lépett színre a nagyközönség elé ez a kultúra, annak ellenére, hogy minden második-harmadik családnak voltak rokonai „nyugaton”. A nyolcvanas évektől egyre több publikáció is napvilágot látott, de lényegében vagy csak írói, újságírói és történeti munkák, vagy — Bakó Ferenc és Fejős Zoltán néprajzi tanulmányaitól eltekintve — hungarológiai, amerikanisztikai szakmai híradások.²

Ez akkor is szembeötlő ha összevetjük a történeti munkákkal — főleg a magyarországi Puskás Julianna, a kanadai Kovacs L. Márton, vagy Nándor Dreisziger működésével fémjelzett irodalommal —, vagy a más országokban (mint például Ukrajna, Szerbia, Lengyelország) publikált nagy mennyiségű anyaggal. Erre utal például Balassi Iván, egyébként alapos összefoglaló könyve: *A határainkon túli magyarok néprajza* (1989) is, melyben a szerző említi ugyan az Amerikába való kivándorlást, de könyvében, érthetetlenül, csak a Kárpát-medence magyarsága, de nem a nyugat-európai vagy az ausztráliai magyar kolóniák kultúrája szerepel.

Érdekessége a kivándorolt magyarság kutatásának az a tény, hogy azt jobbra magyarországi néprajzkutatók fedezik fel. Bár apró csemegéket találunk korai, nem tudományos igényű munkákban is — mint például Makár János, az egykori Franklin magyar közösségének papjától származó helytörténeti s néprajzi leírást —, a tudományos jellegű néprajz és folklorisztikai kutatás két, Magyarországról Amerikába került kutató, *Erdélyi István*, *Dégh Linda*, valamint az American Council of Learned Societies és az MTA által szervezett közös kutatás keretein belül dolgozó kutatók nevéhez fűződik. Az ő nevükkel fémjelzett kutatás valójában a hagyományok túlélésének problematikájával foglalkozott.

Kutatásaikból néhány könyv és több kisebb tanulmány született, ami csak részben egészíti ki a történelmi és a már meglévő külföldi anyagot. Arra, hogy mit is lehetne még csinálni jó és alapos példák vannak mind Pittsburgh-ról,³

vagy más bevándorlókkal népesített pennsylvaniai gyárvárosokból,⁴ hogy a meg-lévő, igen terjedelmes lengyel, ukrán, vagy délszláv kutatásokat ne is említsem.

Kétségtelen azonban, hogy a legnagyobb kutatási figyelem a folklór jelen-ségek és a rituális hagyományok felé fordult, eléggé érthető okok miatt: az észak-amerikai magyarság legfeltűnőbb, bár lehet, hogy nem a legjellemzőbb etnikai-nemzeti tudatának kifejeződését lehetett megfigyelni a különböző társas összejöveteleken.⁵

A folklór és, főleg az igen sikeres nyelvészeti kutatások mellett elvéve ta-lálunk olyan megfigyeléseket is, melyek a vizuális kultúrának a fotografiai részére összpontosulnak.⁶ Bár ezek az elemzések nem nevezhetőek alaposnak egyik esetben sem, inkább a vizuális antropológia divatja az, ami „hozta” az anyagot számukra, de annyiban feltétlenül értékelésre méltóak, hogy felhívják a figyelmet a fotó jelentőségére a kivándoroltak köreiben is. A különböző kanadai és amerikai gyűjteményekben igazi kincsek vannak elrejtve azon kutatók szá-mára, akik valójában az emigránsok vizuális kultúráját akarják elemezni. Az emigráns kritikai fotóelemzések mellett⁷ mindenképpen figyelemre méltó, hogy filmek is készültek: 1975-ben a kanadai Békevárról, majd az Ohio állambeli Toledoról.

Az Észak-Amerikában élő magyarság egyik legmostohább kutatásterülete talán az anyagi, tárgyi kultúra. Ennek vizsgálata alapvető lenne, hisz sehol nem élhetnek az emberek ruházat, bútorok, házak, gépek és munkaeszközök nélkül. A „rövidlátás” már csak azért is furcsa, mert sok magyar helyi múzeum (Lorain, Ohio államban, New Brunswick, New Jersey államban, a Bethlen Home gyűjteménye Ligonier-ban, Pennsylvania államban stb.) gyűjteménye, nem is beszélve a sok magyar templomról, épületről, és műemlékről, szobrokról, mind árulkodik a magyarság évszázados észak-amerikai meglétéről.⁸ Ebből a nagy hagyományból csak egy-két tanulmány született: Kresz Mária a ruházatot, bútorzatot és tárgyi dolgokat figyelte meg, míg a Szabó házaspár — szintén a kanadai Békeváron — településrajzot, építkezést elemezték.⁹ Bakó Ferenc is megfigyelte a kanadai magyarságnál a település és anyagi kultúra egyes je-lenségeit.¹⁰ Ezek mind olyan megfigyelések, amelyek méltán tarthatnak számot a kutatók érdeklődésére (településrendszerek, építkezés, munkamódszerek stb.), még akkor is, ha csak elnagyolt elemzést adnak a tárgyi kultúráról. Érdekessége a kanadai magyarság kutatásának tehát az, amivel többet tudott felmutatni a több évtizedes amerikai magyarság kutatásával szemben. Ennek talán az is volt a háttere, amire egy folklorista is felhívta a figyelmet, hogy az Amerikában kutatók sokáig hittek „az amerikai magyar falvak mítoszában”. S mert valóban tényleg csak a mítoszában hittek, ezért nem látták, hogy igenis voltak/vannak elszórt, falusias (legalább is az amerikai felfogás szerint) tele-pülések, amelyek megérdemelnék az alaposabb kutatást és figyelmet. Ilyenek voltak: Floridában Kossuthville, Kentucky-ben Himlerville, Louisiana államban Árpádhon, Pennsylvaniában Vintondale, New York államban Lake Ronkonkoma, de sorolhatnám a sort még a New Jersey (Alpha, Franklin), Pennsylvania (McKeesport, Hazelwood), Ohio (Akron, Loraine, Youngstown), Indiana államoktól a kanadai településekig, ahol sokáig éltek a „magyar napok” és ünnepek hagyományai. Tehát annak ellenére, hogy sok helyütt az asszimiláció tökéletes volt, maradtak maradandó nyomok a magyarságról. Az eltűnt, vagy teljesen beolvadt magyar

közösségekről még nem készült leltár, noha ilyen is elég sok volt és megérdemelnének egy alaposabb tényfeltáró cikket.

A Kanadában megtelepültek kultúrája, már csak a szétszórtság és a vidéki (préri tartományok) elhelyezkedés miatt is, sokkal inkább az őhazai „parasztság” és az eldugott települések érzetét keltették fel a kutatókban, mint az amerikai bányatelepek, vasgyárnegyedek munkásszállásai (burdosházak). Azonban ez a tény csak azt a már fent is kihangsúlyozott tételtemet támasztja alá, hogy a néprajzkutatás megközelítési módszereivel volt (és van) a baj, nem pedig a kivándorolt magyarság etnikai tudatával, vagy memóriájával.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni: a letelepedett magyarok — a gyökeresen megváltozott gazdasági feltételek mellett is — átmentettek bizonyos anyagi, tárgyi komplexumokat az „ökontriból”, ezekhez hozzátevé a sajátjukat és az „amerikai” alakították ki sajátos helyi etnikus kultúrájukat. Árpádhon magyarjai, vagy a Vintondale-en lakók olyan őhazai anyagi kultúrjavakat tartottak meg, illetve alakítottak ki ezekből maguknak, amelyeket nem lehet kihagyni a „határontúli magyar” néprajzi kutatásokból. Elég itt arra utalnom, hogy Árpádhon „földieper bora,” temetőjének sírköveinek magyaros feliratai hagyományosnak vehetőek a szó szoros értelmében. Vintondale idősebb magyar asszonyai még a hetvenes években is szőttek „esztovátán”; a férfiak közül tudtak zenélni (cimbalmozni); házaikat, melléképületeiket maguk csinálták; kertjük és virágtermesztésük is telis-tele volt magyar virágokkal és növényekkel; disznóvágásokat tartottak, és a húst, kolbászt, szalonnát saját készítésű füstölőházakban (smoke house) füstölték meg. Hasonlókat tapasztaltam McKeesport (Pennsylvania állam) magyarjai között, ahol a bethetelemzésnek nagy divatja volt az 1930-as, 1940-es években, ugyanúgy mint a citerával kísért nótázásnak. Az öregamerikás férfiak között a szalonnasütésnek majdnem rituálisan végzett formája volt. Az egyikük Joe Petras (Ung megyéből, Makkosjánosi faluból vándorolt ki) elmagyarázta, hogy a szalonnasütés ott kezdődik, hogy felnevelünk egy jó hizót, de nem kövérrel! A sült szalonnához saját készítésű csácsá-t is készített (friss hagyma, zöldpaprika lesózva). Tudományát még édesapjától tanulta, aki Makkosjánosi valamikori juhásza volt. „Nagy tudománya volt az apámnak” — mondta Petrás, „egy cérnaszálon meg tudta sütni a szalonnát a tűz felett.” Az étkezés megmaradása, még akkor is, ha csak ilyen nosztalgiaszinten, sokban hozzásegítette az öregamerikás generációt identitásuk megerősítéséhez.

Általában elmondhatom, hogy az Észak-Amerikában elszórt magyar közösségek — hagyományos néprajzos szakkifejezéssel úgy is mondhatnám, hogy táji-területi tagoltságuk — különbségeinek fontosságát igen hanyagul kezelte a magyarországi kutatás. Ennek fel nem ismerése sokban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a magyarság kultúráját „amerikanizáltnak” és „homogénnek” érezték a főleg Magyarországról érkező kutatók. Nem mindegy azonban az, hogy a magyarság, de a Közép-Kelet Európából kivándoroltak általában, milyen befogadó közegre és megélhetési módra találtak Amerika és Kanada városaiban, falvaiban. Ugyanakkor kapcsolódik ehhez a problémakörhöz — és ezt számtalan tanulmány is bizonyítja — a helyi társadalmak kialakulásának és az intézményesített társadalmi életének igen szerteágazó és sokszínű volta. A Kaliforniában megtelepedő úttörők mást alkottak és mást hagytak hátra mind a befogadó közeg, mind pedig az utánuk jövők számára;¹¹ más volt az a Kalifornia és

más a Hollywood filmgyártásába beépült magyar elit, vagy az Amerika-szerte jól ismert közép-és felsőosztálybeli sztárok kultúrája. A nagyvárosokban letelepedett magyarság, akiknek szerteágazó jövedelmi lehetőségeik voltak a városi közegben, amely más szórakozási és kulturális színvonalat is adott számukra, egy polgáribb, urbánus kultúrát és mentalitást képviselt.¹²

Erről az igen fontos kutatási problémakörrel a legtöbbet a nemrég elhunyt antropológus, Máday Béla (1912–1997), 1979 és 1984 között végzett gyűjtéseiből tudhatunk meg. Sajnos nagy kár, hogy nincsenek a magnetofonra felvett interjúk lejegyezve, az angol szövegek pedig lefordítva. A Washington DC és környékén dolgozó Máday — ismert, ámbár a periférián munkálkodó szociál-antropológus, aki 1980-ban Lincoln Díj-at kapott, de akit, a magyar néprajz ideológiaelferdülése miatt hiába keresünk például a Magyar Néprajzi Lexikonban — nyugdíjaztatása után bejárta (saját költségén!) Amerika magyarlakta városait és vidékeit (összesen tizenhét államot). Egy rendszerezett, negyven kérdésből álló kérdőíves módszerrel százötven mélyinterjút készített az amerikai magyar társadalom tagjaival és elit képviselőivel. Nagy vesztesége az amerikai magyarság kutatásának, hogy ez az anyag mind a mai napig nincs feldolgozva (maga Máday sem kapott rá alapítványi pénzt, hogy befejezze élete fő művét).¹³ Viszont ilyen rendszerezett adatgyűjtés adná meg a választ olyan kérdésekre, amelyekre már sokan próbáltak feleletet adni, de (rendszerezett kutatás, terpmunka és elméleti keret hiányában) mindhiába: mint például a kettős nyelvi tudat, identitás, akkulturáció, a honvágy kérdése, Magyarországgal való kapcsolat stb.

A metropoliszokhoz képest mások azok a közösségek, ahol jobbra megmaradtak a gyári munkásnegyedek és bányatelepek kultúrájának alapjai.¹⁴ Bányavidékeken ismertek voltak az idősebb nemzedéknél a különböző bányászattal és a bányával kapcsolatos hiedelmek és babonák. Vintondale-i adatközlőktől tudom, hogy nőknek például nem lehetett a bánya torkához sem menni, nem-hogy lemenni a bányába. A bányászélet veszélyessége miatt így alakulhatott ki az a mára már viccként mesélt burdos történet és mondakör is, miszerint a „föburdosnak” joga volt — hogyha a sors úgy hozta az év szerinti idősebbeknek is — a „burdosgazda” feleségének, vagy ritkábban idősebb lányának kegyeire. A bányásztelepek, amelyek az 1970-es évekre gazdaságilag teljesen tönkrementek, elvesztették valamikori közép-kelet-európai, magyaros jellegüket.

Kétségtelen, hogy a bányavidékek kultúrája tűnik a legarchaikusabbnak a farmertelepek mellett. Johnstown, Vintondale, Daisytown (mind Pennsylvania államban), Gary, South Bend (Indiana állam), Alpha, Franklin, New Brunswick (New Jersey állam), vagy Lake Ronkonkoma magyarsága nem azt az urbánusi kultúrát képviseli, mint Detroit, Cleveland, New York és Pittsburgh magyarsága.¹⁵ Az előbbieknél kevesebb volt az etnikus kultúrán kívüli szórakozás lehetősége, a mobilitás is leszűkült számukra. Az elvándorlás azonban számottevő volt már a másod- és harmadgenerációnál is, ahogy a recesszió hatására a vasgyárak és bányák sorra bezártak. Ezért van az, hogy a nagyvárosok magyar negyedeiben is lehet találni olyanokat, akik korábban bányamunkával, vagy gyári „léberesek”-ként (laborers) keresték kenyerüket. Ennek a rétegnek a kultúrája a városok kultúráját sokkal heterogénebbé tette. Mivel azonban a bányászati munka, vagy a mezőgazdasági tevékenység már csak tudati szinten

létezett, ezért a nagyvárosi kultúrában jobban beszűkültek a másság egyedi jelenségei az elit és az intézményes etnikus mozgalom szintjére.

A nagyvárosok magyar értelmisége — a rádiózás, újság- és könyvkiadás, színház megteremtésével — más közvetítőszerpet játszott, mint a kistelepüléseken ideig-óráig megálló tanultabb magyarok. Megint másképpen kell érzékelnünk azoknak a telepeknek a kulturális sajátosságait, mint például a kanadai farmergazdaságok, ahol még a paraszti kulturális értékek megőrzésének lehetősége is másképpen jelentkezett. Ilyen telepeken még az 1980-as évek elején is lehetett kenyér- és kalács sütést látni, vagy disznótoros vacsorákra meghívót kapni. Igaz, hogy a disznót már nem mészárosok vagy hentesek intézték el, hanem a „jóbodik” (good buddies — jóbarátok), vagy a család férfitagjai lettek megfogadva. A disznót pedig már nem késsel vágták le, hanem egyszerűen vadászfegyverrel lőtték le. Amíg a belsőségeket még disznósajtnak („head cheese”) feldolgozták — bár a fiatalabb nemzedék már nem tartotta fontosnak az étrendbe való besorolását — addig a májas és véres hurkát a harmadgenerációs fiatalok („blood sausage”) már nem fogyasztották.

Toledo (Ohio állam) és környékén élő harmad- vagy már negyedgenerációs fiatalok és középkorú emberek még mindig büszkén beszélnek a magyar „piknik”-ekről, a „Hungarian turkey”-nek, azaz „magyar pulykának” nevezett közösségi szalonnasütésekről. Ugyanott bellehemesek is jártak a házakat, a katolikuskoroknál és a görögkatolikuskoroknál külön csoport. A Roebling (New Jersey állam) környékiek pedig még most is, viccesen ugyan, de használják a „shoot the bacon” (a nyársra felszúrt szalonna) kifejezést. Amerikában, ahol a mindennapi életben a cornflakes, a coke, a hamburger, hot dog és az ice cream szerepel sokszor az étlapon, ezek a kifejezések az Észak-Amerikába kivándorolt magyarság etnikus tudatának, önazonosságának „élvezetes csemegéi”.

A további kutatás még azt is felderítheti, hogy az összetartásnak milyen más alapjai voltak a növény- és gyümölcsstermesztő farmertelepeken: Saskatchewan telepesei a bozótűzök vagy a sáskahadak megfékezésére, az Okanagan völgy (British Columbia) gyümölcsstermesztői pedig a korai fagyok ellen fogtak össze közös munkákra. De Vintondale-en is volt közös házépítés, mint ahogyan McKeesporton a halotti tort is megülték.

Talán ezért is lehetett az, hogy sokkal alaposabb és részletesebb elemzések születtek az Amerikában és Kanadában dolgozó kutatók tollából, akik a magyarság etnikai intézményeinek és kulturális jegyeinek figyelembevételével az ilyen apróbb jelenségekre jobban oda tudtak figyelni. *Huseby Darvas Éva*¹⁶ felfigyelt a rádiózásra, e tanulmány szerzője a táncok és táncos szokások,¹⁷ valamint a temetők etnikai jegyeiről értekezett;¹⁸ mások a vallásos, egyházi élet társadalmi jelentőségét kutatták; de vannak speciális tanulmányok a magyaros ételekről és a szokások továbbéléséről is. Több vallásos és egyházi tanulmány arra irányult, hogy az egyházak által szervezett közösségi mulatásokat, társas összejöveteleket az etnikai tudat és bevándorló-kultúra megtartásának alapjaként röj fel.¹⁹ Voltak olyan közösségek, ahol az egyház nagyobb szerepet vállalt a közösségi kultúra továbbélésében, de voltak olyan települések is, ahol az egyházi élet sokkal elenyészőbb jelentőségű volt. Ezért nem lehet általánosítani egyedi esetek alapján, mert ami igaz az Indiana-állambeli Calumet-vidékre, az nem feltétlenül igaz a chicago-i South Side magyarságának kulturális-vallásos életére vonatkozóan. A louisianai Árpádhonban

a vallás nem játszott oly nagy szerepet a szüreti multságok szervezésében, mint ahogyan azt Dégh Linda megállapította: „Az egyház nem a társadalmi és kulturális élet központja és nem játszik szerepet a nemzeti identitás megtartásában.”²⁰

Hasonló tapasztalataim nekem is voltak főleg olyan közösségeknél, mint például a Long Island-i Lake Ronkonkoma magyarsága, ahol a társadalmi élet a Magyar Ház köré csoportosult, de tagjai közt reformátusok, evangélisták, katolikusok és izraeliták egyaránt megtalálhatóak. Az általánosítások azért sem illenek az amerikai magyarság eltérő telepeire, szervezeteire, mert mit kezd az a kutató az olyan intézményes kultúrával, mint mondjuk az Amerikai Magyar Szövetség, egy 1907 óta fennálló intézménnyel, melynek székhelye Washington DC-ben van, de mint washingtoni magyar településről, vagy kultúráról csak igen-igen óvatosan, vagy egyáltalán nem beszélhetünk.

Külön figyelmet szenteltek a kutatók az Észak-Amerikában élő magyarság zenei hagyományainak is.²¹ Amíg ebből a kutatók kimondottan népdalról és éneklésről szólnak, magam rituális és hangszeres, illetve tánczene és táncélet kutatására is vállalkoztam. Annak ellenére, hogy ilyen és hasonló tanulmányokból ismerjük Cleveland és környéke, valamint a keleti partvidék magyarságának a zenéjét, semmiképpen sem mondhatjuk, hogy a kivándorolt magyarság zenetörténeti kultúrájának kutatása ki lenne merítve. Bár mára már kihalt az az imigráns (tehát a bevándorló) generáció, köznévén az „öreg-amerikások”, akik még mint gyermekek elsajátítottak szüleiktől tárgyi, nyelvi, folklórkincseket, valamint ezek hagyományos közösségeken belüli használatát, még mindig él az a már újhazában született első generáció, akik már mint amerikai vagy kanadai állampolgárok, még mindig tudatosan vállalják és ismertetik az általuk megőrzött, szülőktől és a közösségtől átmentett hagyományt.

Amíg a magyarországi kutatók igen nagy figyelmet szenteltek a Kárpát-medencében élő népcsoportok ének- és zenekultúrájának megismerésére, addig teljesen közömbösen szemlélték az Észak-Amerikában élőkét. Jó példa erre az a hiányosság, hogy sem a *Nagy Dezső* kötetben (Magyar munkásfolklór 1987), sem pedig *Fejős Zoltán* kötetében nem szerepel Erdély kutatásainak eredményei! Érdemes hangsúlyozni: nagy lehetőségek vannak még a magyar rádiók programjainak a kutatásában, valamint a lemezkiadás és a korai magyar lemezek elemzésében. Sok amerikai és kanadai magyar zenekar próbálkozott azzal, hogy saját repertoárját megőrökítse. Ezek a felvételek bizony hiánypótlóak és értékesek több szempontból is: nemcsak az anyagismeret miatt, hanem azért is, mert ez lehetőséget ad a helyi közösség, valamint a zenészek ízlésének, annak változásainak megvizsgálására.

Alapos munkát igényel ez a zenei kultúra: Mikisits Ferenc (Frank) és zenekara, a Szittyai (Zitay) testvérek által vezetett zenekar több lemezt is kiadott New York-ban a Tatra Records égisze alatt; Julia R. Orosz, akit a pittsburgh-i magyarok a WAMO rádió adásain keresztül mint a „csárdás királynőjét” ismertek szintén több lemezt adott ki 1947-től a hatvanas évekkel bezárólag; talán még ennél is nagyobb sikernek örvendett a regina-i (Saskatchewan tartomány, Kanada) Búzás zenekar („Betty and her Five Brothers”), akik még a Bukovinából elszármazó nagyapjuktól tanulták meg a többnemzetiségek zenei kultúráját és akik tucatszámra jelentettek meg lemezeket. Ezek mind fontos adatok, és akkor még nem is beszéltünk az ún. nem „népi” vagy saját kiadású

lemezekről a nagy lemeztársaságokról, mint például a Columbia, RCA Victor, vagy az „Okeh” General Recording Phonograph Co.-ról, akik milliós példányszámban adtak ki 1918-tól kezdve magyar nótá, szöveg és zenés (musical) lemezeket. A lemezkiadás csak egy abból a sokrétű tevékenységből, amely vizsgálatot érdemelnek és hol van akkor még a sok könyv- és újságkiadás; színházi tevékenység; sportélet; iskolák és a magyar cserkészlet feltérképezése?

Kirívó azonban az a hiányosság, amivel a magyarországi kutatók megközelítették a magyarság kapcsolatait a befogadó és együttélő népekkel, s ehhez kapcsolódóan hiányos az ismeretünk a magyar csoportok területi és osztályhátterének milyenségéről is. Kevés olyan tanulmány van, amely választ adna arra az interetnikus együttélésre, mint például a magyar–szlovák kapcsolatok (Niedermüller 1987); valamint azok a tanulmányok, melyek gazdagon illusztrálják a kivándorolt magyarság többkultúrájúságának fejlődését, esélyeit.²² Erre csak elszórt törekvések ismerünk, mint például a magyar-zsidó, magyar-szlovák, vagy a multietnikus közegben lakó Connecticut állambeli Bridgeport városkájának magyarságáról szóló tanulmány. Még kevesebbet tudunk arról, hogy milyen tudati váltáson — vagy válságon — mentek keresztül az amerikanizálódók: Jelinek tanulmányából megtudhatjuk, hogy a századfordulón Magyarországról kivándorolt zsidóság többszörös identitással (plural identity) rendelkezett, de alapvetően „magyarnak” tartották magukat.²³ Azonban az egyesületek, az egyházak és a kulturális tevékenységek politizálódása miatt (a magyar kormányok segítettek ebben jócskán!) ez a magyar öntudat elveszik és a zsidóság nagy része teljesen elszakad a magyar tömegektől és az amerikai zsidóságon belül alakít ki magának egy „magyarosan” etnikus, de teljesen amerikaivá vált zsidó közösséget.

Mivel a mai napig nem ismerjük kellőképpen a magyarság interetnikus kapcsolatát más, környékbeli népcsoportokkal, így nem tudhatunk bővebbet arról a multikulturális beállítódásról sem, ami sokban jellemzi a másod- és harmadgenerációs magyarságot Észak-Amerikában. A magyarság sokkal hamarabb került szembe az igazi és valójában elkerülhetetlen amerikai multikulturalizmussal, mint azt a hazai kutatók — a posztmodern hatása alatt — mostanában egyre-másra bizonygatni akarják. Erre példa a meginduló vegyesházasságok nagy létszáma is, mely a második generációval törvényszerűvé vált. De ez csak a többkultúrájúság elfogadásával, a negatív sztereotípiák levetkezésével — ide tartozott természetesen a „bennszülött” angolszászok, a WASP-ok, hunky-zása is — jöhetett létre. Olyan telepeken, mint például a Bukovinából kivándorolt székelyek kanadai farmterelepei, akik eleve egy többetnikumú közegből vándoroltak ki (Oberding 1939), a pozitív és szimbiotikus interetnikus közösség létrehozása létkérdés volt.²⁴

Az etnikus tudat ilyen irányú alakulása természetesen együtt járt azzal a fejlődéssel, ami jellemezte a másod-harmadgenerációs csoportokat: gazdasági felemelkedés és beilleszkedés a befogadó ország kultúrájába. Nem jelentett ez azonban teljes kultúrafeladást vagy -elvesztést; inkább rugalmasságot, alkalmazkodást a többkultúrájú közegben. Ehhez kellett még az is, hogy a második világháborúval eltűnjön a „hunky-gyűlölet” és a korábbi bevándorló csoportok elfogadják a kelet-európaiakat, azok kulturális másságát. Szükség volt még ehhez arra is, hogy a helyi értelmiségi-gazdálkodó réteg — papok, tanárok, üzletvezetők, kisiparosok, ügyvédek, orvosok stb. — amely már munkásságából

kifolyólag is szükségszerűen beilleszkedett a befogadó társadalomba, megtalálja azt a számára fenntartott etnikumok közötti vagy fölötti összekötő szerepet, amelyre minden bevándorló közösség építeni tudott. Ennek a rétegnek az alapos megismerése és tevékenységének feltárása nagyban hozzájárulna ahhoz, hogy a kivándorolt magyarság kultúrájának specifikumait jobban megismerhessük.

Hiánypótló és jó példája ennek az a törekvés, amit a helyi társadalmak összegyűjtenek magukról és ebben a folyamatban teljesen átszervezik értekeiket magukról és a környezőkről is. A kanadai Lestock (Saskatchewan tartomány) városka Helyi Történelmi Társasága felkérte a városban és környékén lakókat, hogy írjanak le mindent, amit a családjukról vagy annak származásáról és múltjáról tudnak. Ez a mű lett: *Memories of Lestock*, „Lestocki emlékek” (Lestock Historical Society, 1980). A páratlan anyag telis-tele van olyan visszaemlékezésekkel, amelyekben megjelennek a magyar bevándorlók, de nem csak ők, hanem az 1910-es, 1920-as évek préri-telepeinek minden nemzetisége is: a muskovequan indián prémvadászai, a Hudson Bay Post angol kereskedői, a francia tanárkisasszony és kovács férje, a lengyel, finn, német, román, szlovák és ukrán telepek kétkezi munkásai is. Ezek a közösségek bár egyházilag, nyelvilag és eredetükből kifolyólag is elkülönültek egymástól, azonban a mindennapi megélhetésükből kifolyólag kanadaiakká váltak egyhamar. De nem teljesen! Így lett Antal Istvánból „Steve Antal”, Német Gyulából „Bill Nemeth”, Bence Ernőből „Ed Bencze”, és így tovább. Ezek a „pionirok” (valóban így is hívják őket büszkén mind a mai napig, „pioneers”), vagyis úttörők, szó szerint törték az ugart: a Hordós család emlékeiben le van írva, hogy hogyan vetették a magot kézzel, hogyan arattak sarlóval, majd csépezték a gabonát kézzel, cséphadaróval és hogyan válogatták ki a magot a pelyvától; mindez egy csapásra meg is változott, ahogy a Hordós család, a Mihalicz családdal összefogva, megvette az első motoros cséplőgépet („Oil Pull Rumley”), és így beindult a gépesítés és lassan a valós kanadai farmergazdálkodás is.

Nem figyeltek fel a kutatók eléggé arra a folyamatra sem, ami nagyban meghatározta az amerikai magyarság és az óhazában maradtak kapcsolatait egymással. Ez azért is fontos, mert így ezeknek más funkciót is adhatunk, nem csak egyszerűen a családi kapcsolatok fenntartását, ami egymagában egyébként is közhelyként fogható fel. Nagyon sokszor nem a szegénység, vagy nem annak a mértéke ösztönözte a kivándorlókat, hanem a családi kapcsolatokkal megerősített tengerentúli hálózatok rendszere. A korai, tehát a századforduló előtti és alatti, kivándorlók elbeszélései, leírásai sokkal jobban „hívták”, csalogatták a magyarokat és az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségeit az újhazába. Ennek egyik folklorisztikai érdekessége Herbert Halpert által közölt „hazug” mesék, amelyeket Amerikáról találtak ki az óhazai magyarok. Valószínűleg az ésszerűsítést is szolgálták ezek a „sztorik”, de az öregamerikások számára a tengerentúl, valahogy az Óperencián túl-t is jelentette. A kivándorlók népdalaiban talán pontosan ezért találjuk meg ezt a motívumot!

Továbbá érdemes elolvasni azokat a korai írásokat, amelyek még most is csábítónak hatnak a közép-kelet-európai mentalításra. Ezt már csak azért is fontos itt hangsúlyozni, mert amennyire bántotta az egyes óhazai politikusokat a magyarság elvándorlása, legalább annyira aggasztónak tűnt egyes amerikaiak szemében az Európába való visszavándorlás kérdése. Ezt a témát, ahogyan a kettő szoros összefüggését sem vették célpontul a kivándorlás kutatói. Bár

újabbán Kerecsényi Edit munkássága példamutató a Lendva-vidéki magyarság kivándorlásáról és visszavándorlásáról.²⁶

Az újvilági magyarság és az „ökontriban” maradtak közti viszony sokkal fontosabb volt, és maradt mind a mai napig, mint ahogy azt a kutatók számba vették. A családi kötelékek a különböző politikai törekvések és manipulációk ellenére sem szakadtak meg. Voltak területek, mint például a Vas megyei Szentpéterfa, ahonnan tömeges volt a férfiak ki- és visszavándorlásai a századfordulón. New York-ban és Northamptonban külön bálákat rendeztek és egy szorosabb közösséget is alkottak az általános „New York-i magyarságon” belül a szentpéterfaiak. A hazaküldött dollárok is sokat számítottak az otthon maradt családtagoknak. Azt még *Dömötör Sándor* jegyezte le, hogy Szentpéterfán volt olyan időszak, amikor a falusiak csak dollárban számoltak, adtak-vettek. A rezesbanda tagjai Amerikából való hazajövetelük után csak dollárért voltak hajlandók játszani Szentpéterfán.

Mindent összevetve megállapítható, hogy az elmúlt száz év alatt kivándorolt magyarság kultúrájának megismeréséhez megfelelő alapot szolgáltattak a magyar kutatók. Továbbá az utóbbi időkben az amerikanisztika és a hungarológia is megpróbált lépéseket tenni annak érdekében, hogy ezt az összmagyar kultúrát megismerje, értékelje és ezáltal megőrizze. Annyi bizonyos: amit a magyar kutatók letettek ez idáig az asztalra, csak azt tudják felhasználni a közeljövőben. Ez az anyag bármennyire értékes is főleg a külföldi publikációkkal párhuzamosan, semmiképpen sem elegendő. A legnagyobb problémát azonban nem a modellek kialakítása és a átvétele jelenti, hanem az öregamerikás kultúra lassú elfeledése és megállíthatatlan kihalása. Az észak-amerikai magyarság még mindig jelentős népcsoportot képvisel: az 1990-es népszámlálás szerint csak az USA-ban 1 582 302 fő vallotta magát magyar származásúnak; ezzel szemben csak 147 902 beszél rendszeresen otthon anyanyelvén. A magyarság intézményei, a magyarságtudat azonban lassan felmorzsolódik a globális kultúra és a harmadik világ bevándorolt csoportjainak tömegeiben. Ahogyan Papp László írja: „pusztulunk nemzeti öntudatunkban, magyar nyelvünkben és intézményeinkben”.²⁷ Az eddig összegyűjtött anyag azonban elegendő már ahhoz, hogy az észak-amerikai magyarság elfoglalja megérdemelt s méltó helyét az egyetemes magyarság kultúrájának elemzéseiben.

IRODALOM:

- 1 *Borbándi Gyula* (1993) Az idegenkedéstől a szóértésti, In *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, Békési Imre et al. szerk., Budapest-Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 686–693
- 2 *Fejős Zoltán* (1993) A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása. Budapest: Közép-Európai Intézet.
- 3 *Couvares Francis G.* (1984) *The Remaking of Pittsburgh: Class and Culture in an Industrializing City 1877–1919*. Albany: State University of New York Press.
- 4 *Bodnar John* (1977) *Immigration and Industrialization: Ethnicity in an American Mill Town, 1870–1940*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- 5 *Vázsonyi Endre* (1980) A főburdos és a csodaszarvas. *Valóság* 3:89–97.
- 6 *Hoppál Mihály* (1989) Family Photography of the American-Hungarians, In *Kunt Ernő szerk., Bild-Kunde Volks-Kunde*, Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 89–104.
- 7 *Kürti, László* (1997) A halál és a fotográfus. *Néprajzi Értesítő* LXXIX 166–184.
- 8 *Kürti László* (1980) Hungarian Settlement and Building Practices in Pennsylvania and Hungary: A Brief Comparison. *Pioneer America* 12:35–53

- 9 Szabó, S. Helene—Szabó, Máttyás (1979) The architecture of Békevár. Békevár: Working Papers on a Canadian Prairie Community. R. Blumstock szerk., Ottawa, 210—256.
- 10 Bakó Ferenc (1988) Kanadai magyarok. Budapest: Gondolat.
- 11 Salotous, Theodore (1975) The Immigrant in Pacific Coast Agriculture, 1880—1940. *Agricultural History* 49/1:182—201.
- 12 Weinberg, Daniel E. (1977) Ethnic Identity in Industrial Cleveland: the Hungarians 1900—1920. *Ohio History* 86/3:171—186.
- 13 Maday, Bela—Szalay, Lorand B. (1975) Psychological correlates of family socialization in the United States and Korea. In *Socialization and Communication in Primary Groups*, T. R. Williams szerk. The Hague: Mouton, 81—94.
- 14 Marchbin, Andrew A. (1940) Hungarian Activities in Western Pennsylvania. *The Western Pennsylvania Historical Magazine* 23/3:163—174.
- 15 Beynon, Erdmann Doane (1934) Occupational Succession of Hungarians in Detroit. *The American Journal of Sociology* 39/5:600—610; és (1936) Social Mobility and Social Distance among Hungarian Immigrants in Detroit. *The American Journal of Sociology* 41/4:423—434.
- 16 Huseby, Darvas Éva (1984) Ethnic radio: A study of Hungarian radio programs in Detroit and Windsor. In Lockwood W. szerk. *Beyond Ethnic Boundaries. New Approaches in the Anthropology of Ethnicity*, Ann Arbor, 51—84.
- 17 Kürti László (1983) Hungarian Cemeteries in New Jersey. Research Report, Historical Society of New Jersey.
- 18 Kürti, László (1983) Hungarian Immigrant Music in the United States, Folkways Records FE 4020. New York.
- 19 Mihályfi, Gilbert (1995) Magyar lelképásztorkodás Amerikában. *Vigília* 1: 27—32.
- 20 Dégh Linda (1977—78) Grape-Harvest Festival of Strawberry Farmers: Folklore or Fake? *Ethnologia Europaea* 10:115.
- 21 Erdely Stephen (1964) Folksinging of the American Hungarians in Cleveland. *Ethnomusicology* 8/1:14—27.
- 22 Niedermüller Péter (1987) Etnikai különállás és kulturális együttélés: szlovákok és magyarok egy amerikai munkásközösségben. *Folklór és Tradíció* IV:248—249.
- 23 Jelinek, Yeshayahu (1972) Self-identification of First Generation Hungarian Jewish Immigrants. *American Jewish Historical Quarterly* 63/3:214—222.
- 24 Oberding József György dr. (1939) A bukovinai magyar népcsalád helyzete, és Vándorló bukovinai magyarok. *Hitel* 202—204, 269—272.
- 25 Halpert, Herbert (1945) Hungarian Lying-Contest Tales about America. *New York Folklore Quarterly* 1/4:236—237.
- 26 Kerecsényi Edit (1994) Távol a hazától. Lendva-vidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- 27 Papp, László (1996) Az amerikai magyarok. *Szivárvány* 48: 131.

Valki László

Az Európai Unióhoz csatlakozó Magyarország szuverenitása

Mi lesz a magyar szuverenitással, ha hazánkat felveszik az Európai Unióba? — tették fel sokan a kérdést, amikor bejelentettük, hogy csatlakozni szeretnénk az integrációs szervezethez. A közkeletű felfogás szerint ugyanis a csatlakozó államok szuverenitásuk jelentős részét átruházzák az Unió vezető testületeire, következésképpen saját szuverenitásuk nagymértékben csökken.

Valójában a jelenlegi nemzetközi joggyakorlat nem ad okot ilyen negatív következtetés levonására.

A szuverenitás nemzetközi jogi fogalma

Az írott nemzetközi jog soha, semmilyen formában nem definiálta a szuverenitás fogalmát, de nem készítettek használható definíciót a nemzetközi jog elméletének művelői sem. Az utóbbiak korábban egy totális szuverenitás-fogalomból indultak ki. Belső vonatkozásban „az állam korlátlan és osztatlan főhatalmáról”, a külkapcsolatokban pedig „függetlenségéről” beszéltek. Azt állították, hogy szuverénnek csak az az állam tekinthető, amely „tevékenységének minden területén, elhatározásának minden vonatkozásában független”.

Csakhamar világossá vált azonban, hogy a történelmi fejlődés során nem jönnek létre olyan államok, amelyek főhatalma korlátlan és osztatlan lenne. A nagyhatalmak sem váltak tevékenységük minden területén, elhatározásuk minden vonatkozásában függetlenné, hiszen tekintettel kellett lenniük legalábbis a többi nagyhatalom érdekeire, céljaira, kívánságaira. A nemzetközi jog ezért csak annyit tett, hogy az ENSZ Alapokmányában és másutt jogi kötelezettségekkel bástyázta körül az állami szuverenitást. Kimondta, hogy az államoknak

- tiszteletben kell tartaniuk minden más állam jogi egyenlőségét, valamint területi épségét és politikai függetlenségét,

- nem szabad más államokkal szemben erőszakot alkalmazniuk vagy azzal fenyegetniük,

- más államokkal létrejött vitáikat békésen kell megoldaniuk és

- nem szabad beavatkozniuk más államok belügyeibe.

Mint látható, ezek az előírások csak *negatív* oldalról közelítik meg a szuverenitást, csak azt mondják meg, mi az, amit nem szabad megtenni a nemzetközi kapcsolatokban. Pozitív értelemben viszont — hogy ténylegesen mely államok tekinthető szuverénnek — semmit sem mondanak.

A nemzetközi jog egyetlen körülményt képes csak figyelembe venni: azt, hogy egy állam *önállóan lép-e a fel nemzetközi kapcsolataiban* vagy sem. Egyetlen olyan fórum sincs a világon, amely megvizsgálhatná, hogy valamely állam tényleg szuverén-e. Nem játszhat ilyen szerepet az ENSZ sem, tekintve, hogy nem rendelkezik olyan apparátussal, amely alkalmas és jogosult lenne ilyen vizsgálat elvégzésére. Minden állam maga dönt arról, hogy egy magát szuverén államnak nyilvánító alakulattal kapcsolatra kíván-e lépni vagy sem. Ha az állam úgy találja, hogy egy ilyen alakulat bármely okból nem szuverén, egyszerűen nem ismeri el és nem létesít vele kapcsolatot (ilyen helyzetbe került például a Ciprusi Török Köztársaság vagy Tajvan).

Más a helyzet azokkal az országokkal, amelyek jogilag is függő helyzetben vannak. A függő helyzet egyaránt származhat a belső jogból (az alkotmányból) és a nemzetközi jogból. A belső jog szerint sem szuverének például a föderációk tagállamai, mert nem rendelkeznek főhatalommal, és ez rendszerint a szövetségi alkotmányból is kitűnik. Nemzetközi jogi rendelkezések alapján nem nyerte vissza szuverenitását például a világháború után a megszállt Németország, amely felett a Szövetséges Ellenőrző Tanács gyakorolta a főhatalmat. Végül mind a belső, mind pedig a nemzetközi jog értelmében hiányzott a szuverenitása a gyarmati országoknak, függetlenül attól, hogy voltak-e valaha önálló államok és önállóságukat milyen körülmények között veszítették el.

Mindent összevéve, a nemzetközi jog azzal a *fikcióval* is megelégszik, hogy *a jogilag alávetettségű helyzetben nem lévő állam szuverén*. Ez azt jelenti, hogy azok az államok, amelyek politikai értelemben csekély önállósággal rendelkeznek vagy önállóságukat elvesztették, mindaddig szuverénnek tekintendők, amíg helyzetük jogilag is meg nem pecsételődik. A jog általában szemet huny a szuverenitás *de facto* korlátozása felett, de élénken reagál arra, ha azt valamilyen aktus *de jure* fenyegeti. A nemzetközi jog csak kétféle állapotot ismer: egy ország vagy szuverén, vagy nem. Átmenetek nincsenek, nem léteznek fél-szuverén államok.

A fentiekből következik, hogy *a szuverenitás végül is nem tartozik a jogilag pontosan meghatározható fogalmak közé*. A szuverenitás olyan politikai-jogi kategória, amely szorosan kapcsolódik az állam fogalmához, annak egyik lényegi alkotó eleme. Lényegében azt fejezi ki, hogy *az emberi társadalom által létrehozott politikai intézmények hierarchiájában az államok helyezkednek el a legmagasabb szinten*. Csak az államok rendelkeznek ugyanis az erőszak belső felhasználásának legitim monopóliumával, a főhatalommal. E szint felett olyan politikai intézmény, amelynek az államoktól független erőszakmonopóliuma, főhatalma lenne, nem hozható létre, illetve, ha ilyen létrejönne, már azt kellene államnak nevezni. Az állam tehát elvileg mindig szuverén, és szuverenitással csak az állam rendelkezhet.

Az államon *belüli* értelemben tehát a szuverenitás azt jelenti, hogy a főhatalmat megtestesítő legfelső államhatalmi és államigazgatási szervek a belső intézményi hierarchiában a legmagasabb helyet foglalják el. A *nemzetközi* kapcsolatokban ugyanakkor a szuverenitás azt a társadalmi jelenséget fejezi ki, hogy a Földön *egymástól relatíve elkülönült centralizált hatalmi szervezetek egyidejűleg egymás mellett léteznek*. Az állami szuverenitás ilyen értelemben nem más, mint sajátos *viszony*, amely az adott állam és az államok rendszerének többi tagja között áll fenn. Ez a viszony hatalmi-politikai értelemben mellérendeltségi viszony, ellentétben az államon (birodalmon, föderáción, gyarmati rendszeren) belül fennálló alá-fölérendeltségi viszonyokkal.

A nemzetközi közösséget ehhez képest a *decentralizált* hatalmi struktúra jellemzi, s a belátható jövőben is jellemezni fogja. A független államokból álló nemzetközi közösség fogalmi szempontból feltehetően véglegesen kialakult; a történelem ebben az értelemben valószínűleg tényleg véget ért.

Az államok *politikai* értelemben természetesen sohasem élveztek teljes függetlenséget. Az államok közötti kapcsolatok a kezdetben ugyan szórványosak és esetlegesek voltak, s a földrajzi adottságok gyakran kizárták az egymástól távolabb fekvő államok közötti érintkezést. Előbb-utóbb azonban mégis kölcsönösen függő viszonyba kerültek egymással, mivel folytonosan tekintettel kellett lenniük szomszédaik érdekeire és figyelembe kellett venniük azok politikai célkitűzéseit. A kölcsönös függések azután a társadalom, a gazdaság fejlődésével tovább mélyültek.

A „nagy ugrás” ezen a téren az ipari forradalom kibontakozásával és a világpiac létrejöttével következett be. A második minőségi változásra a tudományos-technikai forradalom kiteljesedésével került sor. Ezt követően jelentősen felgyorsult a nemzetközi munkamegosztás fejlődése. Olyan helyzet alakult ki, hogy az egyes nemzeti gazdaságpolitikai döntések (a termelési szubvenciók alkalmazásáról, a valuták paritásának és a vámok mértékének módosításáról, a tőkeforgalom feltételeinek meghatározásáról vagy a külföldiek vállalatalapítási jogainak meghatározásáról) közvetlenül kihatottak a többi nemzetgazdaság helyzetére és érzékenyen érintették azok belső egyensúlyának alakulását. Az állam ezeket a döntéseket elvileg bármikor, bármilyen körülmények között meghozhatta, mégis óvatosan járt el, hiszen a többi állam pontosan ugyanilyen döntéseket hozhatott. Egyiküknek sem volt tehát érdeke, hogy pillanatnyi céljainak megfelelően „szabad” és „korlátlan” jogait gyakorolja, hiszen rögtön szembetalálta magát partnereinek ugyanilyen szabadon és korlátlan módon meghozott döntéseivel. Az állam viszonylag hamar felismerte, hogy az említett folyamatok eredményeként menthetetlenül beágyazódott a kölcsönös függések világát átfogó rendszerébe. Az államok felismerték, hogy *megszűnt az optimális nemzeti gazdaságpolitikai döntések meghozatalának lehetősége és hogy ilyen döntések már csak nemzetközi szinten hozhatók*. Ennek a felismerésnek köszönhető a második világháború utáni gazdasági koordinációs szervezetek (az IMF, a Világbank, a GATT), később pedig a nyugat-európai gazdasági integrációs intézmények létrehozása.

Létrejött a *kölcsönös függések világát átfogó rendszere*. Ezek a függések természetesen csak globális értelemben váltak kölcsönössé és kiegyensúlyozottá. A nagyobb gazdasági kapacitással vagy katonai erővel rendelkező államoknak nyilvánvalóan hatékonyabb eszközei voltak érdekeik, céljaik érvénye-

sítésére, mint a kisebbeknek. Egyes viszonylatokban ezért gyakran nem annyira a kölcsönös, mint inkább az egyoldalú függések domináltak. Ennek ellenére hiba lenne minden esetben egy-egy bilaterális viszonyból kiindulni, kiragadva azt a multilaterális államközi kapcsolatok egész világra kiterjedő, bonyolult rendszeréből. Igaz, egy ország relatív függő helyzetbe kerülhet egy másikkal szemben. Ezt a körülményt azonban sok tekintetben ellensúlyozhatja az, hogy mindketten beágyazódtak a globális gazdasági és politikai viszonyrendszerbe. Akárhogyan is alakuljon azonban egy állam viszonya a külvilággal, ez önmagában nem érinti jogilag szuverén voltát, mivel államisága fennmarad.

Az állam szuverenitása tehát addig marad fenn, amíg maga az állam. Ha az állam megszűnik, értelemszerűen megszűnik szuverenitása is. Eerre akkor kerülhet sor, ha a kérdéses állam elveszíti főhatalmát, a belső erőszak alkalmazásának legitim monopóliumát. Ez bekövetkezhet

- az állam leigázásával, katonai megszállásával,
- egy föderációba való — önkéntes vagy kikényszerített — belépéssel vagy azzal, hogy
- egy hagyományos nemzetközi szervezet föderatív jellegű, nemzetek feletti intézménnyé alakul át.

Az Európai Unióhoz való csatlakozással összefüggésben nyilvánvalóan az utóbbi esetet kell megvizsgálunk.

Az Európai Unió és a szuverenitás

Általánosan elterjedt az a nézet, miszerint az egykori Közös Piac régen túllépett a nemzetállami kereteken és voltaképpen már ma is pre-föderális, *nemzetek feletti* alakulatnak tekinthető. Ezt az álláspontot azonban a szervezet eddigi és a belátható jövőben kibontakozó fejlődése nem igazolja.

Az Európai Unió esetében a szuverenitással összefüggésben elsősorban a következő szervezeti-döntéshozatali elemekre szoktak hivatkozni:

1. A Tanácsban a kötelező döntések egy részét minősített többséggel hozzátják meg; ilyenkor a nagyobb államoknak több szavazatuk van, mint a kisebbeknek.

2. Az Unió vezető szerve, a miniszteri Tanács számos ügyben kötelező döntéseket hozhat, amelyek nemcsak a tagállamokra, hanem a területükön élő természetes és jogi személyekre is közvetlenül kötelezőek.

3. A döntéseket kezdeményező és kidolgozó Bizottság, valamint annak apparátusa a tagállamok kormányaitól függetlenül tevékenykedik.

4. A Bizottság is többségi szavazással hozhat — a tanácsi határozatok végrehajtása céljából — közvetlenül kötelező döntéseket.

5. A közvetlenül választott Európai Parlamentben a nagyobb államoknak több, a kisebbeknek kevesebb szavazatuk van. A testület egyre több területen vesz részt a döntéshozatalban.

6. A közös pénz, az euró bevezetésével megszűntek egyes tagállamok nemzeti valutái. A helyükbe lépő egységes valutát az Unió független központi bankja bocsátja ki.

7. A tagállamok tovább szélesítik azoknak a gazdaságpolitikai jogköröknek a számát, amelyek gyakorlása során lemondanak az önálló döntésről és megállapodnak az együttes, közös döntéshozatal kötelezettségében.

ad 1. A Tanács *minősített többséggel hozott* döntései nem érintik a tagállamok szuverenitását, hiszen az utóbbiak a szervezet megalapításakor — vagy a későbbi csatlakozás során — kifejezték egyetértésüket e megoldással. Az alapítók abból indultak ki, hogy a Tanácsban voltaképpen államigazgatási jellegű határozatokat kell hozniuk, s a döntés általában nem tűr halasztást. Gyors és hatékony döntéshozatali rendszert akartak kialakítani, s úgy vélték, hogy ennek érdekében némely alkalommal alá kell vetniük magukat a többség akaratának.

A *gyakorlatban* persze kiderült, hogy a többségi döntéshozatal nagyon is kényes kérdéssé válhat. Ideális körülmények között ugyan nem okozhat gondot, ha egyszer az egyik, máskor a másik állam kerül a leszavazottak közé. A döntés ugyan konkrét esetben ellentétes lehet valamely tagállam érdekeivel, amit azonban ellensúlyozhat a döntés gyorsasága, valamint az a tény, hogy a leszavazott államnak továbbra is alapvető érdeke fűződik az integrációban való részvételhez. Előfordulhat azonban az is, hogy egy tagállam *tartósan* a leszavazottak közé kerül. Ez már komolyabb következményekhez vezethet, hiszen az ilyen állam könnyen szembefordulhat partnereivel; nem hajtja végre az érdekeivel ellentétes döntéseket, vagy kiválik az integrációból. A többség persze megpróbálhatja a döntés kikényszerítését. Valójában azonban a szoros gazdasági összefonódás miatt a többségnek sem fűződik érdeke a kényszerhez; egy gazdasági konfrontációban valamennyi résztvevő érdekei sérülhetnek. A többségnek inkább az az érdeke, hogy az integrációs folyamat folytatódjon. Ezért arra törekszik, hogy kompromisszumokat kössön és elnyerje a kisebbség egyetértését.

Az európai integráció eddigi története azt bizonyítja, hogy a tagállamok tisztában voltak azokkal az előnyökkel és hátrányokkal, amelyek a többségi döntés intézményéből fakadnak. Ez mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy a szervezet alapítói az első időszakra nézve minden fontos kérdés eldöntésénél egyhangú szavazást irtak elő, később pedig alkalmazni kezdték az úgynevezett *luxemburgi kompromisszumot*. Ez utóbbi értelmében, ha egy konkrét kérdésben a szervezet valamely tagja bejelenti, hogy a döntés alapvető érdekeit érinti, a felek mindaddig tárgyalni fognak, amíg megegyezés nem születik. Ezt követően a Tanácsban állandósult a *konszenzus* alapján történő döntéshozatal és csak néha, mutatóba hoztak egy-egy többségi határozatot.

A következő két évtizedet ez a döntéshozatali módszer jellemezte. Kevés kivételtől eltekintve egyik tagállam sem emelt vétőt, és senkit sem szavaztak le. A Tanács soros elnöke többnyire már az előkészítő eljárás során felderítette, hogy mely állam nem ért egyet egy határozati javaslattal, s igyekezett olyan *package deal*-t (csomagtervet) kialakítani, amelynek keretében az érintett államot valamilyen módon kárpótolták.

ad 2. Ami a Tanács egyes döntéseinek *közvetlenül kötelező* voltát illeti, ez a megoldás sem érinti a tagállamok szuverenitását. Az Unióban valójában csak egy végrehajtás-technikai problémáról van szó. Az állam területén levő természetes és jogi személyek szempontjából végül is teljesen közömbös, hogy egy nemzetközi szervezet döntései közvetlenül kötelezőek-e rájuk nézve, vagy csak azután válnak azzá, hogy az illetékes állami szerv beiktatta azokat belső jogforrásai közé. Az államot mindenképpen kötelezi a nemzetközi szerv döntése, s ha e döntés nem lenne közvetlenül kötelező, az államnak kellene azt a

beiktatással azzá tenni. A közvetlenül kötelező döntések tehát csak egy lépcsőfokot ugranak át, nem többet.

A dolog lényege abban van, hogy az Unióban nem valamilyen külső intézmény hoz döntést, hanem *maguk a tagállamok szabályozzák egymás közötti viszonyait oly módon, hogy a részvételükkel meghozott döntések hazájukban közvetlenül érvényesüljenek.*

ad 3—4. A Bizottságot függetlensége, valamint a döntéshozatalban betöltött jelentős szerepe miatt *nemzetek feletti* intézménynek tartják. Ennek a szervnek a funkciója az, hogy — elszakadva a szűk nemzeti érdekektől — a tagállamok közös érdekeit képviselje a miniszterekből álló Tanáccsal szemben, más szóval, *a közös érdekeket konfrontálja a nemzeti érdekekkel.* A Bizottságot hatalmazták fel arra, hogy kezdeményezze a meghozott döntések többségét, majd gondoskodjon azok előkészítéséről, kidolgozásáról is. Mindezzel a Bizottság — a világ legnagyobb nemzetközi apparátusára támaszkodva — komoly informális hatalomra tett szert az Unióban. A szuverenitás szempontjából azonban mindez nem változtat azon, hogy *az alapvető döntések meghozatalának joga a Tanács kezében maradt.* Ezért közömbös az is, hogy a Bizottságban a nagyobb államoknak több állampolgára foglal helyet és a testület elvileg egyszerű többséggel hozza határozatait (a gyakorlatban egyébként itt is inkább konszenzus elérésére törekednek). Ami a Bizottság önálló döntési jogköreit illeti, ezek túlnyomórészt jogalkalmazási-végrehajtási, illetve adminisztráló jellegűek.

ad 5. Az előbbieket részben a *Parlament növekvő szerepére* is vonatkoznak. A korábban kizárólag véleményező jogkörrel felruházott független testület — amelyet senki sem vett igazán komolyan — egy idő óta hatékonyabban képes érvényesíteni álláspontját, mert hatáskörét kiszélesítették. Továbbra sem játszhat azonban meghatározó szerepet az Unió döntéshozatalában. A Parlament nem vette át a Tanács funkcióját, nem a Tanács helyett dönt és a Tanács nem köteles figyelembe venni a Parlament álláspontját. A Parlament csak arra képes, hogy elhúzza a döntéshozatali eljárást vagy megakadályozza egy döntés megszületését. Ez igen széles hatáskör ugyan, de nem eredményez „nemzetek feletti” döntéshozatalt.

Különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük, hogy egyidejűleg egy ellentétes folyamat is lezajlott a szervezetben, amelyet *a nemzeti érdekek előtérbe kerülése* jellemezett. Ez abban állt, hogy minden területen a kormányok képviselőiből álló bizottságok jelentek meg, amelyek az uniós döntéshozatal előkészítése során egyre erőteljesebben érvényesítették a tagállamok nemzeti érdekeit. Mind szélesebb jogokat biztosítottak az Állandó Képviselők Bizottságának (Coreper) is, amelyen minden határozati javaslat többször is átfut. Valamennyi bizottság eljárását a konszenzus alapján történő állásfoglalások jellemzik, azaz csak akkor továbbítják a javaslatot a Tanácsnak vagy más szerveknek, ha azzal minden résztvevő egyetértett.

Ugyancsak a „nemzeti” elem erősödését szolgálta a döntéshozatalban egy új technika, az úgynevezett *opt-out* bevezetése, amely lehetővé tette, hogy egyes tagállamok kimaradjanak valamilyen közös program végrehajtásából. Ennek első látványosabb megjelenése az Európai Szociális Karta létrehozása volt, amelynek során a britek közölték, hogy abban nem vesznek részt, és ez a többi tagállam egyetértésével történt. Elfogadottá vált tehát egy olyan megközelítés, miszerint az integráció elmélyítése függővé tehető a tagállamok érde-

keitől és képességeitől, azaz kialakulhat egy *differenciált* integrációs folyamat, amelyet — egy-egy program tekintetében — a változó részvétel vagy a változó sebesség jellemez. Elképzelhető tehát, hogy egyes államok a belátható időn belül nem vagy csak meghatározott idő eltelte után vesznek részt az egyes programokban.

Végül szintén a „nemzeti” elemet erősíti az úgynevezett *szubszidiaritás* elvének bevezetése. Ennek értelmében az Uniónak törekednie kell arra, hogy a döntések minél alacsonyabb, adott esetben nemzeti, helyi vagy regionális szinten szülessenek meg. Más szóval, hogy a döntéseket közelebb kell vinni az állampolgárokhoz, és uniós szinten csak akkor döntsenek, ha az valamilyen okból elkerülhetetlen.

ad 6. A szuverenitás nézetem szerint még azzal sem csökkent, hogy a tagállamok egy részében bevezették az *egységes valutát*, felállították az Unió központi bankját, s az integrációs szervezetre bízta a közös pénzügyi politika folytatását is, hiszen továbbra is a miniszterek Tanácsa irányítja az Unió gazdasági és pénzügyi politikáját. Megjegyezendő azonban, hogy ez a változás egy ideig nem érintené a csatlakozó Magyarországot.

Sokan érvelnek azzal, hogy az új tagállamok az Unióhoz való csatlakozással egy sor területen „elveszítik” önálló nemzeti döntéshozatali jogukat. Valójában nem a tagállamok nem „mondanak le” döntési jogaikról és azokat nem „ruházzák át” egy tőlük elkülönült, független szupranacionális szervre. Minden esetben abban állapodnak meg, hogy különböző gazdaságpolitikai és egyéb kérdésekben *nem egymástól függetlenül, hanem együttesen, egymásra tekintettel fognak dönteni*. Ami pedig a fő döntéseket meghozó szervet, a Tanácsot illeti, az *nem különül el a tagállamoktól és nem válik szupranacionális jellegűvé*. Továbbra is magában foglalja valamennyi tagállam kormányának képviselőjét (ellentétben például az ENSZ Biztonsági Tanácsával, amely összetételét és hatáskörét tekintve a kezdettől fogva teljesen elkülönült a szervezet tagállamaitól). Az integráció eddigi története azt bizonyította, hogy korunk nemzetállamait nem az integráció *tárgyának* — azaz nagyobb egységbe olvasztandó alakulatainak —, hanem az integráció *alanyainak* kell tekinteni, amelynek minden érdemi kérdésben megnyilvánuló egyetértése, cselekvő közreműködése nélkül a folyamat nem fejlődhet tovább.

Az Unió működése nem változtatott és a belátható jövőben sem változtat azon a helyzeten, hogy a politikai hatalom letéteményesei tovább is a nemzeti népképviselői szervek maradnak. A pártok továbbra is egymással küzdenek majd a parlamenti mandátumok megszerzéséért, a kormányra kerülésért, sőt azért is, hogy minél több képviselőt juttassanak be az Európai Parlamentbe. Így nem alakulnának ki nemzetek feletti európai keresztény- vagy szociáldemokrata pártok sem, hiába jósolták sokan ennek ellenkezőjét. Továbbra sem lenne közömbös az, hogy ki lesz egy tagországban az ipari vagy mezőgazdasági miniszter és hogy kik töltsék be a helyi önkormányzatok vezető pozícióit.

Különösen fontos, hogy az Unió döntéseit továbbra is a *nemzeti apparátusok hajtánák végre*. A központi döntések meghozatala után az Unió mindig a nemzeti igazgatási apparátusokra van utalva, és így lesz ez a jövőben is, hiszen Brüsszelnek nincsenek „helyi” végrehajtó szervei. Jöllehet a Tanács és a Bizottság rendeletei közvetlenül kötelezőek a tagállamokra és az azok területén levő magánszemélyekre, a végrehajtás rendszerint további döntéseket, intéz-

kedéseket igényel. E téren kizárólag a nemzeti apparátusok az illetékesek, sőt a végrehajtás *ellenőrzésére* is ők hivatottak. Ha pedig a címzettek nem hajtják végre az Unió döntéseit, azok kikényszerítését megint csak nemzeti szinten kell megoldani.

Az elmondottakból következően Magyarország az Unióhoz való csatlakozással nem vesztené el szuverenitását, sőt az a lényegét tekintve nem is csökken. Az integrációs tevékenység szervezésében megítélésem szerint továbbra is az egymással szorosan együttműködő *szuverén* államok játsszák majd a főszerepet, és nem a szupranacionális intézmények. A belépés után — amely egyszer mégiscsak bekövetkezik — Magyarország egyike lenne ezeknek az államoknak. Kormányának persze jelentős erőfeszítéseket kell majd tennie annak érdekében, hogy a közös döntéshozatalban a magyar érdekek a lehető legteljesebben érvényesüljenek.

A Magyar Szabadalmi Hivatal pályázati felhívása

Gábor Dénes, a világhírű magyar mérnök-fizikus születésének 100. évfordulóját a Magyar Millennium évében, 2000. június 5-én ünnepeljük.

Születésének centenáriuma alkalmából a Magyar Szabadalmi Hivatal új műszaki alkotások, kutatási-feltalálói eredmények elismerésére pályázatot hirdet az alábbi szakmai területeken:

- a) alkalmazott fizika (optika, elektronfizika, plazmafizika, anyagtudomány)
- b) informatika
- c) környezetvédelem.

A pályázók köre: pályakezdőktől a legfeljebb PhD fokozattal rendelkezőkig, azon kutatók pályázhatnak, akik az adott kutatási témában az évezred utolsó évtizedében — 1991-től — kezdtek meg tevékenységüket.

A pályázatok regisztrálása:

Helye: Magyar Szabadalmi Hivatal, Iparjogvédelmi Tájékoztatási és Oktatási Központ

1054 Budapest, Garibaldi u. 2.

Határideje: 1999. szeptember 30.

A pályázati témát regisztráltatni kell; ezt a kutatás témavezetőjének, vagy a fiatal szakember, oktatási, egyetemi, kutatási tutorának írásos ajánlásával célszerű kiegészíteni.

A regisztrálásnak tartalmaznia kell:

- a kutatási téma rövid leírását,
- a kutatás során elérni kívánt cél megjelölését,
- a kutatás helyének pontos megjelölését,
- a kutatás megkezdésének évét,

- a témavezető nevét, elérhetőségét,
- a kutató nevét, születési évét, elérhetőségét,
- a kutató eddigi szakmai pályafutásának leírását.

Tartalmi követelmények:

A kutatási tevékenységgel megoldani kívánt műszaki probléma és a megoldás részletes ismertetése, minimum 10, maximum 50 oldal terjedelemben.

A kutatási téma iparjogvédelmi feltárása, amelyhez a Magyar Szabadalmi Hivatal a regisztrált pályázók részére ingyenes információs csomagot és iparjogvédelmi kutatási lehetőséget biztosít.

A Magyar Szabadalmi Hivatal a pályázatok tartalmát titkosan kezeli.

A pályamunkák leadása a fenti címen.

Határideje: 2000. március 31.

Értékelés: A benyújtott pályázatokat szakértői bírálóbizottság értékeli és díjazza. A testület három, egyenként 500 000 Ft értékű díjat adományoz, amelynek egy részét a kutató szakmai konferencián való — tutorával közös — részvétel költségeire fordíthatja.

A Magyar Szabadalmi Hivatal támogatja az értékes pályaművek megjelenését szakfolyóiratokban, s konzultációs lehetőséget biztosít a kutatási eredmény és/vagy találmány jogvédelmének hazai és külföldi megszerzéséhez.

Az ünnepélyes díjkiosztás helyéről és idejéről a pályázat résztvevői külön értesítést kapnak.

Közzszolgálati feladat-e a sajtóban a tudományos ismeretterjesztés?

Válaszol: *Palugyai István*, a Népszabadság tudományos rovatának vezetője, az Európai Tudományos Újságírók Szövetségeinek Uniója (EUSJA) alelnöke

A Tudomány Világkonferenciájához kapcsolódva július 2—4. között Budapesten rendezték a Tudományos Újságírók 2. Világkongresszusát. (Az első hét éve Tokióban tartották.) A legfontosabb tudományos folyóiratok főszerkesztői és vezető munkatársai részvételével zajlott konferencia nagy sikerrel zárult, a zárónyilatkozatban a résztvevők a tudományos újságírók világsszövetségének létrehozásáról döntöttek.

A tudományos újságírók napokban véget ért második világkongresszusán Joseph Palca, az amerikai tudományos újságírószervezet elnöke, „civilben” a National Public Radio munkatársa azt fejtegette, vajon szükségszerű-e, hogy mi valamiképpen neveljük az olvasót, a nézőt, a hallgatót? Hiszen a gazdasági újságíró sem a tőzsde működését tanítja, mint ahogy a belpolitikai kommentátor sem a parlament tevékenységének alap-elemeit igyekszik megmagyarázni. Akkor pedig tőlünk, tudományos újságíróktól miért várják el e közzszolgálati feladatot? És vajon egyáltalán van-e ilyen küldetésünk?

Nos, a tekintélyes amerikai kolléga hosszas fejtegetés után arra a megállapításra jutott, hogy van is ilyen feladatunk, meg nincs is. Illetve őt hallgatva úgy éreztem, hogy legszívesebben elfeledkezne a tudományos újságíró ebbéli funkciójáról, ám mégsem teszi, mégsem teheti. Kétségtelen ugyanis, hogy ma, amikor minden korábbinál szélesebb a szakadék az átlagember tudományos ismeretei és a mindennapok során rázúduló új — főleg — természettudományos eredmények között, igenis nagy szükség van a sajtóban olyanokra, akik segítenek eligazodni ezek között az ismeretek között. Ez a segítség azonban nem annyira nevelés, mint inkább magyarázat kell, hogy legyen.

Egyszer egy német folyóirat a tudományos újságírókat egy hidhoz hasonlította, akik a tudomány és a társadalom közti széles szakadékot ívelik át tevékenységükkel. Ha ez így van, akkor számomra a társadalmat nemcsak az úgymond „átlagember” képviseli, hanem az egyes lapok vezetői, a rádió- és tévécsatornák elnökei, akik gyakran ugyanolyan értetlenséggel és meglehetősen idegenkedéssel szemlélik munkánkat.

Ez persze nem mindenhol van így. Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban például minden komolyabb sajtószerv elismeri a tudományos újságírást. Sőt, egy diplomás tudományos újságíró nem ritkán többet keres, mint politikai botrányokról, üzleti sikerekről és kudarcokról író társai.

Ez nálunk nemhogy így lenne, hanem éppen ellenkezőleg: a tudományos újságírókat egy nagyobb szerkesztőségben — ha egyáltalán van ilyen a lapnál, az már külön luxus — valamiféleképpen szükséges rossznak ismerik el. Jóllehet elfogadják, sőt magánbeszélgetésekben értékeli tudását, de az alapvetően a belpolitikai hírfabrikálókra épülő szerkesztőségi hierarchia és fizetési lista alsóbb régiójába helyezik.

A legtöbb újság — így a vidéki napilapok, vagy a bulvárlapok —, de a kereskedelmi tévék jó része, hogy ha éppen tudományos témát dolgoz fel, odalöki azt valamelyik

„mindenevő” kollégának, s még jó, ha nem egy zöldfülű kezdőnek. Ugyanakkor mondjuk, ha egy tudományos újságíró futballmeccset szeretne közvetíteni, valószínűleg megkérdeznék tőle, hogy ért-e a focihoz, ismeri-e a játékosok nevét s tudja-e a korábbi eredményeket. És ha azt felelné, hogy tudja, melyik mez az ellenfél és azt is, hogy ha a labda a hálóba kerül, az gól, valószínűleg melegebb éghajlatra küldnék. A tudomány ellenben a magyar sajtóban szinte szabad prédává vált és nemcsak kritikájukat vesztett médiasztárok, hanem tudományosan képzetlen szerkesztők is kedvükre foglalkozhatnak ilyen témákkal, baklövést baklövésre halmozva.

Ez azért paradoxon, mert azt mindenki elismeri, hogy különösen a mostani természet tudományos eredmények megértéséhez és így megfelelő interpretálásához némi háttérismeretekre mégiscsak szükség van. Hogy ellenben sokszor a fenti helyzet áll elő, ami tovább erősíti a tudományos közvélemény bizalmatlanságát a sajtóval szemben, abban némileg a tudósok, de a tudományos újságírók egy része is felelős.

Ennek az állításnak a megértéséhez tudni kell, hogy a tudományos újságírás a legtöbb esetben eredményorientált. Ez azt jelenti, hogy a tudományos oldalakon, vagy a televíziós és rádiós tudományos magazinműsorokban a legtöbb anyag arról szól, hogy ez és ez a tudós, ebben és ebben az intézetben ezt és ezt találta. Ezek az anyagok azonban német felmérések szerint főleg olyan olvasókhoz jutnak el, akik vagy maguk is kutatók, vagy valamilyen hivatalos kapcsolatot állnak a tudománnyal. Számukra tehát ezek az anyagok egyfajta szolgáltatást jelentenek. A minden szakcikket elolvasni képtelen kutatók számára jó eligazodást nyújthat egy nivós napilap tudományos rovata, amely gyakran tallóz a legfontosabb nemzetközi tudományos lapokból, mint például a Nature vagy a Science.

Csak hogy maga a tudományos újságírás többféleképpen rétegződött és a szakma nyugati teoretikusai is elismerik, hogy az éppen aktuális tudományos tartalmú téma — például a génmanipulált élelmiszerek, vagy az atomenergia, netán a globális felmelegedés ügye — az emberek zömét nem a tudományos részletek miatt érdekli, hanem azért, hogy az ezekről szóló anyagokból egyfajta áttekintést és eligazodást kapjon. A tudományos újságírásnak pedig ezekben az esetekben — gyakran a komoly lapok tudományos oldalain kívül — nem a tudományos, hanem az újságírói igényeket kell elsősorban tekintetbe vennie. A kutatóknak meg kell érteniük, hogy a jó tudományos újságíró nem — vagy nem minden esetben — egyszerűen a tudós tolmácsa. Sajnos azonban nálunk gyakran még ez az elvárás a kutatók részéről és így az akkurátus és pontos tudományos ismeretterjesztés egyszerűsre unalmas és szakcikkizű tényismertetés lesz, aminek megértéséhez is jóval több kell, mint amivel az érdeklődő átlagember rendelkezik.

A német P.M. Magazin roppant népszerű az olvasók körében. Nemcsak látványos illusztrációi, hanem mindenki számára érthető cikkei miatt. A siker kulcsa, hogy a sokszor tudós szerző és a szerkesztő gyakran hetekig vitatkozik, amíg az anyag, megőrizve tudományos tartalmát, elérkezik arra a szintre, amit már az olvasó könnyen megemészt. A koncepció eredményességét jelzi, hogy a lap — más néven — azóta megjelenik Angliától, Olaszországon, Spanyolországon át egészen Lengyelországig és mindenhol sikert arat. Az átlagember tudniillik igenis ki van éhezve élvezetesen tállalt valódi tudományra.

Nálunk azonban nincs olyan sajtótermék, amely ezt a tömegigényt kielégítené. A társadalom jelentős része kívül marad a tudományos ismeretterjesztés hatókörén. Az olyan lapok, mint az Élet és Tudomány vagy a Természetbúvár, sajnos stílusukat és módszereiket tekintve csak kisebb rétegeket képesek megragadni. Miközben az áltudományos halandzsák évtized eleji újdonságélménye lassan fakulóban, az emberek ismét a valódi, értd, bizonyítható és magyarázható tudományos eredmények felé fordulnak. Ha azonban nem kapják ezt meg olyan módon, amelyet a század végének technikája és a külföldi példák indokolnának, ez ismét az irracionális bástyáit fogja erősíteni.

Az előrelépéshez persze széles látókörű médiavezetőkre és nem utolsósorban képzett, idegen nyelveket beszélő, az új módszereket elsajátítani képes, a korszerű információs forrásokat kezelni tudó tudományos újságírókra van szükség. Egyelőre mindkettőből hiány van. Reméljük, a Tudományos Újságírók Klubja és a MÜOSZ közös tudományos és környezetvédelmi újságíróképző stúdiója mind több tehetséges fiatalat vonz erre a nem könnyű pályára.

Tegeződő világháló?

Nyelvi udvariasság az Interneten

Az egész világot behálózó információs rendszer elterjedésével olyan új kommunikációs színtér jött létre, amely a magyar nyelvű használók körében is kialakította a nyelvi kapcsolatteremtés új, ebben a közegben érvényes szabályait.

Az általános tegeződés és a közvetlen hangvétel elfogadottnak számít a cybertér bármely szituációjában, sőt sarkított vélemények, így a hálózat stílusát jellemző Szilágyi Árpád szerint „ebben az új világban ez a tradíció, eltérni tőle — minden túlzás nélkül — illetlenség”.

Ráadásul a világhálónak saját illemtankönyve, „netikett”-je is van, amely a nyelvi viselkedést is szabályozza. A *Netiquette, a viselkedés alapvető szabályai az Interneten* címmel megtalálható tanácsok gyűjteménye csak annyit mond ezzel a kérdéssel kapcsolatban, hogy: „az elektronikus levelezés sokkal kevésbé formális, mint a hagyományos, tehát a konvenciókhoz kevésbé kötelező ragaszkodnunk, például magyar nyelven gyakoribb a tegeződés. Mindazonáltal kinek-kinek magának kell megítélnie, hogy milyen mértékben él ezzel a szabadsággal”. Itt sem találhatunk tehát biztos fogódzót mindennapi nyelvi bizonytalanságaink megoldásához, mégis közkeletű az a vélemény, hogy bárki tegezhet bárkit az elektronikus érintkezés bármely műfajában.

Néhányan még az egy adott, más helyzetben talán magázott személyhez szóló levelekben is ezt tartják követendőnek: „Tehát ha írok Önnek egy elektronikus levelet, akkor abban tegezni foglak”. Egy egyetemen informatikát tanító szakember egyenesen csodálkozik azon, ha magázzák: „mostanában egyre több »Tisztelt Drótos Úr!« stílusú levelet kapok, még egyetemi hallgatóktól is. Ez is biztos azért van, mert nincsenek az újoncok számára »kötelezően« megismerendő alpművek a hálózat virtuális világáról, és a köztudatban is torz kép alakult ki az Internet-kultúráról”. Vagyis: a más körülmények között elvárható és megszokott nyelvi magatartást az itt uralkodó kommunikációs szabályok ismeretének hiányával magyarázza. Pedig az egy személyhez szóló levelezés esetében általában valós viszonyokról, nem pedig virtuális kapcsolatokról van szó: az ilyen üzenet általában ugyanolyan funkciót tölt be, mint a papíralapú levelezés, s pusztán a közvetítő csatorna megváltozása nem adhat elegendő okot a bevett nyelvi formák elvetésére.

A különböző nyilvános levelezőrendszerek nyelvi szokásait tekintve részben más a helyzet, hiszen ilyenkor valóban „elektronikus emberi közösségekbe”, önmagukat szabályozó virtuális baráti társaságokba lépünk be: egy-egy írásos társalgás közepébe csöppenünk, s bár a résztvevőket gyakran nem ismerjük személyesen, el kell fogadnunk az itt szokásos általános tegeződést, így azt is, hogy: „tegezi a tinédzser a hetvenévest, s ebből nem hogy sértődés nincs, de az a furcsa, ha nem így történik”.

Az interaktív „elektronikus faliújság”, a Web a különböző levelezési lehetőségektől eltérő kommunikációs szituációt jelent: bárki szinte bármilyen információt bárki számára elérhető módon megjeleníthet akár szöveggént, képként, filmként, hangként egyszerre. E faliújság egyes céduláin, vagyis a különböző honlapokon ugyancsak elterjedt a tegeződés. Sőt van, aki bemutatkozásában kijelenti: „Az Interneten nincs magázódás”, s ezért ő is tegeződni fog. Érdekes azonban, hogy igen sok, a bizalmasabbnak, informálisabbnak tartott nyelvi formát választó oldal szükségesnek érzi, hogy megmagyarázza választását, elsősorban a szokásokra hivatkozva. Így például még a rendszer használói számára tanácsokat adó Sulinett is: „Az Interneten magázódás helyett inkább tegeződni szoktak, ezért ebben az anyagban is ezt a formát használjuk. Elnézést kérünk azoktól, akik ezt tiszteletlenségnek tartják. Higgyék el, nem annak szántuk!”

Valójában azonban a tegeződvé megfogalmazott információk sokasága ellenére igen sokan döntenek az udvariasabbnak tartott formák mellett, még a hálózathoz kapcsolódó témákat érintve is: „Reméljük, már elhatározta, hogy Önnek is hasznos jelen lenni az Interneten”, „Miért is látogatná meg valaki pont az Ön oldalait?”, „Ön Netscape Böngészőt használ”, „Töltse le Ön is a Netscape Communicator-t!” Ezek a hirdetési oldalak valószínűleg olyan réteget céloznak meg, amelyről feltételezik, hogy ilyen szituációban elvárja, hogy magázzák. Ezek a példák is azt mutatják, hogy ebben a közegben is működnek a szociális távolság szabályozásának nyelvi eszközei, az udvariasság nyelvileg adott lehetőségeinek stratégiái.

A világháló közvetlenebb stílusa teret enged ugyan az egyébként is terjedő általános tegeződésnek, de nem oldja meg a különböző formák közötti választás kérdését az egyes helyzetekben, sőt a más területeken elfogadottól eltérő norma közvetítésével még összetettebbé, átláthatatlanabbá is teheti a társas szituációk szövevényét. A választás nehézségeit, a normák, a szokások kereszteződését jelezhetik az olyan esetek is, amikor például az egyik népszerű képeslapküldő szolgálat magázódó formában, valószínűleg udvariasnak szánt, bár meglehetősen szokatlan *Kedves Ön!* megszólítással irányít át egy oldalra, ahol viszont már minden magyarázat nélkül tegez.

Példaértékű lehetne a Karmazsin Kerámia nevű cég nyelvi udvariasság tekintetében egyedülálló honlapja — amely, sajnos, ebben a formájában már el is tűnt a hálóról —, hiszen kihasználva a rendszer adta technikai lehetőségeket olyan nyitólapot szerkesztettek, ahol az oda látogató azt döntheti el először, hogy a szöveg tegeződő vagy magázódó változatát kívánja-e olvasni.

Mivel él nyelvhasználatunkban a tegező és magázó formák különbsége, az egyes helyzetekben stílusértékeket rendelünk a választott megfogalmazáshoz; s gyakran éppen a szabályozatlanság miatt érezhetünk eltérő értékűnek egyes formákat, vagyis részben innen származtathatók kommunikációs zavaraink is. Ráadásul az, hogy az általános tegeződés felé haladunk, nem csökkenti, hanem talán még növeli is ezt a bizonytalanságot. A hálózaton közzölt szerepjátékok között azonban találunk olyanokat, amelyeknek virtuálisan létrehozott társadalmában a nyelvi szerepek, így a tegezés-magázás viszonyai is szigorúan meg vannak határozva, mintegy a valós nyelvi viselkedés ellenpólusaként.

A közvetlenebb hangnem ellenére jelen vannak tehát a nem tegező formák is a hálózat világában; ez a nyelvi sokszínűség valószínűleg meg is fog maradni a globális falu információs piacterén, hiszen társas helyzetek, szerepvizonyok sokasága elvethet meg ezen a fórumon, s bármennyire széles körűvé válik is a tegeződés, önmagában ez a kifejezésforma nem felelhet meg az itt megvalósuló szituációtípusok mindegyikének.

Domonkosi Ágnes

ÖSTÖRTÉNETÜNK KÉRDÉSEI

A közelmúltban két monográfia jelent meg, melyet számos közös szál köt össze, de a két mű nem kizárja, hanem kiegészíti egymást. Az első könyv *Domokos Péter* Szkitiától Lappóniáig c. munkája, melynek alcíme A nyelvrokonság és az őstörténet visszhangja irodalmunkban. Domokos szándékosan nem foglalkozik az utóbbi idők délibábos nyelvhasználatával, dicső ősök keresőivel, tudván, hogy sajtó alatt van Rédei Károlynak e témát tárgyaló, az alábbiakban ismertetett monográfiája. Domokos és Rédei művében közös, hogy mindketten sokat foglalkoznak olyan jelenségekkel, amelyek a nemzeti tudat kóros elváltozásáról tanúskodnak. A mai délibábos nyelvészeti elképzelések gyökerei gyakran a múltba, sőt a távoli múltba nyúlnak vissza, s ezek Domokos könyvében megtalálhatók.

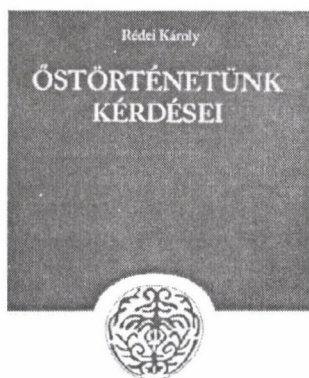
A délibábos nyelvészek, azaz a magyar nyelv urali, közelebbről finnugor rokonságát tagadók problémája elsősorban nem a nyelvészet, hanem a szociopszichológia körébe tartozik. A finnugor nyelvek rokonságát ugyanannak a történeti összehasonlító módszernek a segítségével bizonyították be, mint az indoeurópai nyelvcsaládba tartozókét. Ha a finnugor nyelvek rokonsága nem igaz, akkor a latin, a görög, a kelta, a germán stb. nyelvek összetartozása is téves állítás, összedől az egész történeti nyelvtudomány, ami képtelenség. A finnugor összehasonlító nyelvészetet az indoeurópai mögött második helyre szokás tenni világviszonylatban, sőt ezen belül a finnugor összehasonlító hangtant so-

kan az első helyre érdemesítik. A magyar és a finnugor nyelvek rokonsága nyelvészeti eszközökkel ma már nem dönthető meg. A dilettáns nyelvészet képviselői nem is próbálkoznak ezzel, hanem egyszerűen elutasítják. Ők nem a tudomány, hanem a hit talaján állnak, ezért Rédei könyve sem fogja meggyőzni őket. Mi értelme akkor, hogy a finnugor nyelvtudomány világviszonylatban is egyik vezető szakembere könyvet irt a délibábos nyelvhasználatok ellen? Meg vagyok róla győződve, hogy van értelme. Profilaktikus célokat szolgál azok számára, akiket még nem fertőztek meg a délibábos álmok. Egyébként Rédei könyve a probléma első összefoglaló monográfiája. Születtek már a kérdés egy-egy részletét tárgyaló művek, így például a sumer–magyar rokonságról, de az egész kérdéskomplexusról nem.

Rédei könyvének elején csaknem 50 oldalon nyújt áttekintést az urali nyelvcsaládot alkotó finnugor és a szamojéd népekről. Beszél az őshazakutatás jelenlegi állásáról. Ismerteti a különböző véleményeket, s gyakran van alkalmunk megismerkedni saját álláspontjával is.

Külön kis fejezet foglalkozik a magyar etnogenezissel. Rédei hangsúlyozza, hogy egy-egy nép kialakulása rendszerint bonyolult folyamat. Bizonyára már az urali ősnépesség se volt antropológiailag egységes, s a magyarság önálló élete során számos népelemet olvasztott magába. László Gyula ket-tős honfoglalás elmélete nyelvészeti szempontból elfogadhatatlan.

A továbbiakban a szerző azt vázolja fel, mi az uráli, ill. finnugor örökség a magyar hangtanban, alaktanban és mondattanban. A frappáns áttekintésben talán lehetett volna a magyar mellett több rokon nyelvi megfelelést közölni.

MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

Ezután egy fontos módszertani fejezet következik, amelyben Rédei kifejti a nyelvészeti dilettantizmus kritikáját. Mi érdekli elsősorban a dilettáns nyelvészt? Mindenekelőtt a szavak eredete. Az alaktan és a mondattan általában kívül esik látókörükön. Nem ismerik el a szabályos hangmegfeleléseket. Az önkényes szóhasonlígtatás csupán ürügy az őstörténet, egy álomvilágbeli dicső múlt kutatásához. Rédei itt tapint rá a dilettáns nyelvészkedés mozgatórugójára: a finnugor rokonság nem elég előkelő, ezért elutasítják, s mindenáron dicső rokonokat keresnek. Lépten-nyomon felbukkan az az állítás, hogy a világ legrégibb népe a magyar, s a világ összes nyelve a magyarból származik. Ennek a felfogásnak messzire nyúlnak a gyökerei. Leghatározottabban a múlt század eleji neves magyar történész, Horvát István (1784–1846) volt a terjesztője.

A dicső múlt vizsgálatos keresése — ha nem is ilyen szélsőséges formában — több szomszéd népünknel is megtalálható (gondoljunk csak arra, hogyan ünnepeltette meg Ceaușescu a román államiség 2050. évfordulóját). Ez mind a nemzeti öntudat kóros elváltozására vezethető vissza, ami megérdemelne egy monográfiát.

Közös vonása a dilettáns délibáb-látóknak az a hit, hogy a Habsburg-uralom, majd a szovjet rendszer kényszerítette a magyarságra a szégyenletes „halzsiros atyafiságot”. Rédei erről megjegyzi, hogy e nézet hirdetői nem veszik figyelembe, hogy a világ számos olyan egyetemén művelik a finnugrisztikát, ahova sem a Habsburg-uralom, sem a szovjet rendszer keze nem ért el.

Rédei a dilettáns nézeteket a következő sorrendben tárgyalja: a) a magyar nyelv rokonítása a világ ókori vagy jelenkori nyelveivel, nyelvcsaládjaival; b) török—magyar rokonítás; c) magyar—török (—kun, —szkíta stb.) rokonítási kísérletek és az őstörténet; d) sumer—magyar rokonítás; e) őstörténet és magyarvallás-alapítás.

A d) pont tulajdonképpen az a) alá tartozna, csak a tan viszonylag nagyobb elterjedtsége és hirdetőinek különleges fanatizmusa indokolja, hogy külön essék róla szó.

Helyszűke miatt csak egy-két jellemző példát idézhetünk az első csoport rokonítási próbálkozásait illetően. A görög—magyar rokonítás vezéralakja Aczél József volt. Ő nem tagadja a magyar nyelv rokonságát a finnugor nyelvekkel, de szerinte igazi származásunk szerint görögök vagyunk, amit ilyen egyezések tanúsítanak: *cipő*: *hūpo* 'alatt', *gatyá*: *kata* 'alá', *suszter*: *kszuszter* 'a csiszoló' stb. Ilyen szintű a magyar—etruszk, a magyar—kínai, a magyar—angolszász stb. rokonítás is.

A török—magyar rokonság tárgyalásánál Rédei először elemzi a sok évszázados török—magyar kapcsolatokat. A magyarok anyagi és szellemi kultúrájának fejlődésében óriási szerepe volt a törököknek, főként a bolgár-törököknek, de ez mind nem a közös eredet, hanem a huzamos együttélés eredménye. A szlávoknak sem vagyunk rokonai, pedig tőlük is sokat kölcsönöztünk.

Rédei kissé részletesebben mutatja be Sára Péter magyar—török egybevetéseit. Sára önkényesen kezeli a hangmegfeleléseket, s az általa javasolt török megfelelések a nem szakember számára is kevésbé valószínűek, mint a finnugorok. Íme, egy-két jellemző példa: m. *felhő* ~ tör. *bulut* (vö. finn *pilvi*), m. *fül* ~ tör. *kulak* (vö. zürjén—votják *pel'*), m. *hal* ~ tör. *balik* (vö. finn *kala*) stb. Az általános fonetika aligha ismer olyan esetet, mikor a *b*-ből *h* lesz vagy fordítva. A nyelv-

tani megfeleléseknél Sára még szabadabban bánik a hangtani megfelelésekkel.

A következő fejezet szintén a törökökkel, továbbá a szkitákkal stb. foglalkozik, de itt a nyelvi eredet csak érintőlegesen merül fel. Rédei művének ebben a részében magyar őstörténettel foglalkozó munkákat tárgyal. Legrészletesebben *Kiszely István* idevágó írásaival foglalkozik. Kiszelynél összemosódik a nyelv és a nép eredetének kérdése. A finnugor nyelvészek mindig nyelvrokon-ságról beszélnek. Európa minden népe kevert nép, így a magyar is.

Rédei leghoszabban a sumer—magyar nyelvrokonítással foglalkozik. A sumer nyelv tömör, de alapos ismertetéséből minden elfogulatlan olvasó meggyőződhet arról, hogy ennek a nyelvnek semmi köze a magyarhoz. Igaz, a sumer is agglutináló nyelv, mint a magyar, de ez nem genetikai, hanem tipológiai egyezés, s szerte a világon még több száz agglutináló nyelv található.

A dilettáns sumerológusok egyik-másika nem zárkózik el a sumer—finnugor, sőt a mongol és a török nyelvi rokonságtól sem. A Buenos Airesban publikáló *Csóke Sándor* ezeket a nyelveket mind összekapcsolja, s így foglalja össze eredményeit: — Az urál-altájinak mondott nyelvek, magyar nyelvek, a sumérnak mondott nyelv — pedig — az alapalak... Ez a tétel bizonyítható.

Hogy mennyire az, azt *Csóke* etimológiai is alátámasztják. A sumer *tab* 'barát' szó

szerinte összevethető a hasonló jelentésű finn *toveri* szóval (a finn szó az orosz *товарищ* átvétele); a sumer *uba* 'lakni' szóval pedig *Csóke* szerint a finn *tuba* 'szoba' tartozik egybe (a finn szó germán kölcsönzés, a mai németben a *Stube* szó felel meg neki).

A Rédeitől felsorolt dilettáns sumerológus szerzők „művei” nyűzsögnek a komikusabbnál komikusabb melléfogásoktól, s lépten-nyomon összekeverik a sumert az akkáddal, amely sémi nyelv.

Rédei végül másfél oldalt szentel a Buenos Aires-i *Badinyi Jós Ferenc*nek, aki elhatárolta magát a „judaista” Vatikántól, s megalapította a Független Magyar Egyházat, amely a sumer Jézus Krisztus tanait követi. Igézhirdetésekor a papi funkciót betöltő „testvér” cifra szűrt kanyarít a nyakába.

Rédei Károly könyve tudományos szinten, tudományos tárgyilagossággal megírt mű. A délibábos és a dilettáns jelzőt nem megbélyegző szándékkal használja, hanem terminus technicusként. Ezek a jelzők fedik legpontosabban a fogalmat, amelyre vonatkoznak. Háládatlan feladat egy ilyen könyv megírása, de a mű hasznos társadalmi feladatot tölt be: megpróbál gátat vetni egy hamis és káros nemzettudat terjedésének. (Rédei Károly: *Őstörténetünk kérdései. Balassi Kiadó, Budapest, 1998. 136 o.*)

Bereczki Gábor

MOZAIKKOCKÁK EGY KOR ÖSSZKÉPÉHEZ

Átmeneti korok értelmezése fokozottan nehéz: a letűnőben lévő szakasz még jelenlévő, az új idők keletkező tendenciáit, össze nem illő jelenségeit kell számba venni, mérlegelni, a lehetőség szerint objektíven. Vagyis úgy, hogy az utókor tudása, a fejlődés ismerete ne torzítsa, ne szépítse az egyes mozzanatokat, s ellentmondásaival együtt váljék világossá az átalakulás útja. Ilyen korszakok bemutatásában nagy haszna van a leíró módszernek, a jelenségek pontos, sokoldalú feltárásának, a fehér foltok kirajzolásának. T. Erdélyi Ilona könyve a 19. század elejét vizsgálja. Azokat az erőket, mozgalmakat ke-

resi, amelyek a szellemi élet, az irodalom új virágzását elindították. A probléma igen csak hangsúlyos, hiszen a kedvezőtlen gazdasági helyzet (ínség, járványok), 1795 után a Martinovics-mozgalom bukása, a francia forradalom, majd a napóleoni háborúk árnyékában erősödő politikai represszió és kényszerű csend, az irodalmi életet sújtó cenzúra, az írók bebörtönzése éppen hogy a kibontakozás ellenében hatott.

A szerző abból indul ki, hogy Magyarország része volt a Habsburg birodalomnak, élő kapcsolatok fűzték az osztrák, a német, az olasz társadalmi és kulturális élethez.

Alig vizsgált vagy éppen teljesen ismeretlen jelenségekről, összefüggésekről van itt szó. Fontos adalékokat kapunk például a Magyar Tudományos Gyűjteményhez hasonló, vele egyidőben megjelenő osztrák és olasz lapokról, a bécsi szalonéletről, a Zrínyi-téma és Körner népszerűségéről, hatásáról, az új társadalmi magatartás formálódásáról. A könyv tehát elsősorban *összehasonlító szemlélettel* veszi számba a választott jelenségeket, a komparatista módszer kötelezettségeivel együtt. Azt írja, hogy „a külföldről érkezett ösztönzéseket és a hazai hagyományokat együtt, azokkal összevetve” vizsgálta (8), s „interferenciájukban” kereste a fejlődés megindító erőit. Kényes egyensúlyt kell tehát megvalósítania módszerében, célkitűzése szerint úgy, hogy a hangsúly a magyar jelenségek értelmezésére essék. Ez azonban nem mindig sikerült vagy azért, mert a feltárandó anyag újdonsága kutatást, magyarázatot kívánt, s lekötötte az értelmezés erőit, leggyakrabban azonban azért, mert a vizsgálat megmarad a kijelölt, szorosabban körülhatárolt időszakaszban.

Probléma már az európai és a magyar időhatár kijelölésénél is adódik. Míg Európában a Bécsi Kongresszus és a párizsi forradalom közötti évek valóban körülhatárolható, összetartozó tendenciákat mutatnak, Magyarországon más a helyzet. Ezt az időszakaszt a szerző az útkeresés, a rosszkedv éveinek tartja, a valódi nyilvánosság hiányát említi. Ebbe az útkeresésbe tartoznának bele a nyelvújítási harc hatásainak szám-

bavétele: központok, kapcsolatok formálódása, a nyelvi, irodalmi kérdések iránti érdeklődés erősítése, s ennek időhatása inkább 1820 körülre tehető. A politikai élet alakulásában akkor és hosszabb távon is nagyobb súlya volt a megyének, a megyei ellenállási gócnak, az ott formálódó közszellemnek, az ellenzékiiségnek, nemzeti öntudatnak. (Sok hasznos adalékot, elemzést találni erről Poór János korszakról szóló könyvében: *Kényszerpályák nemzedéke*. Bp., 1988. — e könyvet nem látom a felhasznált irodalom között, T. Erdélyi Ilona főként Csáky Móric kutatásaira támaszkodik.)

Nyilvánvaló, hogy a vizsgálódások körét minden esetben szükséges kijelölni, a sok ismeretlen anyag, az új összefüggések kimutatása koncentrált időben válik hasznossá, plasztikussá. Nyilvánvaló az is, hogy az összehasonlító elemzésben nem lehet bőséggel idézni (esetleg ismertetni) hazai előzményeket, jelenségeket. Említeni azonban egyes eseteknél kellene, hiszen számbavételükkel más lesz a komparatista tanulság: más, ha egy külfonból érkező téma, irány indukálja az itteni hatást, s más, ha egy már meglévő tendenciát erősít. A divatossá váló történelmi témák, hősök között említett Hunyadiak népszerűsítésének komoly előzményei voltak. Bessenyei György drámát írt Lászlóról (1772), eposzt Mátyásról (1773), történelmi életrajzt Jánosról (1778). [Közbetűzőleg, érdekesség gyanánt érdemes jelezni, hogy Voltaire is elismerően nyilatkozik Hunyadi Jánosról (*Essai sur les mœurs*. 1756. Chap. LXXXIX., XCII., CXIX. Bessenyei bizonyíthatóan használta Voltaire szövegét.) Pálóczi Horváth Ádám *Hunniás* (1787) című eposza nagysikerű mű volt, többször játszották Szentjóni Szabó László Mátyásról szóló darabját. Érdemes lett volna legalább sommásan utalni e gazdag előzményre, hiszen még éltek azok az irodalmárok, írók, akik ismerték e műveket, a Hunyadi-téma közönségsikere így a befogadók tudatában nagyon is megalapozott volt.] Zrínyi népszerűsítésében is egyoldalúnak hat a Körner-dráma kiemelése, népszerűségének ugyanis említésre méltó előzményei, alapozói voltak. Lírában Ányos formálta meg az áldozatot vállaló hős portréját (*Gróf Zrínyi Miklósról*), de ide tartoznának Ráday és Kazinczy Zrínyi-értékelése már az

1790-es évek elején. A könyvben vizsgált korszak összképéből pedig hiányzik Kazinczy Zrínyi-kiadásának említése. Kazinczy ezt 1803-tól tervezte, az 1810-es években sok szó esik róla levelezésében, a Zrínyi-művek két kötete pedig 1816-ban jelent meg.

A könyv számba veszi a kort jellemző patriotizmus, nacionalizmus formálódását, főként egyes megnyilvánulásait írja le (például a folyóiratokban). Elméleti háttérének elenizését lehet hiányolni, véleményem szerint ez túl messze vezetne, más diszciplinák körébe. A háttér, az értelmezés hiányait ott említeném, ahol ez egyoldalúsághoz vezet, ahol szükséges jelzés sem egészíti ki a leírt jelenség magyarázatát. (Általános jellemzőként írja le például, hogy „megfogalmazódott az új művészet normája: a nemzeti tárgyak kapjanak helyet a szülő- és képzőművészetekben”. (81) Az „új művészet normája” azonban sokkal többet foglalt magában: az érzés, a személyiség polgárjogának erősödését, a műalkotásokban az eredetiséget, a szenvedély, a fantázia érvényesítését, az oldottabb, szabadabb formai megoldásokat. Hangsúlyozom, nem ezek taglalását hiányolom, hanem pusztán jelzését, említését annak, hogy az új irány egyik jellemzőjéről, igényéről van szó.) Olvasunk a polgári patriotizmus formálódásáról, melyben a közösségi szellem követelményét hangsúlyozza. Ez azonban már a felvilágosodás patriotizmusát is jellemezte. Batsányi szavai szerint a „haza és emberiség” szintjén. A felvilágosodott gondolkodók az erkölcs, a boldogság, az áldozat értékeit az emberiség szintjén elemezték és posztulálták. Az új kor törekvéseiben tehát nem a közösségi gondolatra tenném a hangsúlyt, hanem annak konkrétabbá válására, arra, hogy ez elsősorban *nemzeti* közösség lesz.

(Így illik a romantika világába: az egyén értékének emelkedése a közösségben is a jellegzeteset, a konkrétan /földrajzában, nyelvében, történetében, kultúrájában/ összetartozót állítja középpontba.) E kor már Herder eszméi terjedésének ideje, helye lett volna e könyvben hatása jelzésének, esetleg számbavételének.

Hiányt persze mindig lehet érzékelni, hiszen egy korkép megrajzolása abszolút értelemben soha nem lehet teljes. Múltányos tehát, hogy inkább azt soroljuk, amit e könyv a kor ismeretéhez hozzátett. Feltáratlan anyagot mozgatót meg, s főként az összbirodalmi nézőpont alapján hozott új eredményeket. Így a birodalmi gondolat erősítését a nagyhatású Hormayr révén; a nyilvánosság alakulásának a fejlődés hasonló tendenciáit megvilágító osztrák, olasz folyóirat összevetését; az új életforma, új állampolgári magatartás, öntudat meghonosodásában a katonák és diákok peregrinációjának hatásait; Körner pályája, példája, műve hatásának elemzését. Ez utóbbi tételhez sorolandó, hogy Kölcsény Körner-tanulmányát új hazafi-eszményei, jelentősége új értelmezése alapján besorolja az *Iskola és világ*, valamint a *Nemzeti hagyományok* mellé. Ezen kívül hoz több, figyelemre méltó filológiai adalékot is. Kiemelném például azt a mintaszerű dokumentációt, amelybe egy Körner-vers hatását a fordító Szemere Pál működésén, kapcsolatain keresztül Petőfi hasonló költeményéig vezette. A könyv rangját emeli széles körű, többnyelvű szakirodalmi apparátusa. Összképe, adalékai ez után kötelezően számbaveendő a korszak vizsgálatában. (*T. Erdélyi Ilona: Politikai resztauráció és irodalmi újjászületés. Balassi Kiadó, Budapest, 1998.*)

Mezei Márta

BÉKE ÉS HÁBORÚ

Székelly Gábor, aki a fasizmus és a Kominternista Internacionálé, illetve a Komintern kérdéseivel foglalkozott, jeles könyvet írt a nemzetközi békeszervezetek történetéről. Ez

a könyv, tudomásom szerint az első összefoglaló ismertető munka ezekről a szervezetekről, amely egyszerre foglalkozik a pacifista mozgalmakkal, az egyházak tevé-

kenységével, a szociáldemokrata, kommunista és más politikai szervezetek háborúellenes mozgalmával. Számba veszi azok kialakulását, vezetőiket, konferenciáikat és kongresszusaikat, arra törekedve, hogy kimutassa közös törekvéseiket, de ellentéteiket is. A közös törekvés természetesen a béke fenntartása és az ezzel kapcsolatos különböző javaslatok kialakítása. Az ellentét politikai, a kommunisták által befolyásolt mozgalmában a háború ellentétéként a szocialista társadalom képe állt, a többieknél a kapitalista társadalmi rend határozta meg a tiltakozás mikéntjét. A fasizmus megjelenésével az ellentétek háttérbe szorultak, és egy olyan antifasiszta szervezet alakul ki, amelyben részt vesznek a baloldali szociáldemokraták, a polgári radikálisok vagy a pacifisták is.

A könyv bevezetésében a szerző szól a háború és a béke kérdéséről s ezzel kapcsolatban a Clausewitz-i tétel körül kialakult vitáról. Kár, hogy nem mondja el, ez a diszkusszió miről szól, hiszen az olvasót érdekelte volna ellenfeleinek véleménye is. Természetesen igaz az, hogy a XIX. század óta megváltozott a gazdaság, a hatalom és az azokat kiszolgáló politika szerepe, s az is igaz, hogy a mai háborúk nemcsak a frontokat, hanem a békés lakosságot is érintik. A háborúval kapcsolatban ismerteti a háborús veszteségeket. A békénél azokat a nézeteket, amelyek ezzel kapcsolatban kialakultak. Itt mindenneke előtt Kant tétéleiről emlékezik meg. (Utalni lehetett volna *Vajda György Mihálynak* a Magyar Tudományban megjelent írására is.)

A szerző külön is szól a II. Internacionálé szerepéről. A szociáldemokrácia háborúellenes tiltakozása nem váltotta be a reményeket, a konfliktus kitört és súlyos csapásokat hozott. Az első világháború béke-mozgalmainak ismertetése kapcsán a szerző nem szól *Romain Rolland* svájci tevékenységéről, pedig az később jelentős volt további munkája szempontjából. Ismerteti viszont a pápa, valamint *Wilson* békejavaslatait és *Lenin* békedekrétumát.

A II. világháború után felsorolja a német, angol, francia békeszervezeteket és a III. Internacionálé tevékenységét. Igen röviden foglalkozik a Népszövetség helyzetével, bár a pacifisták, sőt a szociáldemokrácia sokáig ezt az intézményt tartotta alapvetőnek a béke fenntartása szempontjából.

A munka legértékesebb részei az amszterdami béke-világkongresszussal és a II. világháborút megelőző háborúellenes mozgalmakkal foglalkoznak. Itt érvényesül a szerző saját kutatási tevékenységének sok eredménye is. Az elsőt kapcsolatban *H. Barbusse* és *R. Rolland* munkásságát ismerteti és azokat az ellentéteket, amelyek az 1932 augusztusában létrejött Világkongresszus kapcsán alakultak ki a pacifistákkal és a szociáldemokráciával. A második szakaszt illetően, Hitler hatalomra jutása után, elemzi a Komintern és a békemozgalom közötti kapcsolatokat, amelyeket a Szovjetunió melletti állásfoglalás és az ezzel való szembenállás határozott meg. A Komintern 1935 szeptemberében javaslatot fogad el, amely létrehozza az ún. Rassemblement Universel pour la Paix-t, tehát a béke-világmozgalmat, s ez a kibővítés jegyében szervezi a konferenciákat a német fasizmus, Etiópia, Spanyolország és Csehszlovákia ügyében. A szerző itt is jelzi a már említett ellentmondásokat, főleg a német mozgalmában, és szól a moszkvai perekéről és azok visszhangjáról. 1939 májusában jön létre Párizsban az utolsó békekongresszus, amelynek címe is meghatározó: A demokrácia a béke és az emberi méltóság védelmében.

A kötet a II. világháború éveit tárgyalva ismerteti a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség, a Szocialista Internacionálé és a Kommunista Internacionálé fellépéseit. Külön is kiemeli *Károlyi Mihály* és a magyar

emigráció javaslatait, amelyek persze nem sok következménnyel jártak Magyarország helyzetét illetően.

A II. világháború utáni nemzetközi békemozgalmal igen kis helyet foglal el a könyvben. Igaz, létrejön az ENSZ, de az adott körülmények között nem állíthatja meg a két világrendszer közötti ellentéteket és a gyarmati háborúkat. A Szovjetunió által pártfogolt Béke Világtanács 1948-ban kezdte el munkáját és szerepe volt a koreai és a vietnami háborúk, az atom- és a hidrogénbombák elleni megnyilvánulásokban. Kár, hogy ez utóbbi témakörben csak Szilárd Leó, Albert Einstein és Bertrand Russell fellépését méltatja, a tudományos értelmiség jelentős része állt szemben a háborús veszéllyel, függetlenül attól, hogy milyen irányzathoz tartozott.

A kitekintés mintha ellentmondana a bevezetés optimizmusának. A nukleáris ar-

zenál úgy látszik lehetetlenné teszi a nagyobb háborúkat, mégis úgy tűnik, hogy a konfliktusok nem tűntek el az emberiség történelmében. Linus Pauling óhaja csak remény: „Látom előbb nemzeteink együttműködését a világ problémáinak megoldásában, abban, hogy változtatni fognak rendszereiken, fejlesztik, és az egyikben levő jobb vonásokat átplántálják a másikba, és végül remélem, hogy olyan világunk lesz, amelyben minden emberi lény méltó életet élhet.”

Fontos munkáról van szó, amely tájékoztatja mindazokat, akik a békemozgalmal múltjával, törekvéseivel és ellentéteivel foglalkoznak. (Székely Gábor: *Béke és háború, a nemzetközi békeszervezetek története. Napvilág, Budapest, 1998. 448 o.*)

Köpeczi Béla

NYELVÉSZET ÉS PSZICHOLÓGIA HATÁRÁN

A kötet szerzője a hazai nyelvtudomány egyik, nemrégiben elhunyt, jeles képviselője. Tudománytörténetileg fontos műve a nyelvtudomány és a pszichológia érintkezési pontjait mutatja be tematikus bontásban, időrendi megközelítésben. Bár szélesebb témakörű — elsősorban pszichológiai témájú — monográfiákban a század eleje óta találgatunk adatokat a két tudományterület egymásra hatását illetően (pl. Kornis Gyula, Harkai Schiller Pál, Lénárd Ferenc legújabbán pedig Pléh Csaba munkáiban), a teljes hazai szakirodalom átfogásának igényével eddig még senki sem vállalkozott összefoglaló mű írására.

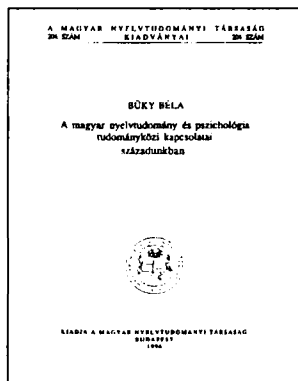
Néhány évtizede kialakult a nyelvtudomány és a pszichológia határterületén egy új, pszicholingvisztikának nevezett tudományág. Büky műve ugyanakkor — bár tartalmazza a hazai pszicholingvisztikai kutatások ismertetését, tágabban értelmezi a két tudomány találkozási felületét, említve egy sor olyan példát is, amikor egy-egy szerző tudatosan ugyan nem utal kérdésfelvetésének interdiszciplináris voltára, ez azonban egy, mindkét tudományág szakirodalmát is-

merő kutató számára mégis világosan megmutatkozik.

Az első rész az alábbi vizsgálati területekre terjed ki: a leíró nyelvészet különböző területeire (fonetika, fonológia, szókészlet-kutatás, morfológia, mondattan, jelentés-tan, stilisztika, szövegtan, nyelvtipológia, idegennyelv-oktatás, fordításelmélet, olvasáskutatás és orvosi nyelvészet), a nyelvtörténeti kutatásokra, valamint a rokonterületek közül a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika, a szemiotika és a tömegkommunikáció pszichológiai vonatkozásaira. A második rész pedig azt elemzi, hogyan hatott a múlt századi pszichológia (elsősorban Wilhelm von Humboldt nyelvelmélete és Wilhelm Wundt néplélektana), az általános és kísérleti lélektan, a pszichofiziológia, az ösztönlélektan és a mélylélektan, a szemlélyiség-lélektan és a viselkedés-lélektan, a fejlődés-lélektan, a gyermeklélektan, a pedagógiai lélektan, valamint a valláspszichológia és a kriminálpszichológia a hazai nyelvtudományra.

Büky Béla könyvének fogadtatása egyértelműen pozitív mind a nyelvészek,

mind a pszichológusok körében. Egy olyan korban, amelyben a tudomány egyre szűkebb szakterületekre darabolódik, s gyakran nincs megfelelő „vérkeringés” az egyes szakterületek között, égető szükség van az efféle alapos, filológiai gonddal és hatalmas tudományos szakirodalom feldolgozásával létrehozott, interdiszciplináris összefoglalásra, amely példájával, reméljük, folytatásra is ösztönöz. Milyen hasznos lehetne hasonló összefoglaló mű megírása a nyelvészet és a pedagógia, a nyelvészet és a kulturális antropológia, a nyelvészet és a teológia stb. érintkezési pontjairól!

Ritka, kiemelkedő eseménye a tudományközi kapcsolatoknak, amikor egy-egy — több tudományterületet is foglalkoztató — kérdésről széles tudományos nyilvánosság előtt vitázik nyelvész és pszichológus. Ilyen esemény volt például N. Chomsky,

amerikai nyelvész és J. Piaget, svájci pszichológus híres vitája a nyelvi készségek „ve-lünkészületettségéről”. „A nevezett vita a Piaget kezdeményezte genetikai episztemológia és a Chomsky alapította generatív nyelvészet elméleti kérdéseinek kirakatba helyezett szembeállítását volt.” (267. o.)

Gyakoribb jelenség, amikor a filozófia, a teológia, a pszichológia, a szociológia, a folklór, a régészet, a kulturális antropológia stb. vet fel a nyelvészet területét is érintő kérdéseket. Ilyenkor vagy létrejönnek — a Bükky Béla által is áttekintett — interdiszciplináris területek: pszicholingvisztika, szociolingvisztika, nyelvfilozófia stb., esetleg tudományközi teamek alakulnak egy-egy kérdéskör együttes tanulmányozására vagy — anélkül, hogy tudományos nyilvánosság elé kerülne a kérdés — egyoldalú és elszigetelt válaszok születhetnek.

A tudományközi kapcsolatok teljes körű feltárására olykor csak évtizedek elteltével kerülhet sor, hiszen gyakran közvetítések, áttételek keresztül megy végbe az egymásra hatás. A szerző közel egy évszázadot áttekintő, széles körű vizsgálatai a további interdiszciplináris kutatások számára is forrásul és mintául szolgálhatnak majd. (Bükky Béla: *A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 204. szám. Budapest, 1996. 464 o.)

Spannrafft Marcellina

KÖZÉPKORI KOLOSTOR BUDA HATÁRÁBAN

Igen ritka, hogy egy régészeti ásatás publikációja önálló kötetben jelenjen meg. Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban gyakoribb, hazánkban viszont szinte egy kezünkön megszámolhatjuk az eddig napvilágot látott ilyen köteteket, leszámítva azokat a színvonalas régészeti sorozatokat, amelyeket a második világháború előtt a Magyar Nemzeti Múzeum, az utóbbi másfél évtizedben az MTA Régészeti Intézete adott, illetve ad ki.

Természetesen önálló kötetben jelent meg 1989-ben a budavári szoborlelet publikációja. A legtöbb ásatás és lelőhely azonban nem számíthat széles körű érdeklődésre, mégis sajnálatos, hogy számos, az itt tárgyalt kolostornál történelmileg jóval jelentősebb és gazdagabb leletanyagot adó középkori lelőhely van, melyet ásatója még a szakmai közönség számára sem publikált az itt ismertetendő könyvhöz hasonló igényességgel.

H. Gyürky Katalin 1996-ban megjelent műve, A Buda melletti kánai apátság feltárása tehát nem csak azért érdemel figyelmet, mert nagyobb nyilvánosság előtt jelent meg, mint annyi másik, hanem mert olyan színvonalas, összefoglaló közlés egy ásatásról, amilyennek kiadását kevés régész vállalja. Ebben előnyt jelentett az, hogy egy jól körülhatárolt objektumról van szó, amelynek kutatását mindvégig maga a szerző irányította.

A régészeket csakúgy, mint más tudományok művelőit sürgetik a szakmai közélet elvárásai az eredmények mielőbbi publikálására. Ezekben természetesen a leglényegesebb eredményeket kell közölni, és amikor a lelőhely titkainak többségére fény derül, az előkerült anyag feldolgozása érthetően lelassul, ha éppen félbe nem szakad. A szerzőt idézem: „A túl korán és túl sűrűn megjelenő rövid, népszerű közlemények azonban még nélkülözik az elmélyült kutatást és rossz hatással vannak magára a régészre is, mert azt hiszi, hogy, miután a lényeg már elmondta, a részleteknek többé nem lehet jelentősége.” Ehhez hozzátehetjük, hogy a többi szakember számára csak töredékes és nehézkes megismerést tesz lehetővé, ha ugyanazon anyag egyes részeit több helyről kell összeválogatni, s az összefüggések rekonstruálása kívülállóként legtöbbször nem is lehetséges.

A Kamaraerdő szélén fekvő romokat a múlt század végén fedezték fel a régészek. Sokáig tévesen a Szent Szabina-templommal azonosították, ahol a legendák szerint

Gellért püspök Budára utazásakor megszállt. Ugyanakkor a kánai apátság ismert volt a forrásokból, ezek alapján azonban a helyét nem tudták meghatározni, és csupán néhány apát neve ismert, a XV. század végéről.

A középkori intézmény és a romok azonosítása Győrffy Györgynek köszönhető, a régészeti kutatás 1982-ben kezdődött a szerző vezetésével. Ennek során fény derült az épületek építési periódusaira, a kolostorban a XV. század végén pusztított tűz nyomaira és a XVI. század eleji újjáépítésre. A kolostor végül a török hódításkor néptelenedett el.

Szembetűnő tehát, hogy ebben az esetben milyen lényeges történeti úrt tölt ki a régészeti információ.

A kolostor valószínűleg a bencés rendé volt, sajnos a forrásokból még a a kolostor patrocíniuma sem derül ki, azaz, hogy ki volt a védőszentje. A régészeti kutatást kiegészítő csillagászati megfigyelések segítségével még akár ilyen esetben is pótolható a hiányzó történeti adat. A középkori templomok nagy része ugyanis keletelt, azaz szentélyének irányát, a hossz tengelyt felszentelése napján, a védőszent ünnepén a felkelő naphoz tájolták. A hossz tengely irányának pontos meghatározása tehát hozzásegíthet a védőszent azonosításához. A kánai apátság templomán is végeztek ilyen vizsgálatot, ez azonban nem hozott egyértelmű eredményt.

Az ásatás természetesen a kolostor fennállásának korai századairól is értékes adatokat szolgáltatott. A XI. században egy falusi plébániatemplom állt itt, körülötte temetkeztek a falu vagy falvak lakói. A közelben települések régészeti nyomai ma még nem ismertek. A plébániához tartozott egy igényes kivitelű, nálunk ez idáig párhuzam nélküli kis köépület, amely talán tárházként a kegyúr és a templom értékeinek őrzésére szolgált. Ezt később lebontották, amikor a XIII–XIV. században kiépítették a négyszögű, belső udvaros kolostorépületet.

A templom a kegyúri család temetkezőhelyül szolgált, és a genealógiai adatok összevethetők az itt talált sírokkal. A kolostor birtokainak gyarapodása és birtokosváltása összefüggésbe hozhatók egy-egy építési periódussal.

A XI. századi kolostorépület figyelmenre-méltóan korai, és az e korszakhoz tartozó kerámia fontos adatokkal járul hozzá a régészeti kutatásokhoz a fővárosban és környékén.

Az ásatást példamutatóan alapos rétegtani (azaz stratigráfiai, a könyvben következetesen helytelenül statigráfiai) megfigyelések kísérték. A rétegek, vagyis az építkezések, átalakítások során keletkezett feltöltések és az egykori felszint jelentő járószintek, az egykori tűzvészben elégett deszkapadló megkülönböztetése, a különböző szelvényekben megfigyelhető szintek azonosítása igen szemléletes építéstörténeti rekonstrukciót tettek lehetővé az épület-egyes egészére. A rétegek egymáshoz viszonyított helyzete relatív kormeghatározásra nyújtott alkalmat, míg a bennük talált éremleletek, mint például egy XII. századi velencei ezüstpénz segítségével az abszolút kormeghatározás is végrehajtható volt. Az ásatási eredmények publikációjának szűk-séges kiegészítői a könyvből kihajtható részletes és pontos metszet- és alaprajzok, amelyekkel ellenőrizhetők a rétegtani és építéstörténeti következtetések.

Hasonlóan kiterjedt a tárgyi leletanyag képi bemutatása. A kerámia- (fazekak, üstök, palackok, kályhaszemek stb.), fém- (kések, ollók, sarlók, kapák, kengyelek, csatok, csengők stb.) és üvegtárgyakat, valamint a kőfaragványokat szép rajzok és fényképek is illusztrálják: a két ábrázolási mód igen hasznosan egészíti ki egymást.

A szerző a bevett szokástól eltérően a mű elején foglalja össze az ásatás eredményeit és a részletes ismertetést bizonyítás címén közli. Maga is kiemeli eljárása szokatlan voltát, de egyetérthetünk vele, mert tagadhatatlanul elősegíti a könyv használhatóságát: a körülmények alapos ismeretével foghatunk hozzá a régészeti anyag át-tanulmányozásához.

A mű tehát az ásatás és a publikálás módszereiben is példaszerű. Nem kívánhatunk mást, mint, hogy minél több követőre találjon a szakmai körökben. (H. Gyürky Katalin: A Buda melletti kárai apátság feltárása. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1996. 156 o. 4 kihajtható oldal felméréssel rajzzal, 54 rajzos és 36 fényképes táblával)

Rácz Miklós

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

ÁRPÁD-HÁZI SZENT MARGIT LEGRÉGIBB LEGENDÁJA ÉS SZENTTÉ AVATÁSI PERE (fordította: Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna. Balassi Kiadó, Budapest, 1999. 328 o. Ára 1200 Ft.

A kötet két dokumentumot mutat be: Boldog Margit legrégibb, az 1270-es években keletkezett latin legendáját (Boldog Margit élettörténete), valamint a szentté avatási per során, 1276-ban meghallgatott 110 tanú vallomásának jegyzőkönyvét (Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről). A szövegek célja a magyar királylány szentségének kanonizációja. A páratlan történeti értékű leírások részletes híradást adnak a középkori magyar kereszténységről. A könyvhöz Klaniczay Gábor írt előszót, a részletes szövegmagyarázat és jegyzet-szótár Bellus Ibolya munkája.

A BALKÁN-HÁBORÚK ÉS A NAGYHATALMAK. Szerkesztette Krausz Tamás. Politikatörténeti Füzetek XIII. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 140 o. Ára 900 Ft.

A mai tragikus történések mélyebb megértése érdekében rendezett ez év áprilisában történészkonferenciát az ELTE Ruszisztikai Központja magyar történészek és politológusok részvételével. A különböző témakörök letérő szemléletű kutatóinak előadásai alapján készült a kötet. A tanulmányok — Bayer József, Diószegi István, Hajdú Tibor, Niederhauser Emil, Palotás Emil, Pölöskei Ferenc, Székely Gábor munkái segítenek megérteni, mi is történik ma a Balkánon. A kötet Ránki György egy korábbi, de mindmáig érvényes elemző dolgozata egészíti ki.

Csaba György Gábor: SZENTIVÁNYI MÁRTON CSILLAGÁSZATI NÉZETEI A „MISCEL-

LANEA"-BAN. Magyar Csillagászati Egyesület, Budapest, 1998. 76 o.

A mára szinte teljesen elfeledett Szentiványi Márton (1633–1705) jezsuita teológus és főiskolai tanár volt, három évtizeden át pedig a Nagyszombatban megjelenő kalendárium szerkesztője. Szentiványi 56 kötetnyi életművében csaknem minden tudományággal foglalkozott, de érdeklődésének középpontjában a fizika és a csillagászat állt. A kalendáriumokban megjelent tudománynépszerűsítő írásait a „Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea” c. háromkötetes művében együtt is kiadta. E cikkgyűjteményből kirajzolódik a természettudományok 17. századi látványos haladása és az a bölcsesség, amellyel Szentiványi az egyház számára kötelező világgépet megpróbálta összeegyeztetni az új tudományos eredményekkel.

Diószegi Vilmos: A SÁMÁNHIT EMLÉKEI A MAGYAR NÉPI MŰVELTSÉGBEN. Akadémiai Kiadó, 1998. 488 o. 2296 Ft.

A kötet az 1958-ban megjelent mű reprint kiadása, klasszikus olvasmány mindazok számára, akik a magyarság régi pogány hitvilágával és mitológiájával akarnak foglalkozni. A szerző részletekbe menően hasonlított össze a szibériai samanaizmus a magyar néphit táltos-hiedelemkörével és arra a következtetésre jutott, hogy a honfoglaló magyarság hitvilága közel állt a szibériai sámánok világképéhez. Rendkívül széles körű kutatómunkája alapján kidolgozta a pogány magyarok ősvallása rekonstrukciójának alapjait. Számos gyűjtőútján felbecsülhetetlen értékű anyaggal gazdagította a néprajztudományt. A kötetet *Hoppál Mihály* adatgazdag tanulmánya egészíti ki a szerző munkájáról és műveinek utóéletéről.

Gáll Ernő: A FELELŐSSÉG ÚJ HATÁRAI. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 118 o. Ára 790 Ft.

Gáll Ernő erdélyi író, szociológus, szerkesztő munkássága jól ismert Magyarországon. Vizsgálódásainak középpontjában a nemzeti-nemzetiségi kérdés és az értelmiség szociológiai problémái állottak. E kötetében a felelősség határait fűrkészi, két síkon vizsgálva a problémát. Egyrészt megpróbálja nyomon követni a nagyvilág mozgásaiban jelentkező alaprendenciákat, másrészt töprengésre, önreflexióra készítteti a szűkebb hazájában megélt és megszenvedett fejlemények. Meditációiban igyekszik egyszerre visszapillantani és a jövőbe tekinteni. Az ol-

vasó — írja a szerző — nem traktátust vesz kézbe, a vállalt feladatot gondolatok, megélt tapasztalatok elindította meditációk közvetítésével igyekszik elvégezni.

Geszthelyi Tamás: PANNONIAI VÉSETT ÉK-KÖVEK. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1998. 160 o. 1200 Ft.

A frissen indult régészeti sorozat (MOY EL-ON) második kötete glyptikai (drágakövésési) alapismereteket nyújt a Pannonia területén előkerült és magyar múzeumokban őrzött vésett ékkövek legszebb darabjainak bemutatásával. A szerző (a KLTE Klasszika-filológiai Tanszékének docense) ismerteti a gemma-gyűjtemények kialakulását a középkortól a jelenkorig, a pannoniai gemmaleletek tér- és időbeli megoszlását. Bemutatja a császárkori gemmák képi világát és terjesztési területeit. A kötet bő (színes és fekete-fehér) képanyagot tartalmaz.

Kiss Lajos: MAGYAR ÍRÓK A TÉRKÉPRŐL. Magyar Térképbarátok Társulata, Budapest, 1999. 128 o.

Különleges magyar irodalmi antológiát állított össze a szerző, az ismert nyelvész és térképtörténész. A századok folyamán számos magyar író vette szemügyre annak a rajznak vagy nyomatnak valamely példányát, melyet a nyelvújítás kora óta térképnek hívnak. Ezek az alkotások sokszor szinte szárnyakat adtak az írói képzeletnek, elmélkedésre ösztönöztek, töprengésre készítettek. Olykor csak röviden ejtettek szót róla, olykor önálló írást vagy költeményt is szenteltek neki. A gyűjtemény, mely végig tanulmányozza 380 év mintegy 241 magyar írójának térképi vonatkozású megnyilatkozásait, érdekes, színes világot tár az olvasó elé, melynek horizontját Szepsi Csombor Mártontól, Zrínyi Miklóstól és Apáczai Csere Jánostól kezdve Bod Péter, Kazinczy Ferenc és Széchenyi Istvánon át Szabó Zoltánig, Hamvas Bélaig terjed.

NEUMANN JÁNOSTÓL AZ INTERNETIG. Akik nyomot hagytak a 20. századon; 4. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999, 137 o. Ára 600 Ft.

A Politikatörténeti Alapítvány előadásait írásban közreadó sorozat a diktatúrákkal foglalkozó kötete után és a Max Weberrel foglalkozó kötete előtt a számítógép eredményezte információs kihívás négy metszetét mutatja be: Informatika és világtársadalom Neumann Jánostól Bill Gatesig (*Vámos Tibor*), Norbert Wiener, az információ

társadalomelméletének plebejus teoretikusa (Z. Karvalics László), J. C. R. Licklider, a katedrálisépítő (Komenczi Bertalan). A nemzetközi kapcsolatok új dimenziója az információs korszakban (Nagy Péter).

Szádeczky-Kardoss Samu: AZ AVAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI 557-TŐL 806-IG. társ-szerző: Farkas Csaba, munkatársak: Borsos Márta, Csílik Éva, Makk Ferenc, Olajos Teréz. Balassi Kiadó, Budapest, 1998. 336 o. 2500 Ft.

A kötet két könyvből áll. Az első munka „Az avar történelem” c. cikksorozat újraművése, amit további két közlemény egészít ki. E két cikk az avaroknak a türk uralom alóli nyugatra vándorlásától a 7. század végéig terjedő történetét öleli fel. A jelentős forráskiadvány tehát az Európába vándorlástól a kaganátus önállóságának a felszámolásáig terjedő korszak avar történelmének az írott forrásait tartalmazza magyar fordításban, tömör kommentárral. Fontos háttérrel nyújt ahhoz az egyre színesebb képhez, amelyet az évről évre szaporodó régészeti leletek festenek az avarság történetéről. A kötetet gazdag név- és tárgymutató egészíti ki.

A TÉT EMBERI ERŐFORRÁSOK MÉRÉSÉNEK KÉZIKÖNYVE. A Canberra Kézikönyv összefoglalója. Szerkesztette Inzelt Annamária. Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Budapest, 1998.

A munkaerőnek különlegesen fontos részét képviselik a tudományos és műszaki képzettségű szakemberek, akiknek jelentős szerepük van a tudományos és technológiai tudás létrehozásában, terjesztésében és

hasznosításában. A Canberra Kézikönyv arra vállalkozik, hogy meghatározza e speciális szakképzettségű réteg teljesítményének leírására alkalmas forgalmi és mérési kereteket. A kézikönyv célja, hogy keretet adjon az e szférában alkalmazott emberek erőforrás-állományára és -áramlására vonatkozó adatok összeállításához, a tevékenységek és változások irányának elemzéséhez, valamint hozzájáruljon ahhoz, hogy naprakész adatsorok készülhessenek az ilyen típusú információt igénylők számára. Az OECD kezdeményezésére született Canberra Kézikönyv segíti az országokat az adatok nemzetközi szabványoknak megfelelő összegyűjtésében, csoportosításában összehasonlítható elemzések készítésében. Lehetővé teszi egy-egy adatállománynak a különböző nemzetközi szervezetek — OECD, Európai Bizottság/Eurostat, UNESCO stb. — által történő közös felhasználását.

Tony Wright: RÉGI ÉS ÚJ SZOCIALIZMUSOK. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 240 o. Ára 920 Ft.

A szerző (munkáspárti parlamenti képviselő, politológus) a szocialista hagyományok történetének sokszínű szocializmus-értelmezését, mozgalmi és ideológiai, erkölcsi, tudományos és módszertani gyökereit vizsgálja. Szemügyre veszi a szocializmus doktrínáinak, struktúráinak, cselekvőinek, illetve jövőképeinek jellemzőit. Foglalkozik a baloldali értékek újrafogalmazásának problémájával, amely perspektívákat nyújthat egy újfajta szocialista mozgalomnak. A könyvhöz Tony Blair brit miniszterelnök írt előszót.

Summary of the Articles

It is impossible, especially for a monthly like *Magyar Tudomány*, to time commemorating the thousand years of Hungarian statehood on any particular day. Even by choosing the month of August for this purpose with founding king St. Stephen's memorial day falling on the 20th, we have restrained ourselves since celebrations will go on for a couple of years to come.

The time-zone of our special historical section is also restricted comprising as it does a mere 250 years or so of the Hungarian past tense. Far from restricted is, however, the colourfulness of our section. After all, *Magyar Tudomány* wishes to be home for all branches of science and scholarship done in Hungary or elsewhere. On the other hand, we have tried to be very strict in initiating fact-finding articles rather than hymns of inane jubilation.

All the pieces place history firmly in the context of both contemporary and later politics. Why pretend that anyone might have lived in an air completely free of politics in Hungary over the last quarter of a century? Professor Plaschka's piece offers a universal interpretation, at least for East-Central Europe, of the notions of treason and rebellion. A note by Ferenc Szabadváry hints at the not too remote possibility that even scientists may have been prisoners of their contemporary political situation.

The travels in Hungary in the 19th century of French geologists remind us that international scientific co-operation may have begun earlier than we usually suppose. Pál Romány's survey of turn-of-the-century Hungarian agrarian policies hallmarked by cabinet minister Ignác Darányi make way for plenty of contemporary inferences.

The author of last month's leading article, Miklós Mihály Nagy deals with the accounts published by Hungarian soldier-travellers. The separation of geography from military aspects has been a problem in this literature all through.

Extremely revealing is Zoltán Hajdú's study of Hungarian water energy policies from 1870 through 1980 proving as it does that contemporary polemics over the controversial Bős plant spring from quite old sources. Equally revealing is literary historian Ferenc Bodri's portrait of remarkable but forgotten translator and editor Vilma Bánóczyné Balogh, a literary lady often seen in the company of great poet Attila József.

Rather than forgotten, one of the greatest Hungarian linguists, Béla Zolnai was prohibited from practicing his craft for much of the postwar period, argues Ambrus Miskolczy in his well-documented study. The wide-scale purges in post-1945 Hungarian higher education are documented in József N. Szabó's paper.

László Kürti calls for filling some painful gaps in the folklore research of Hungarian expatriates living in the US. In our closing piece, noted international law expert László Valki looks into the future by weighing Hungary's prospective EU-membership against her newly-won sovereignty as a nation.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. igazgatója.

A szedés a Magyar Tudomány szerkesztőségében számítógépen készült.

A nyomtatás és kötés az Akadémiai Nyomdában készült.

Felelős vezető: Reisenleitner Lajos — Martonvásár, 1999., nyomdai táskaszám: 2268

Felelős szerkesztő: Hernádi Miklós

Számítógépes műszaki szerkesztő: Takács István

Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0325

Magyar Tudomány

A szám szerzői

Bereczki Gábor, akadémiai doktor, egy. tanár (ELTE)

Bodri Ferenc irodalomtörténész, könyvtáros

Domonkosi Ágnes PhD-hallgató (KLTE)

M. Durand-Delga, a Francia Tudományos Akadémia levelező tagja

Hajdú Zoltán, a földrajztud. kand., ig. h. (MTA Regionális Kut. Közp. Dunántúli Tud. Int.)

Köpeczi Béla, az MTA r. tagja, egy. tanár (ELTE)

Kürti László, antropológus, egy. docens (Miskolci Egyetem)

Mezei Márta, az irodalomtud. doktora

Miskolczi Ambrus, a történettud. doktora, tszv. docens (ELTE)

Nagy Miklós Mihály, a hadtud. kand., egy. docens (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem)

N. Szabó József, a politikatud. kand., tszv. főisk. tanár (Bessenyei György Tanárképző Főiskola)

Plaschka, Richard, történész, az Osztrák Tudományos Akadémia r. tagja, az MTA tiszteleti tagja

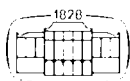
Rácz Miklós egy. hallgató

Romány Pál, a mezőgazd.tud. kand., egy. tanár

Spannraft Marcellina tud. munkatárs (MTA Nyelvtud. Intézet)

Szabadváry Ferenc, az MTA lev. tagja, prof. emeritus (†)

Valki László, a jogtud. doktora, tszv. egy. tanár (ELTE)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOMJEGYZÉK

Tudomány és politika a magyar századokban

Előszó (Hernádi Miklós)	897
Richard Plaschka: Árulás és lázadás Magyarországon és környezetében	898
Szabadvány Ferenc: Természettudományok a magyar barokk korában	909
M. Durand-Delga: Francia-magyar geológiai kapcsolatok	914
Romány Pál: Agrárpolitika a századfordulón	927
Nagy Miklós Mihály: Újkori magyar katonautazók	936
Hajdú Zoltán: A magyarországi vízi energia hasznosításának száz éve	945
Bodri Ferenc: Egy arcél József Attila környezetéből	962
Miskolczy Ambrus: Eltűnt akadémikusok nyomában: Zolnai Béla és A magyar stílus	968
N. Szabó József: Tisztogatások a magyar felsőoktatásban (1945—1946)	977
Kürti László: Elvégzetlen magyarságkutatás az Egyesült Államokban	990
Valki László: Az Európai Unióhoz csatlakozó Magyarország szuverenitása	1000

A hónap kérdése

Köszölgélati feladat-c a sajtóban a tudományos ismeretterjesztés? (Válaszol: Palugyai István, a Népszabadság tudományos rovatvezetője)	1008
--	------

Szakmagyar

Tegeződő világháló (Domonkosi Ágnes)	1010
--------------------------------------	------

Könyvszemle

Rédei Károly: Őstörténetünk kérdései (Bereczki Gábor)	1012
T. Erdélyi Ilona: Politikai restauráció és irodalmi újjászületés (Mezei Márta)	1014
Székely Gábor: Béke és háború, a nemzetközi békeszervezetek története (Köpeczi Béla)	1016
Büky Béla: Nyelvtudomány és pszichológia (Spannraft Marcellina)	1018
H. Gyürky Katalin: A Buda melletti kánai apátság feltárása (Rácz Miklós)	1019

Beérkezett könyvek	1021
--------------------	------